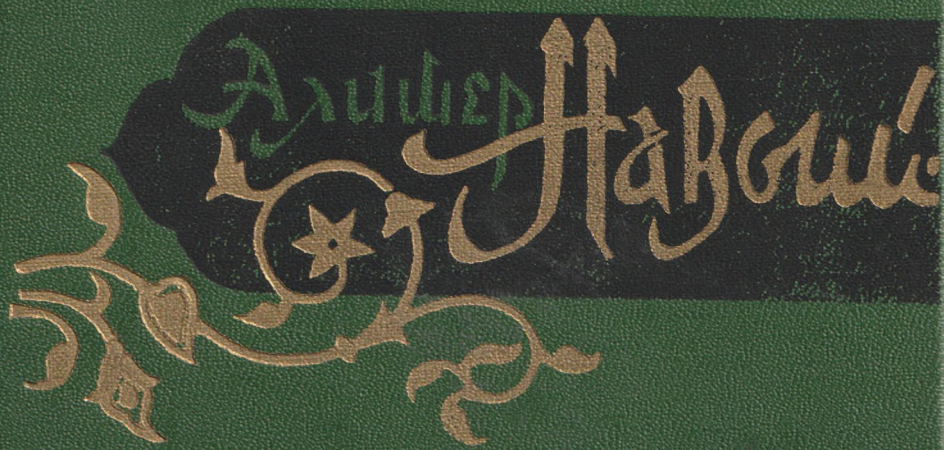

Αρχιμτρη
Ναβουι

А САРЛАР

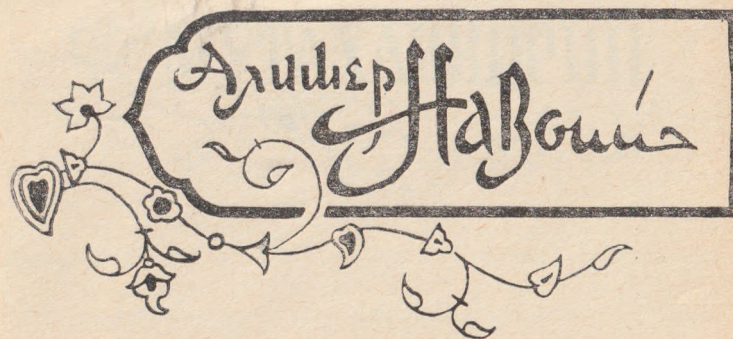
ЎН БЕШ
ТОМЛИК

ХАМСАТУЛ=МУТАХАЙИРИН
✽
ҲОЛОТИ САИИД, ҲАСАН АРДАШЕР
✽
ҲОЛОТИ ПАҲЛАВОН МУҲАММАД
✽
МУҲОКАМАТУЛ=ЛУҒАТАЙН
✽
МЕЗОНУЛ=АВЗОН
✽
ТАРИХИ МУЛУКИ АЖАМ

ЎН ТҮРТИНЧИ ТОМ

Нашрга тайёрловчи
ПОРСО ШАМСИЕВ

... Бани одам ашроф ва хавосси хилватларида хусусан ва аҳли олам сойир авоми анжуманларида умуман тасаввур ва аноният умурининг худройи ва ужб ва нафсоният сламининг даштпаймойи Алишер алмуттахаллис бин-Навоий... андоқ арз қилур ва бу навъ шарҳға еткурурким... шайхуно ва мавлоно Абдурахмонил-Жомий...

Рубоий:

Ким гунбази гардандан олий бунёд,
То даврида таъжилға бўлғай мўътод,
Одамки бўлуб халифа ёйди авлод,
Авлодида ер ўйла халаф бермас ёд.

Бу навъ соҳиб давлати бузургвор ва бу янглиғ соҳиб камоли нубувват кирдор бу хоксори паришон рўзгорни азим илтифотлари била сарбаланд ва ғариб навозишлар била аржуманд қилиб, абнойи жинсим аро сарфароз, балки жинси башардин мумтоз қилур эрдилар. Чун покиза руҳларининг қудсий ошён тоири бадан қафасидин равзаи фирдавс сори парвоз тузди ва муборак жисмларининг олий макон пайкари дорул-фано маҳбасидин дорул-бақо анжуманига майл кўргузди, агарчи аҳли оламға мотам юзланди, аммо соҳиб мотам бу номуродини сўгвор эрдим ва сойир авлоди одамға азо воқеъ бўлди ва лекин соҳиб азо бу ношоди таъзият шиор эрдим.

Чун бу мотамда мажруҳ кўнгул озори ва маҳзун хотир изтироб ва изтирори ҳаддин ошти. Бу ранж таскени ва

бу ошуб итмийнони учун хаёлга андоқ келдиким, ул сипехри иззу иқбол била бу хокийваши фурумоя ва ул меҳри авжи камол била бу зарраи камсармоя орасида ўтган ҳолатдин бир неча варақ нигориш қилгаймен ва мақолотдин бир неча муқаддима гузориш бергайменки, ул умур¹ зоҳир ва ботинимга мужиби мубоҳот ва қувонмоқ ва дунё ва охиратимга боиси ифтихор ва ўқунмоқдур. Ва агар ул навъ илтифотларни маҳбубдин муҳибга халойиқ бовар қилмасалар — ул ҳазратнинг мусаннафотида² мазкурдур ва ул тарийқ хусусиятларни муроддин муридга жуз маҳолот билмасалар — куллиётларида мастурким, бу даъвога икки далили мувофиқ, балки икки гувоҳи содиқдур, чун бу рисола хаёлга келди, биносин бир муқаддима ва уч мақола ва бир хотимага қўюлди ва бу беш дафъа сўзгаким, ўқуғувчиларга кўп мужиби таҳайюр эрди — «Хамсатул-мутаҳаййирин» тасмия қилилди³.

Муқаддима — аларнинг насаблари ва валодатлари ва сойир авқотларининг сулуки ва бу фақир алар хизматларига қачон мушарраф бўлгоним.

Аввалги мақолат — алар била бу фақир орасида ўтган иттифоқий умур ва ғаробатлиқ сўзларким, андин аларнинг бу фақирга хусусият ва илтифотлари маълум бўлур.

Иккинчи мақолат — алар била бу фақир орасида битилган руқъалар бобидаким, ҳоло аларнинг куллиётида мазкурдурур ва муншаотларида мастурким, фақир жавоб битибмен ё акс.

Учунчи мақолат — кутуб ва расоил бобидаким, аларнинг мусаннафотидур ва бу фақир аларнинг таълифига боис ва таснифига сабаб бўлубмен ва бу маъни ҳамул кутубнинг кўпроғида зоҳирдур.

Хотима — ул кутуб ва расоил бобидаким, бу фақир алар хизматида таълим ва истифода юзидин ўқубмен ва аларнинг ҳаётларининг охирининг тарихи ва ул ҳолат кайфияти.

Муқаддима

Аларнинг шариф валодатлари ўзларининг муборак назмлари мазмунидин андоқ маълум бўлурким, секиз юз ўн еттида⁴ эрқандурким, ўз валодатлари замонидин секиз юз тўқсон уч⁵ йил ўтган тарихда жамеъ ҳолотким, аларга

ўтгандур — назм қилибтурлар ва ул ғариб қасидадур ва анга «Рашҳулбол»⁶ от қўюбтурлар ва матлаи будурким:

Манам чу гўй ба майдони фусҳати маҳу сол,
Ба савалқони қазо мунқалиб зи ҳол ба ҳол,

Ба соли ҳаштсаду ҳафдаҳ зи ҳиҷрати набавӣ
Ки зад зи Макка ба Ясриб суродиқоти қалол,

Зи авчи қуллаи парвозгоҳи иззу қидам,
Бад-ин ҳазизи ҳавон суст кардаам пару бол.

Ба ҳаштсаду наваду се кашидаам имрӯз
Зимоми умр дар ин тангнои ҳиссу хаёл⁷.

Ва бу қасидани айтқон тарихдин сўнгра яна беш йил умр гулзоридин баҳраёб ва ҳаёт чашмасидин сероб эрдилар. Секиз юз тўқсон секиздаким⁸, ёшлари замонидин сексон икки йил ўтмиш бўлгайким, пок руҳларининг қудсий ошён булбули рихлат навосин оғоз қилиб, гулшани фирдавс хавосига парвоз қилдиким, анинг кайфияти шарҳ била ўз ерида иншооллоҳ сабт бўлгай.

Аларнинг олий насаблари имомул-муҷтаҳидин Муҳаммад бинни Ҳасан бинни Абдуллоҳ бинни Товус бинни Ҳурмуз Шайбонийга⁹ борурким, Ҳурмуз бани Шайбон қабиласининг малики эрмишким, Бағдодда салтанат қилибдур ва жоҳилият замонида амирул-муъминин Умар¹⁰... илгида ислом шарафига мушарраф бўлубтур ва бани Шайбон қабиласи насаб шарафида арабнинг кўпроқ қабойилига мужиби мубоҳот ва тафохурдур ва ўз оталари ва улуғ оталари зуҳд ва тақво била машҳур ва қазо ва фатво¹¹ била доим машгул эрмишлар ва Жом вилоятида сокин ва шайхул-ислом Аҳмади Жом ватанида мутаваттин ва аларнинг бу қитъаси бу маънига далилдур:

Мавлидам Қому рашҳаи қаламам,
Қуръаи қоми шайхул-исломист.
Лоҷарам дар қаридаи ашъор
Ба ду маъни тахаллусам Қомийст¹².

Алар кичик ёшлиғ эканда ҳам алардин муфрит фаҳм ва таъб осори зоҳир бўлур эрмиш. Ул жумладин будурким, орифи комил ва муршиди мукамил мавлоно Фаҳриддин

Луристонийки, ўз замонининг ягонаси ва ҳақиқат баҳрининг гавҳари яқдонси эркандур — Жом вилоятида аларнинг оталари уйига тушгандур, алар тўрт ё беш ёшларида эмди мактабга борур вақтлари эрмиш, ҳазрати мавлоно аларни ўз қошларида ўлтуртуб, бармоқ ишорати била ҳавога машҳур отларни: «Умар» ё «Али»дек битир эрмиш ва алар тааммул била ўқур эрмишлар ва ҳазрати мавлоно аларнинг туфулиятда бу навъ зиҳн ва закосидин мутабассим, балки мутаажжиб бўлур эрмишлар. Андоқки, бу сўз «Нафаҳотул-унс»¹³да дағи мазкур бор. Туфулиятлари айёмидағи бу навъ осор ва аломот кўп манқулдур. Сабт этарга машғул бўлунса сўз узалур.

Бори кичик ёшидин шабоб аҳдининг авойилиғачаки¹⁴, Жом вилоятида эрмишлар — аларга фоида еткурур киши оз топилғон жиҳатидин:

Қуёш ул навъки мағриб сори,
Ё наби ўйлаки Ясриб¹⁵ сори.

шаҳрга¹⁶ азимат қилибдурлар ва Ироқ дарвозасида «Низомия» мадрасасидаки, мавлоно Зайниддин Абубакр Тойбодий ва мавлоно Саъдиддин Тафтазоний ва баъзи Амир Хисрав Деҳлавийни ҳам дерларким, анда сокин бўлғондурлар, маскан қилиб, таҳсилга машғул бўлбтурлар ва оз фурсатда абнойи жинсдин ишни ўтқариб, балки шаҳрнинг мутабаҳҳир уламосидин илм ва фазлни ошуруб, аларга улум ва фунун ҳеч қайсида замон аҳлидин кишига эҳтиёж қолмайдур.

Рубоий:

Ҳар кимга етар мавҳибати субҳоний
Ким айлағай они олими раббоний,
Билмоққа улум истилоҳин жоний,
Оз вақт фалак муштағил айлар они.

Агарчи бир неча вақт биззарурат улум касбиға иштигол кўргузубдурлар, аммо ҳеч вақт назм ойинидин холи эмас эркандурлар. Чун аларга биззот машраби тавҳид воқеъ бўлғондур, ҳақиқат жамолин мажоз музоҳири мушоҳадасида муояна кўруб, беихтиёрлиғлар даст берур эркандур. Ул маънини назм либосида адо қилмоқдин гузирлари йўқ эркандурким, бу восита била ўтқа таскин ва ўтлуқ

қўнгулга ором бўлур эркандур. Бу жиҳатдин назмдин ҳаргиз фориг бўлмайдурлар ва бу боисдин назмға тадвин ва девонға тазйин воқеъ бўлбтур ва мурури айём ўтуб, аларнинг назми ҳар синф шеърдин оламнинг золининг қулоқ била билагин самин дурлар била музайян ва жайб била этагин оташин лаъл била мамлу ва мулавван қилибтурлар ва ғарибдурким, зоҳир улумининг такмили вақтида неча иш аларға муяссар бўлбтурким, бу умматда ўтган ақибир ва соҳиб камоллардин ҳеч қайсиға воқеъ бўлғони зоҳир эмас.

Ул жумладин бири шеърдурким, борча аснофин ул навъким, ҳар синфидаким биров саромад ва мусаллам бўлғондур, алар ул кишидек, балки ортуғроқ ўз ҳақ ва мулки қилдилар.

Яна бир: тасаввуф масоили истилоҳотин андоқ такмилқилдиларким, ўтган машойих ва авлиёulloҳ...нинг расоил ва кутубидинким, ғояти ийҳомдин ул шариф илмнинг идрокидин кўпроқ толиби номуродлар маҳрум, балки орий эрдилар — ул илми ўз рисола ва китобларида хўброқ алфоз ва адо била ул навъ таснифлар қилдиларким, кўпроқ фақирлар анинг мутолаасидин ҳазз топиб, баҳраманд бўлурлар.

Яна бир: тариқат одоби сулукида андоқ дақиқ равеш била тарийқларини туздиларким, ҳеч киши аларнинг зоҳир улуми ва шеър ва муаммо ва иншо ва бу навъ нималардин шарифроқ ниҳоний амрға машғул эрконларин билмадилар ва фаҳм ҳам қилмадилар ва бу ишта чун ҳеч мутанаффисқа муршиди комил мулозамати ва иродатидин гузир йўқдур, ҳазрати қутби тариқат ва ғавси ҳақиқат мавлоно Саъдиддин Қошғарийким, «Нақшбандия» хожалари силсиласининг ул замонда комил ва мукамил муршид ва халифаси эрди — суҳбатин ва мулозаматин ихтиёр қилиб, замонининг сойир муршидлари ва комиллари хизматлариға: шайх Баҳовиддин Умардек ва мавлоно Боязид Пуроний ва мавлоно Муҳаммад Асаддек бузурглар суҳбати шарафиға доғи мушарраф бўлур эрдилар.

Аммо толиби илмиқ ва шоирлиқ суратидаким, бу шариф илм сатр ва китмониға бу икки ишдек парда мумкин эрмас топилмоқ, невчунким дарвешлиқ фано касбидур, балки фанойи маҳзур ва бу икки иш маҳз даъво ва жадал ва аноният ва худписандлиқдур.

Аларнинг камолоти овозасин эшитиб, йироқ йўллар қатъ қилиб муборак суҳбатлариға мушарраф бўлурға

келганлар аларни асҳоб орасида ғояти бетаайюнликдин мутлақо танимаслар эдиким, ўлтурур-қўпарда ва айтмоқ ва эшитмоқ ва емоқ ва киймоқда ўзлари била сойир мулозимлари орасида тафовут йўқ эрди.

Киши улуми зоҳирийдин ва маънавийдин бир масъала илқо қилгунча ҳаргиз алар оқдин қарони маълум қилгонлари маълум бўлмади. Аммо масъала илқосидин сўнгра доғи бори улумға маҳорат ва истиҳзор ул мартабада эрдиким, ҳаргиз ҳеч китобға боқмоққа эҳтиёж бўлмади.

Мунча ишнинг зимнида ишқи зоҳир тариқиким, «Ал-мажозу қантаратул-ҳақиқат»¹⁷ иборат андин бўлғай — аларға андоқ муставли эрдиким, ҳар мулоийм мазҳарининг ҳусн ва малоҳатиким, ҳақ жамолияти тажаллис била зухур қилмиш бўлғай ё жавр ва бедоди офатиким, жалолият сифати била жилва кўргузмиш бўлғай, ул сифотидин зоти айният мушоҳада қилиб, сабабни мутлақо орадин мўртафеъ кўруб, кўзлариға мусаббибдин ўзга нима келмаган жиҳатидин бетоқат бўлиб, ҳарне ул изтиробда аларға ишқ шиддатидин ва шавқ суубатидин юзланса эрди жонсўз шеърлар ва дилфуруз ғазаллар иштиғоли била ул таҳаммулсизликқа итмиён берурлар эрди.

Ва бу ҳол доғи аларға одоби тариқатдаким, тасаввуфда боиси фано бўлғай, кўп мадад берур эрди. Чун фанойи вужуди мавҳум ҳосил бўлди ва ишқ ва шавқ ўти забона торта киришти, ҳар ойинаким, беихтиёрлиғлардин қаландарвашлиғ ва сару по бараҳналиғ ва тоғ ва водий тутмоқ ва мақсуди аслийдин ўзга барчани унутмоқлик даст берур, аларнинг бу шевасин зоҳир аҳли ишқи зоҳир маҳзға ҳамл қилиб, аслий мақсудларидин ғофил ва отил қолурлар эрди. Аммо, алар ғайри мақсуди аслий ҳар навъ суратдаким, ўзларин кўргузур эрдилар — барча ўз ҳолларининг пардаси ва рўйпўши эрди.

Бир неча йилким, бу ҳолға ўтти — зоҳир улум фазоида даврнинг уламо ва фузалосиға фоиқ бўлуб, ботин ҳолида дағи бийик маротиб ҳосил қилиб, ғариб кутуб ва расоил тасаввуф илмида алардин рўзгор авроқин музайян қилиб, даврон аҳлиға бу шариф илмнинг истилоҳоти била дақиқ масоилин равшан ва мубарҳан қилдилар, андоқким, мусаннафот теъдодида иншооллоҳ битиб бўлғай.

Шоҳрух султон замони авоситидин султон Абусайд замонининг авоилиғача шаҳрда сокин эрдилар. Андин сўнгра Хиёбон бошида ҳазрати пир махдум Саъдиддин Кошғарий мазори бошида иқомат расмин зоҳир қилдилар ва

шаҳрнинг жамеъ уламо ва акобири ва ашрофи аларға мулозамат ва тараддуд бунёд қилдилар, то ул подшоҳи замоннинг аркони давлат ва аён ҳазрати ва олийшон умаро ва рафъе макон судур ва вузаро, балки аср подшоҳи аларнинг остониғаким, мақсуд қибласи ва мурод каъбаси эрди — ташриф келтурурлар эрди, балки ўзларин мушарраф қилурлар эрди. Андоқки, даврнинг аржумандлари ва аҳднинг сарбаландлари ул ҳазратнинг олийшон остониға юз еткурурлар эрди ва илтижо келтурурлар эрди. Сойир ниёзмандлар ва оммаи бехеш ва пайвандлар ҳам кўзларин ул эшик туфроғидин ёрутурлар эрди.

Бу фақирини ҳақир бу сўнғи жамоат зумрасида Хиёбон бошида кўрган замонида мухтасар битилган рисола сабақига мумтоз бўлдум...

Аввалги мақолат

Ул ҳазрат била бу фақир орасида ўтган иттифоқий умур ва ғаробатлиқ сўзларким¹⁸, андин аларнинг бу фақирға илтифот ва хусусиятлари зоҳир бўлур.

* *
*

Бир кун мавлоно шайх Абдуллоҳ котиб муқарраби ҳазрати борий Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг «Илоҳийнома»ға мавсум муножот рисоласин фақир қошиға келтуруб эрди ва мавлоноий мазкурнинг кутуб байъ ва широсиға¹⁹ ҳам муносабати, ҳам ҳазрати хожаға авлодлиғ нисбати бор. Фақир ул рисоланинг аввал саҳифасин очиб, хутбасин ўқумоқ бунёд қилдим, бу хаёл билаким, бир саҳифа ё ғояташ бир варақ ўқулғай, андоқки эл маъҳудидур, сўзнинг хўблуг ва равонлиғидин ҳеч ерда бас қила олмадим, то рисолаким, икки жуздин ортуғроқ эди — итмомға етти. Мажлис ҳузвори воқиф бўлуб, таажжуб қилдиларким бир рисолаким, икки жузвға яқин, балки ортуғроқ бўлғай, бир таважжуҳ била боштин-оёққача ўқумоқ холи аз ғаробат эмас.

Тонгласи ҳазрати Махдум бандахонаға ташриф келтурдилар. Ул рисола ҳозир эрди, олиб очиб, муборак назарларин солдилар. Туно кунги асҳоб андоқки рўзгор аҳлининг ойин ва даъби бўлур, таажжуб изҳори юзидин туно

ўтган воқеани ул ҳазрат хизматларида арз қилдилар. Алар табассум қилиб, дедиларким: «Ажаб амри иттифоқий бизнинг ва сизнинг оралиқда воқеъ бўлгон эрмиш: икки ё уч кун бурунроқ мавлоно шайх Абдуллоҳ ушбу рисолани бизнинг қошимизга келтуруб эрди, биз доғи аввалдин бунёд қилдук, охирига дегинча ҳеч ерда турмоқ бўлмай туганди».

Тонгласи мавлоно шайх Абдуллоҳ келди, то китобин ё баҳосин олғай. Баъзи анга айттиларким: «Фалон (яъни банда) бу китобни аввалдинким ўқумоқ бунёд қилди, тугангунча иликдин қўймади».

Ул таажжуб юзидин дедиким: «Ҳазрати Махдумий хизматлариға ҳам элтиб эрдим, аларға ҳам ушбу ҳол воқеъ бўлди».

* *

*

Бир кун ул ҳазрат хизматларида асҳоб ҳозир эрдилар ва ҳар навъ сўз ўтадур эрди. Бурунроқ фақир аларнинг шайба²⁰ қасидалариғакам, матлаи будур:

Сафед шуд чу дарахти шукуфадор сарам
В-аз ин шукуфа ҳамин меван ғам аст барам²¹.

Изҳори бу навъ ақида эрдимким, бу навъ ғариб манойиқлик ва кўп чошниқлик ва нозук хаёллик, салис иборатлиқ, латиф адолиқ шеър фақир кўрмайдурмен, бовужуди улким, қасидагўйларким, муқаддамдурлар қасойидларин кўп билатолаа қилибмен ва асҳобдин баъзи мусаллам тутса, баъзи мусаллам тутмоқға кориҳ кўринур эрдилар; ва ул ҳазрат мажлисларида сўз қасойид услуби сори тортти, чун ҳар навъ ўтти, фақир шайбанинг васфин ораға солдим ва таърифиди беихтиёр бўлдум, то сўз ҳамул ерга еттиким, арз қилдимким: «Фақир муқаддимини маликул-каломлардин ҳеч қайсидин андоқ қасида эшитмайдурмен».

Ул ҳазрат табассум қилиб айттиларким: «Мутааххирлардин биз ҳам андоқ шеър эшитмайдурбиз».

Жамъи сокит бўлуб, фақир бир неча ул бобда баст қилиб, абъёт ўқур эрдим. Алар мунбасит бўлуб, тасдиқ бида талаққи қилур эрдилар, то ул жамъға фақирнинг сўзининг сидқи тамом зоҳир бўлуб, ўз ақидаларидин айланиб, фақирнинг ақидасиға келдилар.

* *

*

«Фаноийя» боғчасин ясардаким, ул ҳазрат ҳавлиларининг ичинда ер иноят қилиб, бериб эрдиларким, фақир ўзига муҳтақир манзил ясабмен.

Подшоҳ Марв қишлоғиға азимат қилгонда фақир Дарвеш Ҳожи Ирқбандниким, замоннинг чобукдаст боғбонларидиндур — таъйин қилдимки, баҳор ўлғоч, ул боғчаға раёҳин ва ашжор эккай. Баҳор бўлгонда Дарвеш мазкур келиб, ул боғчанинг буйрулгон ишиға қиём кўргузурда ул ҳазрат дағи гоҳи келиб, муборак хотирлари ташхизи учун бир оз замон анда бўлур эрмишлар ва баъзи йиғочларға дағи илтифот қилиб, ер кўргузур эрмишларки, қайда эккай.

Дарвеш Ҳожи тунд мизожлиқ девона кишидур. Баъзида муноқаша қилур эрмиш ва ул ҳазратға хуш келиб, мунбасит бўлур эрмишлар. Бир кун йиғочқа алар ер таъйин қилибтурлар. Девона боғбон инод юзидин дебтурким: «Мунда экмасмен». Алар инбисот бида дебтурларким: «Невчун экмассен?» Ул дебтурким: «Ражадин ташқаридур, тонгла черик келса, Мир Шайхим боғбонлиқда воқиф кишидур, кўруб эътироз қилғусидур». Алар дебтурларким: «Боғча Шайхимнинг эмас, Алишернингдур, ул эътироз қилмағусидур».

Черик шаҳрга келгандин сўнгра Дарвеш Ҳожининг тундликларидин асҳоб нақллар қилурлар эрди. Ул ҳазрат дағи завқ ва нишот юзидин ул йиғочни кўргузуб, ўтган ҳикоятниким, алар бида Дарвеш Ҳожи орасида воқеъ бўлгондур, нақл қилур эрдилар.

* *

*

Бир кечаси бир улуғ киши маҳаллида жамоати азизлар хизматида туштум. Мутаҳҳари Удийким, хушовозлиқда Зухранинг²² отаси ва хушхонлиқда анинг фарзанди руҳафзоси бўла олур эрди. Тағаний маҳаллида Хожа Ҳасан Дехлавийнинг бу шеърин ўқуйдур эрдиким:

Зиҳи дарунаи дилро замон-замон ба ту майле²³,

то бу байтға еттиким:

Мисоли қатраи борон сиришки ман ҳама дур шуд,
Чунин асар диҳад, алҳақ, тулуи чун ту суҳайле²⁴.

Мажлис аҳли мутааййин хуш табъ эл эрдилар ва мири мажлис ҳам хуш табъ ва подшоҳнишон. Муғаннийга баъзи эътироз юзидин ва баъзи танбеҳ юзидин дедиларким: «Сиришки ман ҳама дур шуд» ўқума, «дур шуд» ўрнига «хун шуд» ўқуки, «дур шуд»нинг маъноси йўқтур. Мири мажлис дағи аҳли мажлисга муттафиқ бўлди. Бу фақир ҳеч нима демадим. Мажлис ҳуззори фақирга дағи машғуллуқ бунёд қилдиларким: «Сен дағи невчун бу сўзда асҳоб била мувофиқ эмассен?» деб. Фақир дедим: «Мен ул жонибменким қоил адо қилди, яъни:

Мисоли қатраи борон сиришки ман ҳама дур шуд

ростдур, балки мундоқ керак».

Барча ҳужум қилиб, фақирга ғулу қилдилар. Фақир айттимки: «Чун сиз барча бир жониб бўлдунгиз, мен ялғуз. Сизга ўз муддаомни собит қила олмон, аммо бир кишини ҳакамликга мусаллам тутсангиз, гарав боғлармен».

Барча иттифоқ қилиб айттиларким, ҳазрати маҳдум олам афозилининг ҳаками, балки ҳокимидур, аларни мусаллам тутмас киши йўқтур. Чун сўз мунга қарор топти. Фақир алар била гарав боғлаб, мажлиснинг кайфиятин ва ул баҳсининг сабабин ва ул байтда «хун» лафзи муносиброқ ё «дур» лафзи мувофиқроқдур деб, мақсуднинг иснодин ҳамул замон битиб, ул ҳазрат хизматлариға йиборилди. Бир яхши замондин сўнгра боргон киши жавоб келтурди ва ул ҳазрат бу мисрани битиб эрдиларким:

«Сухан дурр асту тааллуқ ба гўши шаҳ дорад»²⁵.

Ул жамоат мулзам бўлуб, фақирга аларнинг тарбият ва мададлари бу навъ етти. Маълум эмаски, ҳаргиз киши бу навъ мухтасар жавоб ҳеч саволда айтмиш бўлғай. Тонгласи бу сўз шуҳрат тутти. Эл ёд тутуб, мажолисда нақл қилурлар эрди.

* *
*

Подшоҳ ул йилки Хуросон тахтин олғондаким, «Жаҳоноро» боғи тарҳин солдилар. Бир панжшанба кунин ул ҳазрат хизматларида Гозургоҳдин Дашт юзи била Хий-

бон сори бориладур эрди. Сайид Гиёским, ул боғнинг таъмири ва боғбонлиғи анга мутааййин эрди, йўлда йўлуқтиким, аробаларга улуғроқ сарв йиғочларин боғлардин сотун олиб, қўнгариб юклаб, «Жаҳоноро» боғига элтадур эрди. Ул ҳазратга салом бериб, алар илтифот қилиб, мутояба била дедилар:

— Яна ҳеч сарв йиғочи қолдимур? Не, бўйла сарв йиғочи юклабсен, оё неча йиғоч бўлғай?

Ул дедиким:

— Санаббиз, юз тўрт ададдур.

Алар дедиларким:

— Ажаб ададдур.

Фақир дедимким:

— Муносиб ададдур, невчунким, «қад» адади²⁶ била муносибдур.

Алар дедиларким:

— Ростдур,— дағи фақирни таҳсин қилдилар.

* *
*

Бир кун алар йўл била борадур эрмишлар. Маҳмуд Ҳабиб отлиғ девонаи хуморийи абтарий бор эрди, маст ва ошуфта аларга йўлуқуб, беадабона сўзлар айтиб, балки сафоҳатлар қилибтур, аммо алар мутлақ илтифот қилмайдурлар, дағи анинг сори боқмайдурлар. Яна бир кун фақир алар хизматида борадур эрдим. Ҳамул девона фақирни алар билан кўрдиким, борадурмен. Ул ердинким, жунун аҳли ва абтар халойиқ фосид хаёлоти бўлғай, соғинмиш бўлғайким, алар анинг туно кунги беадаблиқларидин фақирга шаммаи изҳор қилғайлар ё қилмиш бўлғайлар. Аларга бетақриб сўз қотиб, узрхоҳлиқлар бошлади. Фақир таажжуб қилиб, алардин истифсор қилдимким: «Бу девонанинг паришон узрхоҳлиқлари, оё, не жиҳатдин эркин?»

Алар сўзни ўзга сори юткаб, туно кун ўтган ҳолатдин ҳеч нима изҳор қилмадилар. Аммо асҳобдин туно кун ўтган сўз маълум бўлди. Ул девона беэтидоллиқлар қилса эрди, анга таъзир ва адаб қилилур эрди. Фақир тиладимким, анга адаб буюрғайман.

— Сен ҳеч нима демагилким, анга адаб етгусидур.

Бир неча кун ўтмадиким, яна бир девона ани уруб ўлтурди.

* *
*

Курратул-айни салтанат Музаффар Хусайн мирзонинг²⁷
Аҳмад Хусайн отлиғ фарзанди тенгри раҳматиға борганда
алар азо сўрар дастур била «Боғи Сафед»ға келиб эрди-
лар. Фақир ул азиз фарзанд марсияси била ул азиз ота
дуоси бобида бу байтни айтиб эрдимким:

Гар шамъ мурд, меҳри фалакро мадор бод,
Гар қатра рехт, оби бақоро қарор бод²⁸.

Ул ҳазрат хизматларида астағина ўқудум. Султонзода
мажлисларида алар давог ва қалам ва қоғаз тиладилар,
дағи бу байтни битидиларким:

Фарзанд меваест зи шохи дарахти умр,
Гар з-он ки мева рехт, шақар пойдор бод²⁹.

Ва султонзода ниёзмандлиғлар қилиб, бу байтнинг му-
саввадасин олиб, азим таъзимлар қилиб узоттилар.

* *
*

А л а р Макка сафаридин қайтиб шаҳарға келганда под-
шоҳ рўзгор ҳаводиси иқтисосидин Балх юрушиға бориб эр-
дилар. Чун ҳумоюн роётким, Балхдин қайтиб, тахтға озим
бўлдилар, истиқбол расми била Мурғоб вилоятиғача ке-
либ эрдилар. Подшоҳ била мулоқотдин сўнгра бандахонаға
ташриф келтуруб, кеча анда бўлдилар. Кеча алар истиро-
ҳат қилур учун, бир янги такаллуфлиқ оқ уй³⁰ бор эрди,
ани тиктурулди, то ул ҳазрат анда осойишға машғул бўл-
дилар.

Иттифоқо ул кеча бир ғариб тунд ел эстиким, ўрдунинг
кўпроқ оқ уй чодирларин йиқиб, ажаб ошуб эл орасиға
солди. Алар учун тиккан оқ уйни дағи йиқиб, ушотибдур.
Алар хизматидағи асқоб дегандурларким:

— Ҳайф бу уйдинки, яхши уй эрди, ажаб пора-пора
бўлди. Мунни тиккан фаррошлар, оё, не дегайлар?

Алар дебутурларким:

— Не дегайлар, айтғайларким, кошки бу шум қадам-
лиқ муллолар бизнинг уйға келмасалар эрди.

Ҳам ушбу тарихда эрдиким, фақир сипоҳилиқдин мута-
наффир бўлуб, маносибни тарк қилиб, мулозиматни ўксу-
туб эрдим. Алар танбеҳ ва насиҳат юзидин сўрдиларким:
— Бу навъ амре масмуъ бўлди, бу жиҳат на эрди эр-
кин?

Фақир дедимким:

— Инсон жинси суҳбат ва ихтилотидин малул бўлуб
эрдим, бу ишға ул боис бўлди.

Алар дедиларким:

— Инсон кимни хаёл қилиб эрдинг, бизга дағи кўргуз?
Кўрқуб эрдимким, манъ қилғайлар. Бу жавобдин бил-
димким, муборак хотирлариға бу иш хейли нохуш келма-
ган эрмиш. Хотирим жамъ бўлди.

* *
*

А л а р мавлоно Соғарий била кўп мутояба қилурлар
эрди. Бир кун алар хизматида мавлоно Соғарий ҳозир эр-
ди. Алар анинг шеърин таъриф қилур рангда анинг била
мутояба қилур эрдилар. Ва мавлоно Соғарий ўз шеърин
бағоят аҳтимом юзидин қарру фар била ўқуғувчи эрди.
Андоқки, бир оз нима бевуқуфроқ киши қошида ўқуса
эрди, кўп яхшилиқға ўтқарур эрди. Фақир ўқумоғин ҳам
таъриф қилдимким, бовужуди хўб айтмоқ хўб ҳам ўқур.
Алар табассум била айттиларким: «Бизга мундоқ бозий
берур». Алар бу қитъани айтиб эрдиларким:

Қ и т ъ а:

Соғарий мегуфт: дуздони маоний бурдаанд-

Ҳар куцо дар шеъри ман як маънии хуш дидаанд.

Дидам аксар шеърҳояшро яке маъний надошт,
Рост гуфтаст ин ки маънихошро дуздидаанд³¹.

Ул вақтким, фақир «Хамса»ға татаббуъ қилдим, бир
достонда ҳазрати Шайх Низомий ва Амир Хисрав Деҳла-
вий ва ул ҳазрат маддоҳлиқларидаким, ўзумни ихлос ва
ниёзмандлиқ юзидин аларға тобеъ ва пайрав тутуб, сухан-
гуворлиқ воқеъ бўлуб эрдиким:

Каҳфи фано ичра алар бўлса гум,
Мен ҳам ўлай робнуҳум калбуҳум³².

Ул учурда мавлоно Соғарий доғи бу маснавийга бир неча байт татаббуъ қилиб эрди ва фақирни мухотаб қилиб, бир мақсуд орасида бу навъ бир байт айтиб эрдиким:

Мир ки гуфт: «робиухум калбуҳум»
Ефта файзи сухан аз қалбуҳум³³.

Фақирга ўқуғонда бу байтгаким етти — фақир мутояба юзидин айттимким:

— «Аз қалбуҳум» таркибида «аз» — «мин» маъноси биладур, «мин» ҳуруфи жоррадиндур ва мадхулин мажрур қилур ва бу таркибда ўз амалин қилса қофия ғалат бўлур³⁴.

Мавлоно Соғарий мундоқ жавоб бердиким:

— Бок йўқтур, ҳазрати махдум ҳам бу эътирозни қилдилар.

Бу сўз тақриридин фақирга неча ғараздур. Бири: мавлононинг бир байтда бурунқи мисраида номавзунлуғи ва иккинчида: айтғониким, бир маснавий байтида мундоқ фоҳиш ғалатлар қилса, андоқ улуғ ерларга не навъ илик урғай, яна бири: фақирнинг эътирозига жавоб берганининг ғаробати, куллийроғи ва мутоябаомиз эътирозда ул ҳазрат била фақир орасида таворуд³⁵ воқеъ бўлғони.

* *
*

Бир кун подшоҳ ҳазратлари бандахонада эрдилар: «Тортиладурғон аъймадин, айттилар, ул ҳазратга доғи нишона бермак муносибдур».

Қарор анга туттиким, Хожа Деҳдор элтгай. Элтган нималар орасида ҳамоноким бир эътидолдин ташқари семиз қўй учаси дағи бор эрмиш. Хожа Деҳдор андинким, фарти иштиҳодур, ул уча таърифида муболага андоқ қилмиш бўлғайким, аларга андин Хожанинг рағбати, балки ортуғроқ тамаи маълум бўлмиш бўлғай. Демиш бўлғайларким: «Ултур ва машғул бўл». Хожа андоқ пешакорлар ул таомни емоқда кўргизмиш бўлғайким, аларга бу рубойни айтурга боис бўлмиш бўлғай.

Рубой:

Эй Хоҷа, маро зи лутфи худ парвардӣ,
З-овардани пушти дунба фарбеҳ кардӣ,

Биншастиию дунбаро ба рағбат хўрдӣ,
Бурди ба шикам он чӣ ба пушт овардӣ³⁶.

Яна бир қатла Хожа Деҳдордин мутанаввиъ аъйималар била алар хизматиға йиборилиб эрди. Анда доғи бир қўй қўзи учаси бор эрди. Анга ўхшарки, Хожа ўзига ул ҳадоённи иснод қилиб, мубоҳотгуна қилмиш бўлғай — алар бу бобда бу қитъани айтиб эрдиларким:

Хоҷа овард баҳри суфраи мо
Пушти он як-ду гўсфанд ки кушт,
Лекин аз дасти нахвати ҷудаш
Нашуд олудаам бад-он ангушт,
Ҳаст аз он бо худаш тасавури он,
Ки ба Ҳотам ҳамерасад ба ду пушт³⁷.

Фақир кўпроқ авқот ниёзмандлиқ юзидин нақд ё жинсдин туҳфа ва табаррук алар хизматиға йиборсам Хожа Деҳдордин йиборилур эрди. Анга ўхшарки, баъзи вужуҳни санамоқда бобил-хилофгуна воқеъ бўлғондур. Алар бу қитъани айтиб эрдиларким:

Хоҷа Деҳдор аз атиййи Мир
Ҳар чӣ орад зи дирҳаму динор,
Музди по баргирифта, мегуяд
Ношумурда ки понсад асту ҳазор.
Ҳеч дар хотираш намегардад
Фикри шармандагии рўзи шумор³⁸.

Яна бир қатла ушбу навъ моддада ҳам бу қитъани айтиб эрдилар:

Ба Деҳдор гуфтам ки бардор бахш,
Аз он суфра ки зи вай сар афроштам,
Зи инсоф дам зад, к-азон бахши худ:
Ҳамон бас ки дар роҳ бардоштам³⁹.

* *

*

Бир қатла фақир аларнинг қадимий девонин мавлоно Абдуссамадгаким, замоннинг хушнависларидиндур на хуш табъ ҳам бор, буюруб эрдим ва улча мақдур такал+

луфдур қилилиб эрди. Девон тугангандин сўнгра алар хизматига элиб, муқобала истидъоси қилилди. Алар айттилар: «Бир-икки кун мунда турдик⁴⁰. Биз миқдоре муложаза қилали. Котибин хуш таъб киши дерлар. Шоядки, эҳтиёт қилиб эркинким, муқобала қилурга эҳтиёж бўлмағай».

Тонгласи фақир алар хизматига еттим, айттиларким: «Бу китобни ғариб навъ битибдур, анга ўхшарким, илтизом қилмиш бўлғайким, ғалатсиз мисраъ битмағай, баъзи ерда бирор-иккирор, балки ортуқ абъёт ҳам тарк қилибтур, ўзи-ўқ мунда бўлса, чун хушнавис кишидур, кўп эҳтиёт жиҳатидин шояд хейли рўзгори зоеъ бўлғай».

Гуфту шунид кўп ўтти, охир фақир дедимким: «Агар сизнинг муборак қаламингиз била ислоҳ топса мужиби мубоҳот ва зебу зийнат бўлур». Оқибат қарор анга туттиким, ўз муборак қаламлари била ислоҳ қилғайлар. Ҳад ва ниҳоятдин ортуқ ғалатлар эрдиким, ҳам ҳақ ва ҳам ислоҳ қилдилар, то итмомға етти, девоннинг охирида бу қитъани битиб эрдиларким:

Хушнависе чу орази хубон
Суханамро ба хатти хуб ороств.
Лек ҳар чо дар ў зи саҳви қалам
Гоҳ чизе фузуду гоҳе коств.
Кардам ислоҳи он бо хати хеш,
Гарчӣ н-омад чунончи дил мехоств.
Ҳар чӣ ў карда буд бо суханам
Ба хати ў қусур кардам рост⁴¹.

Султон Яъқуб фақирдин китоб тилаганда андин нафисроқ китобим йўқ эрдиким, ҳар мисраида ул ҳазратнинг муборак қалами кириб эрди ва аларнинг-ўқ қудсий осор анфоси эрди — йибордим ва бу битилган кайфиятни шарҳ била битидим. Ўқуб, хушвақтлиғлар қилиб, қитъани ёд тутуб, мактубда миннатдорлик изҳор қилиб эрдилар.

* *
*

Бир сабоҳ ул ҳазрат бандахонаға ташриф келтуруб эрдилар. Ул уйда бир-икки жуфт товус бор эрди. Сўз асносида андоқки, товус не дастур била катакдин чиқормоқ маъҳуддур, товусларни асрағучи ҳам уйларидин суруб чиқорди, ҳамул замон жилва қила бошлаб, қуйруғларин чатр

қила бошладилар. Алар сунъ наққошининг нақшбандлиғи ғаробатида мутаажжиб бўлуб, товус бобида ҳар навъ сўз ўтар эрди, то сўз анга етиштиким, баъзи эл қошида бу сўз борким, товус жуфт бўлмай байза қўяр, баъзи қошида будурким, мастлиқ вақтида эркагининг кўзидин бир қатра сув модасининг кўзига томиб, ул тухм моддаси бўлур. Алар фақир сори боқиб, айттиларким: «Бу сўз йироқ эрмаским, эътибори бўлғай, невчунким, машҳурдурким, Мир Хисрав баъзи расоилида бу маънини изҳор қилмиш бўлғай, ул Ҳиндустонда бўлгон кишидур, то анга таҳқиқ бўлмағай, битимамиш бўлғай».

Фақир агарчи бу сўзнинг маъзи кизб эканин билур эрдим, аммо алар юзида Амир Хисрав сўзин на тасдиқ қилдим, на такзиб, ва ҳеч жавоб бермадим. Алар жавоб бермаганнинг сабабин сўрдилар. Заруратдин фақир айттимким: «Шояд Ҳиндустонда товусға бу ҳол воқеъ эркин». Алар мутаажжиб бўлдилар: на Мир Хисрав сўзи исботида муболаға қилдилар, на фақирнинг сўзининг нафйида. Невчунки, ҳеч жониб аларға яқин эрмас эрди. Аммо фақирға ажаб ҳол воқеъ бўлдиким, Мир Хисравдек кишининг сўзики, алардек бузургвор айтқайлар ва мен тасдиқ қилмағаймен. Бу фикрга туштумким ўз муддаом исботини не навъ қилғайменким, бу ҳолатда маст нар товус югурди, дағи модасин босиб жуфт бўлди. Алар кулуб дедиларким: «Мундоқ иттифоқий иш оз воқеъ бўлмиш бўлғай, шубҳа рафъ бўлуб, муддао исботи зоҳир бўлди».

* *
*

Аларнинг Сафиуддин Муҳаммад отлиғ фарзандлари тенгри раҳматига борди. Азо сўрар ойинин бажо келтурурга отланиб, алар хизматига борадургонда ёри азизим Шайхим Суҳайлий йўлда йўлуқти, қаён борадургонин билгач, ҳамроҳ бўлди. Андин сўнгра мавлоно Соний йўлуқти, ул доғи қўшулди. Алар хизматига борғоч, акобир ва ашрофдин жамъи касир алар хизматида эрдилар. Мажлисда ўлтурғоч, фақираларнинг рутбаси шавкатидин ва мажлис савлатидин ҳаср бўлуб, ҳеч навъ сўзким, далолат азо сўрмоқға қилғай — айта олмадим. Ҳамроҳларим худ ўзларин менга тобеъ тутуб эрдилар. Бир ламҳа ўтгандин сўнгра худ сўз айтурнинг вақти ўтти. Бу фақир бағоят хижолатзада бўлуб, тарихға муносиб алфоз хаёлиға туштум. Иттифоқи

ҳасанадин «бақои ҳаёти шумо бод»⁴² алфозин аввал қатлаким, ҳисоб қилдим, рост келди. Эҳтиёт учун яна бир қатла ҳисоб қилилди. Шубҳа рафъ бўлгондин сўнгра давот ва қалам тилаб, бу алфозни битиб, рақамин устига сабт қилиб, аларға эътироз юзидин тутта бердим. Алар таҳсинлар қилиб дедиларким: «Бу тарихни биз назм силкига тортали».

Бу навъ назм қилдиларким:

Гули бӯстони латофат Сафӣ
Чу шуд сӯй чаннат зи боғи фано,
Азизе пай пурсӣ таърих гуфт,
Ки «бодо бақои ҳаёти шумо»⁴³.

* *
*

Бир кун фақир алар хизматида эрдим ва яна киши йўқ эрди. Анварий қасойиди бобида сўз ўтадур эрди. Алар бу навъ таъриф қиладур эрдиким: «Биз анинг ашъорин, батаҳсис қасойидин оз кўруб эрдук, бу яқинда бир-икки девони бизнинг илигимизга тушубтур, гоҳи анга машғул бўладурбиз, баъзи ерда айтса бўлғайким, башар каломидин ўтуб, эъжоз ҳаддиға етмиш бўлғай, ғариб таркиблар ва ажиб адолар назарға келадур».

Чун фақир асҳоб орасида муттаҳам⁴⁴ мунга борменким, Анварийға муътақиддурур ва анинг шеърин кўп ўқур. Филвоқеъ мундоқдур. Бағоят хушвақт бўлуб айттим: «Илтмосим борким, ул қасидасинким будур:

Гар дилу даст баҳру кон бошад,
Дилу дасти худоягон бошад⁴⁵,

бир қатла ўқуб мулоҳаза қилилса».

Алар мутабассим бўлуб айттиларким: «Ажаб сўз айтинг, биз бу уч-тўрт кунда бу қасидасин ўқуб, хушҳол бўлуб, гоҳи хуш келгандин жавоб хам айтибмиз»,— деб мусаввадани бир худранг варақда чиқариб, фақирнинг илиғига бердиларким: «Ўқуб кўр». Матлаи бу эрдиким:

Ҳар киро дар даҳон забон бошад,
Дар санои шаҳи қаҳон бошад⁴⁶.

Биз фақирлар не истиҳқоқ била таъриф қила олғайбиз. Мунча густохлиқ қилилдиким, ул қасидани сиҳр хаёл

қилур эрдук, бу шеър ани паст қилгондек кўрунадур, ҳамоноки муъжиза деса бўлғай.

* *
*

... Хуш ул замонким, замон мундоғ бузургворлар шариф вужудлари била ораста ва даврон мундоқ рафеъ миқдорлар хилқатлари билан пийроста эрди. Ҳайф ва юз минг даригким, ул қуёшлар уёқиб, бир неча тийра рўзгор хуфшошлар пару бол очиб, назарбозлиқ ва баланд парвозлиқ ҳавосида жилва қилурлар.

Ва ул тенгизлар суролиб, бир неча кудурат осор хайдек мулавваслиққа фашлар нахват елидин зулол осор таҳаррук ва баҳркирдор тамаввуж нуқуши кўргузурлар...

Иккинчи мақолат

Ул ҳазрат била бу фақир орасида ўтган руқъалар⁴⁷ бобидаким, ул руқъалар ҳоло аларнинг куллиётини мазкурдур ва муншаотлари орасида мастурким, бу фақир жавоб битибмен ё акси.

* *
*

Бу руқъа ани бу фақир Марвдин арзадошт қилиб эрдиким, ихтисор жиҳатидин анда битилган рубоий била ихтисор қилилур.

Рубоӣ:

То дур фитода сарам аз хоки дарат,
Ҳар рӯз диҳам ба номае дарди сарат,
Бехуд гардам чу нома ояд зи барат
Ман беҳабар аз нома, чӣ донам хабарат⁴⁸.

Алар бу руқъани битиб эрдиларким:

З-он дам ки фитод иттифоқи сафарат,
То бӯ ки кунам гаҳе ба хотир гузарат,
Гар мурғ парад ба сӯи ту ё бод вазад,
Хоҳам ки диҳам ба номае дарди сарат⁴⁹.

Чун қалам бардоштам ва андеша гумоштам, чун эътизори руқъаҳои мутатобеъ ки дар ин чанд рӯз воқеъ шуда, маъни дар дил нагашт ва сурате ба хотир нагузашт. Агар-

чи ин низ толи аз дағдағии тасдеъ нест ва авқоти шарифро бешонбаи тазеъ не.

Гар биволам пеши ту, он нола дарди сар бувад
В-ар бихоҳам узр, он дарди сари дигар бувад⁵⁰.

Неча кундин сўнгра ҳам Марвда бу руқъа алар ҳазратидин келдиким:

Таҳийёте ки чун аз дил барояд
Ҳама руҳониёнро ҷон физоад.
Шамими он дар ин фируза манзар
Димоғи қудсиён дорад муаттар⁵¹.

Руқъанинг охирида бу икки байт эрдиким:

Чуз ин коре мабодат гоҳу бегоҳ,
Ки дар зилли залили, давлати шоҳ,

Хати ҳаззи худ аз дил бартарошӣ.
Барои ҳақ паноҳи халқ бошӣ⁵².

Фақир жавобида ва аларнинг руқъаси таърифида бу руқъани арз қилиб эрдиким.

Маснавий:

Саломе, к-аш чу мурғи ҷон сарояд
Чу руҳуллаҳ равонбахшӣ намояд,

Ҳама алфозаш аз айни мувосо
Чу нутқи Аҳмади мурсал дилосо⁵³.

Сўнгги икки байт жавобида бу икки байт битилиб эрдиким:

Умедам он ки аз иршоди Махдум,
Ба рӯи нома гардад ҳар чӣ марқум.

Зи амраш чун қалам сар барнатобам,
Ба тавфиқи вуқуаш баҳра ёбам⁵⁴.

* *
*

Подшоҳ Марв қишлоғида эрканда Устод Ҳасан Нойнинг фавтининг хабари Ироқдин келди. Фақир ҳазрати Мавлавий⁵⁵ маснавийсининг аввалги байти муносабат жиҳатидин тазмин⁵⁶ қилиб эрдим. Бу навъким.

Тазмин:

Шарҳи ҳаҷри шоҳи устодон Ҳасан,
«Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад».

Банд-банди ӯ ҷудо гашта зи ҳам,
«Аз ҷудоиҳо шикоят мекунад»⁵⁷,

битиб, шаҳрда ҳазрати Махдум хизматлариға йборилиб эрди. Алар келур кишидин ҳам бу байтни тазмин қилиб, бу руқъани йбориб эрдиларким,

Тазмин:

Шуд наи хома диламро тарҷумон,
«Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад».

Бо забони тезу чашми ашкрес
«Аз ҷудоиҳо шикоят мекунад»⁵⁸.

Ҳикоеъти тамодии айёми фироқ ва шикояти таволии лаёли иштиёқ беш аз аст ки ба мадодгории давои даҳонбаста ва ба дастёрии хомаи забоншикаста дар тӯли ин нома арзи он мақдур бошад ва дар таййи ин саҳифа нашри он маншур, лоҷарам садди он боб карда илтимос меравад ки:

Дар он соат, ки беташвишӣ агъёр
Дар он фархундамаҷлис бошадат ёр,
Заминбӯйӣ ба таъзиме ки донӣ
Заминбӯсийи дуоғуён расонӣ⁵⁹.

Давлате аз интиҳо масун ва саодате аз инқитоъ маъмун бод...»

* *
*

Ҳамул юрушда фақир бу руқъани битиб йбориб эрдиким:

Наи килкат шакари маъниро
Карда чун найшакар аз ҷавф бурун.
Хати ўро хати мушкинсурат
Дар таҳи хат рухи зебо мазмун,
Балки ҳар донae аз нуқтаи ў
Тоҷи маъниро дури макнун.

«Руқъае ки аз рӯи илтифот фиристода буданд, бал гав-
ҳаре ки аз баҳри табъи Уммон симот берун оварда — ра-
сид. Бар ҳар тақдир бар тоҷи торақ дӯхта шуд ва хонаи
чашму дил бад-он афрӯхта гашт.

Офтоби иршод бар сари толибони рубъи маскун ва
бар сарвақти қобилони ҷавфи гардун тобанда бод, васса-
лом»⁶⁰.

Ул ҳазрат бу руқъани жавоб битиб, йибориб эрдилар-
ким.

Қ и т ъ а:

Наи килки ту тифли маъниро
Ба наботи ҳусн бипарварда,
Гурраи субҳро зи турраи шом
Рашки рухсори навхатон карда.
Қисса кӯтаҳ, шаби дарози маро
Пора-пора ба рӯз оварда⁶¹.

Саҳифаи шарифаи машҳун ва маонӣ ва ибороти лати-
фан мамлу аз нуқот ва хурдадонӣ наздикони дур ва дуру-
ни наздик ба ҳузурро мушарраф сохт. Дар сурати ҳар хат-
те ҳаззе рӯй намуд ва аз акси ҳар ҳарфе фараҳе партав
андохт. Аз шавкати шиква ғунҷаҳои шукру сано даманид
ва аз хори гила гулҳои маҳмидату дуо шукуфонид.

Ш е ъ р:

Гар лутфи ту бигзарад ба хористонҳо,
Хористонҳо шавад баҳористонҳо⁶².

Ҳикояти гила ва шикоят бинобар он воқеъ шуд, ки
эшон аз руқъаи ин фақир тасаввур кардаанд ва дар таҳти
тақдир ва таҳрир овардаанд ва илло маснавий:

Н-ояд аз ту чунон муомилае,
Ки касеро расад аз он гилае,
Нест аз ту ба ҷуз гила гила чанд
Э-он ки лутфи туаш зи бех биканд...⁶³

* *
*

Бир кун ул ҳазрат хизматида эрдим ва ҳар навъ
назмдин сӯз ўтар эрди. Сӯз асносида Мир Хисрав...нинг
«Даръёи аброр»⁶⁴ отлиғ қасидаси мазкур бўлди. Бу фақир
гӯё анинг таърифида муболаға қилдим ва муҳиқ эрдим.
Невчунким, Мир Хисравдек кишидин мундоқ машҳурдур-
ким, демиш бўлғайким: Агар афлок ҳаводиси ва рӯзгор
навоибдин менинг борча назмим замона саҳифасидин
маҳв бўлса ва бу қасидам қолса менга басдур, невчунким,
ҳар киши ани ўқуса билурким, назм мулкида менинг тасар-
руф ва иқтидорим не мартабада эркандур». Аммо неча до-
ғи мундоқ бўлса, бу фақирдин ул ҳазрат мажлисларида
таърифда ифрот муносиб эрмас эрди. Ул ҳазрат ҳеч нима
демадилар, то мажлис тарқади.

Ҳамул учурда подшоҳ Марв қишлоғига озим бўлдилар.
Иттифоқо неча кундин сўнгра азимат бўлди. Фақир ул ҳаз-
ратдин ижозат тилай хизматлариға бордим. Истижозадин
сўнгра фотиҳа ўқуб, рухсат бердилар. Дағи қўюнаридин
бир жуз чиқориб, фақирға иноят қилдилар. Олиб очтим
эрсa «Даръёи аброр» жавоби «Лужжатул асрор»⁶⁵ эрдик.
ҳамул кунларда айтиб эрдилар. Ҳар киши ўқуса билурки
«Даръёи аброр»дин якдастроқ ва рангинроқ. Ниёзманд-
лиқ қилиб, қулоқ тутуб, отланиб, манзилға таважжуқ қил-
дим ва манзил тўққуз работ эрди. От устида қасидани
ўқуб, хушҳоллиқ била борурда хаёлға «Тухфатул-афкор»⁶⁶
қасидасининг матлаи келди. Манзилға тушгандин сўнгра
битиб, бир бекдин ул ҳазрат хизматлариға йиборилдиким,
агар тугатурга лойиқ бўлса ва ишорат бўлса машғуллуқ
қилайин, йўқ эрсa хайр.

Ул ҳазрат руқъаларида таърифлар қилиб, муболағалар
айтиб эрдиларким, «албатта тугатсун», деб.

Фақир Марвға боргунча ани ул ҳазрат отиға тугаттим
ва Марвдин ул ҳазрат хизматлариға битиб йиборилди.
«Даръёи аброр» матлаи будурким:

Кӯси шаҳ холиву бонги ғулғулаш дарди сар аст,
Ҳар кӣ қоней шуд ба хушқу тар шаҳи баҳру бар аст⁶⁷.

«Лужжатул-асрор» матлаи будурким:

Кунгури айвони шаҳ к-аз кохи Кайвон бартар аст,
Рахнаҳо дон к-аш ба девори ҳисори дин дар аст⁶⁸.

«Тухфатул-афкор» матлаи будурким:

Оташин лаъле ки тоҷи хисравонра зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

Буд явми чомеъ шаҳри раҷаб таърихи он,
Турфатар к-ин рӯзу моҳ итмоми онро мазҳар аст⁶⁹.

Бу тарихда ғаробат борким, тарихнинг ой ва кунининг
зикридин йили ҳисоби «жумал қондаси»⁷⁰ била ҳосил бў-
лур.

* *
*

У л ҳ а з р а т бу руқъани битиб йибориб эрдиларким:
«Баъд аз адои вазоифи дуо мақрун ба иҷобати самиал-
лоҳу лиман дуо марфуъ он ки ба тозагӣ қосиде расид ва
қасидаи тозае расонид.

Ш е ъ р:

Чу ҳарфе чанд хондам э-он қасида
Дили хосонаш андар қайд дидам.
Дар он асно чу шуд чашми басират
Кушода ҷумла дилҳо сайд дидам.

Харчанд аз матлаъ то мақтаъ дар ҳар байт ва мисраъ
хотир ба суръати нуқуди мубоҳӣ ба ҳар ҳарфе фуру шуд,
чун сиёҳӣ ҳеч нуқсоне чуз он ки дафъи айнул-камолро дар
ҳусни калом ва лутфи мақол кӯшида буданд ва аз ҳеч чизе
сохтаи ин ноқисро либоси авсофи камол пӯшида ба назари
андеша дарнаёмад, оре.

Н а з м:

Машшота чу чеҳраи бутон орояд,
Аз нил хате кашад паи дафъи газанд.

Аз фаҳвои он чунон маълум шуд ки хизмати эшонро
иродати иқбол бар қиблаи мақсуд ва эъроз аз намудҳон
бебуд мутааққад шуда... Аммо агар чунончи дар тағйири
умури суварӣ ва тарки иштиғоли ғайри зарурӣ, чун муло-
ими мизоҷи азизон нест, муболаға наравад ва дур намена-
мояд, ҳеч ҷо нест, ки мақсуд зоҳир нест ва ҷамоли зуҳу-
рашро камоли зуҳур сотир не...»⁷¹.

Ва руқъа ҳошиясида қасида силаси бир бўрк била са-
рафроз қилиб, бир рӯймол мужиби обрӯй қилиб эрдилар.
Мундоқ битиб эрдиларким: «Тоқияи фарқи тоҷи такал-
луфро ва порои карбоси нашфи рутубати дасти аз ҷаҳон
шустаро фиристода шуд»⁷².

Чун «Тухфатул-афкор» қасидаси шуҳрат тутти, подшоҳ
ҳазратларига етишти. Чун Амир Хисрав ва алар, балки
ҳар кишиким айтибтур — салтанат тариқининг нафйи во-
қеъ бўлубтур, фақир чун азизларга татаббуъ қилиб эр-
дим — ҳамул тариқ маръий бўлуб эрди. Подшоҳ чун ўқуб
таҳсин қилдилар. Подшоҳнинг камоли вусъати машраб
ва ниҳояти ҳусни хулқларидин бу фақир маҳжуб бўлуб,
хаёлға келдиким, бу қасидаға яна бир татаббуъ қилиб,
дарвишлар маддоҳлигини қилиб, аммо ҳукумат таврини
таъйин қилилмай, подшоҳнинг муборак отиға тугатилгай.
Бу матлаъ хотиримға келиб эрдиким.

Н а з м:

Хирқан пур баҳья к-аҳли фақрро к-он дар бар аст,
Бар фирози олами маънӣ сипеҳру ахтар аст⁷³.

Чун бурунги матлаъ айтилгонда алар ҳазратига йибо-
риб ниёз юзидин арз қилиб, татаббуъ қилурға истижоза
қилиб эрдим ва ишорат бўлгондин сўнгра айтилиб эрди.
Бу матлаъни дағи Марвдин битиб, шаҳрга алар хизматига
йиборилди. Мунинг дағи таърифида рангин руқъа битиб,
истиҳсонлар кўргузуб йибориб эрдилар. Бу икки байт бул
руқъадиндурким.

Б а й т:

Зиҳи карда аз шавқи шаҳбози табъат
Ҳумоёни қудсӣ ҳавои тазарви
Зи мардум фиристода як матлаи хуш,
К-аз аҳли сухан мисли ӯ нест марви⁷⁴.

ниёз наҳажиға хурсанд ва фақру фано аҳлиға мухлис ва ниёзманд эрди, фақирнинг «Тухфатул-афкор» қасидамдинким, аларнинг отиға айтилибтур ва юқори мазкур бўлди — ул маҳаллидинким, алардин назари қабул истидъоси қилиб, арзи ниёз изҳори бўлур эрди, бу байтником:

Як назар фармо, ки мустасно шавам з-абнои чинс,
Саг чу шуд манзури Наҷмиддин сагонро сарвар аст⁸³,

битиб ҳамул истидоъ била Самарқандға ҳазрати малози аҳлуллоҳ Хожа Носириддин Убайдуллоҳ... хизматиға йибориб эрди. Эл Кичик мирзодин бу тарийқни мустаҳсан тутуб, ани дуо қилурлар эрди. Ул тоифадин баъзи бу байтни ҳам таъриф қилурлар эрдиким, бу мазмунда яхши воқеъ бўлубтур.

Мирсарбараҳнаким, замон аҳлининг мутаайин хуш табъ ва зарифи эрди, фақирни мухотаб қилиб, бу байтға эътироз қилдиким: «Агарчи сен бу байтда изҳори касри нафс қилибсен ва ўзунгни итга нисбат берибсен, аммо абнойи жинсға дағи ушбу нисбат воқеъ бўлубтур. Шоядки абнойи жинс бу нисбатдин ор қилиб, қабул қилмағайлар. Ташбиҳеким, кишининг ўз касри нафси жиҳатидин бир жамоатға ихонат етгай — яхши бўлмағай».

Фақир айттимким: «Ўзумни итга ташбиҳ қилибмен: касри нафс жиҳатидин эмас, балки нафсоният туғенидин баёни воқеъдур. Абнойи жински, дебмен, сизни демаймен, сойир итларни дебменким, кўй-кўчада юрурлар».

Мири мазкур бу сўзимдин мутаассир бўлиб, кўз ёши била дуо ва таҳсин қилди. Ва Мирнинг бу саволи ва фақирнинг жавоби шуҳрат тутти. Аларнинг дағи муборақ самъиға етишганда истеҳсон қилиб, дебдурларким: «Ул байти худ яхши байтдур, аммо жавоби ҳам ул байтидин яхшироқ воқеъ бўлубтур», — деб бу фақирни ғойибона фотиҳа била баҳраманд ва аржуманд қилибтурлар. Фақир эшитгач, мужиби нишот ва хуш ҳоллиқ ва боиси инбисот ва фориғул-боллиқ бўлди.

* *
*

Фақир Астробод йўлида Тахти Сулаймон даҳанасиндин алар хизматиға бу рубойни битиб эрдиким,

рубой:

Эй бод, дилам бишуд дигар қониби ёр,
Ҷон ҳам бибару ба пой ў соз нисор
В-он гаҳ қадре зи хоки пояш бардор,
Баҳри эвази қони мани дилшуда ор⁸⁴.

Алар жавобида бу рубойни битиб эрдиларким:

рубой:

Эй бод, чу омадӣ зи сарманзили ёр,
Омад ба дилам з-омаданат сабру қарор.
Н-омад ба қарор аз ин қадар қон зинҳор
Уро бибару ба он ки донӣ бисупор⁸⁵.

Чечакту ҳаддида алардин бу руқъа келиб эрдиким:

«Саломе карда аз «син» тездандон,
Кушода уқдаҳо аз риштаи қон,
Саломе аз каманди турраи «лом»,
Дили соҳибдилон оварда дар дом,
Саломе хуштар аз фирдавси аъло,
«Алиф» дар вай кашида қад чу тўбо.
Ба зери он «алиф» аз чашмаи «мим»
Аён дар пой тўбо айни Тасним.

Тухфан суҳбати шариф ва ҳадъи маҷлиси муниф гардоннда маъруз он ки чун хизмати мавлавиро шавқи рикоббўси инонгир шуда буд, худро ба фитроки ў бастан воқиб намуд, лоҷарам ин руқъаи масхуб бар рисолае ки ба таҷдид ва таҳрир пайваста ба ҳузур фиристода шуд, агар маслаҳат донанд ба арзи ҳумоюн расонанд ва илло — байт:

Ҳар чӣ на мақбули дили поки туст,
Боядаш аз сафҳаи авроқ шуст.

Давлати оъчили муфизӣ ба саодати оёил барваҷҳи акмал муяссар бод ва муҳассал, вассалом⁸⁶.

Бу руқъалари келган вақтда аларнинг муборақ мизожларига ориза воқеъ бўлуб, неча кун беҳузур бўлуб, яна сиҳдатлари хабари келди. Фақир бу руқъани битиб йибориб эрдиким:

«Ниёзе ки аз саҷдаи аз ҳад афзун
Шуда ҷабҳааш доғ аз нуқтаи «нун»,
Пас он гоҳ зи «ё» аз пай шавқи дидор,

Зи рӯи рақам оҳи дил карда изҳор.
Ва гар аз «алиф» дар вафо буда якто
Чу сарви чаман омадӣ пой бар ҷо.
Зи «зо» то кунад шомӣ гамро мунаввар,
Аён сохта моҳи болояш ахтар.

Баъд аз арзи чунин ниёзе, ки марқум гашт ва рафъи ихлосе ки бар забони хома гузашт, маърузи ройи бандагонистони қудсий ошъён он ки чунин истимоъ афтод, ки даҳ-понздаҳ рӯз оризае даст дода буда ва моҳи тамоми сипеҳри маъний рӯ ба заъф ниҳода, мухлисонро аз ин хабар сипеҳросор саргардонӣ ва зарракирдор парешонӣ даст дод.

Алҳамду лиллоҳ вал-минна, ки баъд аз ду ҳафта ҳамон пайкари улви-хиром рӯ ба бурҷи сиҳҳат ва ҷамол оварда ва майл ба авҷи қуввату камол карда, саҷадоти шукр баҷо оварда, фалонро баҷиҳати таҳқиқи ин ҳол ва тасдиқи ин мақол фиристода шуд. Мултамас ин, ки ба зудӣ бозаш гардонанд ва фақиронро аз хушии он хабар ба хушҳолии тамои расонанд ва кайфияти рисолаи аз нукот мамлу ва машҳун ва гузаштани он дар маҷлиси ҳумоюн ба зудӣ маърузи маҷлиси олий хоҳад шуд.

Соия иршод бар сари бандаву озод муаббад ва мухаллад бод, вассалом»⁸⁷.

* *
*

Подшоҳ Қундуз вилояти азиматиға черик отлангонда аларнинг ва ҳеч кимнинг ул юруш дилхоҳи эмас эрди. Фақирға деб эрдиларким: «Улча мумкин бор, бу юрушнинг манъиға саъй қилғайсен ва ул матлуб сурат боғламағай, азимат жазм бўлса, бизга битиб йиборғайсен».

Улча мумкин ва мақдур эрди — саъй қилилди. Чун ҳақ субҳонаху ва таоло тақдири борурға эркондур, Тахти хотун деган ердин азимат мусаммам бўлди. Фақир алар хизматиға бу кайфиятни битиб, руқъа йибордим. Бу рубойи ул руқъанинг аввалида эрдиким,

рубой:

Гуфтам фалакам ба ҳар тараф ронандаст,
Саргаштағи орандаву гиръенандаст,

Не, не, донанд ҳар он ки ӯ донандаст,
К-ӯ низ асири дасти гардонандаст⁸⁸.

Алар руқъаға бу навъ жавоб илтифот қилиб эрдиларким,

рубой:

Эзид, ки ба ҳарфи мо қаламронандаст,
Бар мову ту асрори қидам хонандаст.
Бо ӯ дили мо бо он паре монандаст,
К-аш бод ба пушту рӯй гардонандаст⁸⁹.

Шибирғон навоҳисида алардин бу руқъа келдиким,

рубой:

«Хонда ба сарири килки ту дуронро,
Дар дода салои васл маҳчуронро,
Қонуни шифо навишта ранчуронро,
Биншонда ба он оташи маҳруронро.

Чун вуруди руқъаи шариф аз ҳудуди он буқъаи муниф бар мухлисони сидқ-интимо... ба зуҳур анҷомид, ҳар як аз дидан рамадрасида ва синаи камад кашида аз қалақи ҳиддати марорати фироқу изтироб ва шиддати ҳарорати иштиёқ ба мавтини улфат ва нишемани зулфат биёромид.

Байт:

Ба роҳат қарин бод он дасту панча
Ки худро бад-ин макрумат сохт ранча»⁹⁰.

Фақир бу руқъа жавобида арзадошт қилиб эрдиким,

рубой:

«Наздик шуд аз давлати дидори ту дур,
К-аз ҳам гусиланд қону ҷисми ранчур,
К-ӯ аз ғайбат бирасад ба-дин ҳар ду футур,
То ман шавам аз ҳузури васлат масрур.

Руқъае ки назмаш қону дили парешонро дар силки интизом кашид ва насраш гавҳару дурри дидан ашкафшонро бар рӯи қаҳрабифом пошид, дар ин вило ба мухлисони ду-

ру дуронӣ аз давлати висол маҳҷур расид. Паи таскини изтироби ҷону дили ғамандуз бар синааш ниҳодам ва ба ҷиҳати ороми гирьяҳои ҷонсӯз болои чашми гирёнаш ҷододам. Умедворӣ он ки сӯхтагони фиरोқро гоҳе ба ҳамин сиёқ ба ёд оранд ва дили афрӯхтагони оташи иштиёқро ба навозиши руқъа шод доранд»⁹¹.

* *
*

А л а р хизматидин Андхуд навоҳисида бу руқъа келиб эрдиким:

«Дуое бидояти он мазмум мааш-шавқи вал-ғаром ва ниҳояти он мамдуд ило явмил-қиём вал-айни мафтухатун илал-иҷобати минал-маликил-аллом ба сурати ниёз нисори бисоти ҷурбат ва инбисот мегардад. Ва майлу шаф ба найлу шарафи мулоқот беш аз он аст, ки ба сарфи ашийёт ва гадавог дар эъмоли адавати қалам ва давог адои шаммае аз он тавон кард, лоҷарам инони қасду ният аз савби он умният маътуф дошта ба ин ду байт масруф мегардад.

Қ и т ъ а:

Зирак он кас, ки дар харобаи даҳр
Дари ганчинаҳои роз занад.
Ҷоҳи кӯтоҳ зери пой ниҳад
Даст дар давлати дароз занад.

Лоязол равзаи умед баруманд бод ва шоҳи давҳаи саодати ҷовид ба он пайванд, вассалом»⁹².

Ҷақир жавобида бу руқъани арз қилдимким:

«Номае, ки аз ҳарфи аввал рӯи ниёз зоҳир карда бошад ва аз дуввӯм шуълаи оташи шавқ аз дил бароварда ва аз рӯи дигар ғами дил намуда ва аз печи сафҳаи навардаш ҳамон тариқ паймуда ба мавқифи арз расонида маъруф мегардонад, ки дар ин вило, ки руқъаи шариф омад.

М а с н а в ӣ:

Бӯсида ба чашми худ ниҳодам,
Болои сараш мақом додам.
Ҷам боиси нури чашми ман гашт,
Ҷам фарқи сарам зи чарх бигашт.

Қосид, ки ба суҳанҳои забонӣ навохт, ба ирсоли китоби «Муҳаббатнома» ва шароби сандал мушарраф сохт, ҳар ду ро ба хизматаш дода шуд ва ўро ба шарафи хизмат фиристода шуд. Умед он ки сурати меҳнати фироқ аз мутолааи он тасаввур намоянд ва дарду ранҷи иштиёқро аз шарбати висол муолаҷа фармоянд. Зилли олай бар мафориқи аҳли иродат лоязолӣ бод, вассалом»⁹³.

* *
*

Ҷақирни подшоҳ баъзи маслаҳатлар учун Мурғобдин таъжил била Машҳадға йибориб эрдилар ва ҳукм андоқ эрдиким, шаҳрға етмай ўтгаймен. Иттифоқо шаҳр навоҳисига етган маҳалда тавочи нишон келтуруб, ўрду сори қайтарди. Бу сабабдин алар хизматиға мушарраф бўлмоқ муяссар бўлмади. Алар бу руқъани битиб йибориб эрдиларким,

р у б о ӣ:

«Бинмуд абре зи ҷониби дашту бирафт,
Аз ташналабон зи дур бигашту бирафт,
Баргашт умеди мо ҷигарсӯхтагон,
Норехта нам зи роҳ баргашту бирафт.

Ҷарчи умеди ноумедон ба ҳусул нарасид, ва муроди номуродон ба вусул наянҷомид.

Умед аст, ки ҳар ҷи маслаҳати динӣ ва дунъявӣи ходими он остон ба он манут бошад ва саодати суварӣ ва маънавӣи мулозимони он давлатхона ба он марбут бар ваҷҳи аҳсан ва тариқи акмал муяссар гардад, вассалом»⁹⁴.

Ҷақир жавобларида бу руқъани йибориб эрдимким,

р у б о ӣ:

«Дил чун алами давлати васлат афрошт,
Ҷон низ хаёли худ бад-он азм гумошт,
Ҷар як чу бад-ин мурод наздик расид,
Гардун ба муроди номуродон нагзошт.

Арзадошт он ки ахтари толеъ агарчи аз матлаи иқбол лемеъ шуд, аммо ҷи суд, ки аз гардиши фалаки ҳасуд ба бурҷи шараф норасида роҷеъ гашт.

Ёроне ки по ба роҳ ниҳода, эҳроми давлати мулозамат бастанд ва ба силки давлатмандоне ки дар мулозамат ҳастанд пайвастанд, дидан маҳрумӣ бар кафи пояшон молида ба қониби ўрду муовадат намуд...

Гарчи хуршед бувад толеи рӯзафзунам,
Нарасонид ба Исонафасе гардунам.

Агар хотири анвар ба он оранд ва ҳиммати олий бад-он гуморанд, ки роёти ҳумоюн майли шаҳр намоянд ва аркони давлати рӯзафзун ба ҳамроҳӣ азимат фармоянд, шояд ки ба туфайли азизон ин хори ашкрезон низ бад-он саодат ва иқбол, яъне ба шарафи давлати висол мушарраф ва мустасъид тавонад шуд, васссалом»⁹⁵.

Учунчи мақолат

Кутуб ва расоил бобидаким, аларнинг мусаннафотидур ва мазкур бўлгон мусаннафотнинг теъдоди будурким:
Шавоҳидун-нубувват;
Нафаҳотул-унс;
Нақдун-нусус;
Нақшбандия хожалари тариқида битилган рисола;
Ашиъатул-ламаот;
яна: «Фусус» шарҳида битилган рисола;
яна: ҳазрати мавлоноӣ Румий «Маснавий»сидин икки байтига шарҳ битилган рисола;
яна: Лавомеъ;
яна: Лавоеҳ;
яна: Ибн Форизнинг «Тоия» абъетидин баъзиға шарҳ битилган рисола;
яна: Рубоиёт шарҳи;
яна: Амир Хисрав Деҳлавий байтига шарҳ битилган рисола;
яна: Ибн Зарринил-Уқайлий ҳадисиға шарҳ битилган рисола;
яна: ҳазрати Хожа Муҳаммад Порсо сўзларин жамъ қилгон рисола;
яна: «Арбаин ҳадис» таржимаси;
яна: сўфи ва мутакаллим ва ҳаким мазҳаблари таҳқиқининг рисоласи;
яна: рисола вужуд бобида;

яна: «Маносиқи ҳаж» рисоласи;
яна: «Ҳафт авранг»ки муштамилдур етти китобға;
аввал:

Силсилатуз-заҳабки, уч дафтардур;
иккинчи: Саломон ва Абсол;
учунчи: Тухфатул-аҳрор;
тўртунчи: Субҳатул-аброр;
бешинчи: Юсуф ва Зулайхоким «Ошиқ ва маъшуқ»ға мавсумдур;

олтинчи: Лайли ва Мажнун;
еттинчи: Хирадномаи Искандарий;
яна: «Баҳористон» китоби;
яна: Муаммо фанида битилган рисолалар, теъдоди:

аввал: «Хулиятул-ҳулал»ға мавсум бўлгон рисола;
яна: рисолаки, «Мутавассит»ға машҳурдур;
яна: рисолаки, «Сағир»ға маъруфдур;
яна: манзуми асғардур;
яна: арузда битилган рисола;
яна: бир рисола қофия бобида битилган;
яна: бир мусиқий илмида битилган рисола;
яна: муншаот рисоласидур;
Девонларнинг теъдоди;
аввал: «Фотиҳатуш-шабоб»;
иккинчи: «Воситатул-иқд»;
Учунчиси: «Хотиматул-ҳаёт».

Ва бу фақир алар таснифиға сабаб ва таълифиға боис бўлбмен ва бу маъни кўпрак кутуб ва расоилда мазкурдур. Ул жумладин бири «Нафаҳотул-унс мин ҳазаротилқудс»дурким андоқ китобни ҳаргиз ҳеч киши не битибтур, не битмакнинг имкони ҳам бор ва анинг шарҳи будурким, доим бу фақирнинг хаёлиға эврулур эрдиким, ҳазрати муқарраби борий Хожа Абдуллоҳ Ансорий... асҳоби тариқат ва арбоби ҳақиқат зикридаким, иборат суфия машойихидин бўлғай — китобе битибтурлар ва ани беш табақа қилибтурлар: ҳар йигирмини бир табақа қилибтурларким, ани «Табақоти машойихи суфия» дерларким, борчаси юз кишининг зикри бўлғай ва алардин сўнгра Шайх Фаридидин Аттор... дағи бир навъ китоб битибтурларким, «Тазкиратул-авлиё»ға машҳурдур ва ҳазрати Шайх Абу Абдураҳмон Сулламий (қуддиса сирруху дағи бу азизлар зиконда битибтурларким, «Табақоти Сулламий» дерлар, аммо улча ўаларидин бурунғи замондағи машойихдур борчасининг иккинчи қилмайтурлар ва ўз муосирларининг кўпини ҳам ва

ўзларин ҳам битмайдурлар. Ва ўзларидин тўрт-беш юз йил мобайнида зуҳур қилгон машойихи изом ва авлиёи киром зикри худ ул кутубда йўқтур. Агарчи баъзининг мақомотин тиласа, топса бўлғай, аммо оз ва ҳеч ким бу мазкур бўлгон бузургворларни бир китобда жамъ қилмайдурким, замон аҳлига нафъи куллий андин етишгай ва мумкиндурким, фалак сайри изтиробидин ва замон ҳаводиси инқилобидин бу авроқ ҳам нобуд бўлғай ва ҳайфдурким, бу бузургвор тоифанинг муборак отлари ва фархунда аҳвол ва сифотлариким, мақсуд офаринишдин аларнинг шариф вужудларидур— орадин чиққай. Оё, замон акобиридин ким бўлғайким, бу шариф амрға муртакиб бўла олғай? деб кўнглумға кечурур эрдим ва сабр ва тақсим била ўз қошимда ҳазрати Махдумға қарор берур эрдим, аммо густохлиқ қила олмас эрдим. Бир кун хаёлға келдиким умрға эътимод йўқтур, бўлмағайким, бу орзуни гўрға элтгайсен, авло улдурким, аларға арз қилгайсен. Эмдиким, маҳал топиб, бу мазкур бўлгон муддаони арз қилдим — ғариб ҳол даст бердиким, аларнинг ҳам муборак хотиралариға биайниҳи ушбу навъ ўтар эрмиш, аммо баъзи мавонё сабабидин тавқиф ва таъвиққа қолур эрмиш. Андоқким, «Нафаҳотул-унс» феҳристида битибдурлар, ҳар киши ўқуса аларнинг бу ҳолни баён қилгонин шарҳ била маълум қилур.

Бу китоб таълифининг тақрибидин алар бу навъ битибдурларким:

«Дар таърихи санаи эҳдо ва самонина ва самона миа муҳибби дарвешон ва мўътақиди эшон, аз ҳамаи шуғл сер ва бар фақр далер Амир Низомиддин Алишер... ки ба тавъ ва ихтиёр аз аъло маротиби чоҳ ва эътибор эъроз намуда ва ба қадами таслим ва ризо сулуки қоддаи фақру фано иқбол фармуда аз ин фақир мисли он сурате ки бар дил гузашта буд ва дар хотир мутамаккин гашта, истидъо кард ва доияи қадим сурати таҷдид ёфт ва дағдағи собиқ самти тақвият ва таъқид пазируфт. Лоҷарам ба сидқи ҳиммат ва хулуси тавият дар иқзои он ният ва истиқзои он умният шуруъ афтод.

Маълум аз собиқи макорими ахлоқ ва маросими ашфоқи мутолаа кунандагон он ки... мутассади ва боиси ин чамъ ва таълифро ки... мусаммо мегардад ба «Нафаҳотул-унс мин ҳазаротил-қудс» аз гўшаи хотир фуру нағзоранд ва бо дуон хайр ёд оранд»⁹⁶.

Боре алар бу илтимосдин хушҳол бўлуб, қабул қилиб, машойих ҳолоти шарҳида акобир кутубин жамъ қилиб, бу

хатир амр ва азим шуғла машғул бўлдилар ва ҳар жузким, битилур эрди — илтифот қилиб, фақирға берурлар эрди ва ҳам ўз қошларида ўтқарилур эрди. Оз фурсатда «Нафаҳотул-унс» китоби туганди ва ул соҳиб давлат сайиндин бу бузургворлар исми олам саҳифасида қолди. Умид улким, андоқким, алар ўқуғучилардин истидъо қилибдурларким, ҳар кишиға бу азизлар зикр ва маноқибидин вақт куш бўлса боис ва мутасаддини дуойи хайр била ёд қилсунлар, деб бу фақирға ҳам куллий натижа бергай ва ҳар киши бу китобни ўқурға тавфиқ топса бу мазкур бўлгон сўзларни хутбасидин сўнгра мулоҳаза қилғусидур.

Ва бу шариф китоб тугангандин сўнгра хотирға андоқ келур эрдиким, ҳазрати рисолат⁹⁷... муъжизоти бобида азизлар кутуб ва расоил битибтурларким, ул ҳазратнинг нубуватиға умматларға мужиби издиёди яқин бўлғай, андоқ истийфо воқеъ бўлмайдурким, табъ хурсанд бўлғай. Аввали офаринишдин инқирозға дегинча аҳволеки воқеъ бўлубтур ва бўлғусидур, барчасида ул ҳазратнинг муъжизотидин бор. Битгувчилар баъзи била ихтисор қилибтурлар.

Бир кун алар хизматида бу навъ сўз мазкур бўлур эрди. Фақир бу таманнони зоҳир қилдимким: «Бағоят сўзининг инбисоти еридур ва андоқки ҳаққидур — киши бажой келтирмайдур, шариф замирингиз не нима хаёл қилғайким, мундин шойистароқ бўлғай ва дурбор қаламингиз не нукта таҳрир қилғайким, мундин бойистароқ бўлғай?»

Иттифоқо аларнинг хаёлиға дағи бу навъ нима ўтар эрмиш. Дедилар: «Бизнинг дағи хаёлимизға бу навъ муддао бор эрди, эмдиким, сен муҳаррик бўлдинг — ул хаёл тоза бўлди, иншооллоҳ таоло анга машғул бўлғайбиз».

Фақир хушҳол бўлуб, алар мулозаматидин чиқтим. Алар ҳамул кун бу ишға муносиб кутуб жамъиға машғул бўлубдурлар ва «Шавоҳидун-нубувват ли тақвияти яқини аҳлифутувват» китоби таҳририға шуруъ қилибтурлар. Бу фақир алар хизматиға яна қатла мушарраф бўлғоч, зоҳир қилдилар. Фақир хушҳол бўлуб ҳар кун хабар тутар эрдим. Оз фурсатда тугатуриға муваффақ бўлдилар...

Ва «Баҳористон»да назм аҳли асомийси зайлида бу фақирни бу навъ мазкур қилибтурларким:

«Соҳибдавлате ки замони мо ба вучуди ў мушарраф аст ҳарчанд пояи қадрӣ вай назар ба маротиби чоҳ ва ҳашмат ва қурби подшоҳи соҳибҳашмат ва қиёс ба маноқиби маънавий аз фазлу адаб ва фазоили мавҳуб ва муктасаб аз

он баландтар аст ки вайро ба шеър таъриф кунанд ва ба ҷавдати назм тавсиф намоянд. Аммо чун хотири шарифаш ба воситаи касби фазилати тавозуъ ва касри нафс ба он фуруд омадааст, ки худро дар силки ин тоифа мунхарит гардонидаст, дигаронро ҳиҷоби таҳошӣ аз он маънӣ ки вайро аз табақаи эшон доранд ва аз зумраи эшон шуморанд, муртафеъ гашта, аммо инсоф онаст, ки ҳар ҷо ин тоифа бошанд — вай сар бошад ва ҳаргоҳ номи ин табақа нависанд вай сардафтар...

Ва чун гавҳари номаш бузургтар аз он аст ки ҳар маҳалли аз назм сидқи он тавонад шуд ва ҳар мақоми аз шеър шарафи он тавонад ёфт. Тахаллуси ашъораш ба ончан аз ин муаммои дигар мафҳум мегарад, номзад гашта.

Муаммо баисми Навоӣ:

کنه نامش در تخلصها نیابد هیچکس
بر لب یا بندگان از وی نوایی دان و بس

Кунҳи номаш дар тахаллусҳо наёбад ҳеч кас,
Бар лаби ёбандагон аз вай навое дону бас.

Ва агарчи вайро ба ҳасаби қуввати табиат, вусъати қобилият ҳар ду навъ шеър — туркӣ ва форсӣ муяссар аст, аммо майли табъи вай ба туркӣ аз форсӣ бештар аст ва ғазалиёти вай ба он забон аз даҳ ҳазор зиёда хоҳад буд ва маснавиёте, ки дар муқобалаи «Хамса»и Низомӣ вуқуъ ёфта — ба сӣ ҳазор наздик ва ҳамоно, ки ба он забон пеш аз вай касе шеър нагуфтааст ва гавҳари назм насуфта ва аз ҷумлаи ашъори форсии вай аст қасидае ки дар ҷавоби қасидаи Хисрави Деҳлавӣ ки мусаммост ба «Даръён аб-рор» воқеъ шуда ва муштамил бар бисъере аз маонии дақиқа ва ҳаёлоти латифа. Матлааш ин аст:

Оташин лаъле ки тоҷи хисравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри ҳаёли хом пухтан дар сар аст.

Ва ин рубоӣ дар таҳнияти қудуми баъзе аз ояндагон аз сафари Ҳиҷоз дар руқъа навишта буд.

Рубоӣ:

Инсоф бидех, эй фалаки минофом,
То з-ин ду кадом хубтар кард хиром,

Хуршеди ҷаҳонтоби ту аз матлаи субҳ,
Ё моҳи ҷаҳонгарди ман аз ҷониби Шом.

Ва ин рубоӣи дигар дар руқъаи дигар:

Ин нома, на нома, дофеи дарди ман аст,
Ороми даруни ранҷпарварди ман аст,
Таскини дили гарму дами сарди ман аст,
Яъне хабар аз моҳи ҷаҳонгарди ман аст.
Ва ин рубоӣ дигар ба таҷдид дар руқъаи дигар.

Рубоӣ:

Гар дар дайрам ба гуфтугӯят бошам
В-ар дар ҳарамам ба ҷустуҷуят бошам,
Дар вақти ҳузур рӯбарӯят бошам,
Дар ғайбати рӯй дил ба сӯят бошам»⁹⁸.

Бу фақир «Мажолисун-нафоис»⁹⁹ отлиғ китобидаким, султони соҳибқирон замонидағи назм аҳли зикрида битибмен, аларнинг васфи манокибин «учунчи мажлис»нинг аввалида бу навъ битибменким:

«Қуёшики, ройи олам оройи била бу замон мубоҳи ва аҳли замонға шарафи номутаноҳи муяссардур ва дарёйики, табъи гавҳарзоӣи била бу даврон жайби гавҳардин тӯла ва даврон аҳли қўйни ва этаги жавоҳирдин мамлу бўладур.

Ҳазрати Махдумий шайхул-исломий мавлоно Нуриддин Абдурраҳмон Ҷомий... дурким, то жаҳон бўлғай аларнинг ёруқ хотирининг натойижи жаҳон аҳлидин кам бўлмасун ва то сипеҳр эврлғай, аларнинг очуқ кўнгулларининг фавонди даврон халойиқидин ўқсулмасун. Чун бу мухта-сарда мазкур бўлғон жамоатнинг раъс ва раиси ул зоти нафис ва бу рисолада мастур бўлғон гуруҳнинг муқтадо ва пешвоси ул гавҳари яктодур, муборак исмлари бу авроқда сабт бўлурдин гузир ва ёзилмаса дилпазир эрмас эрди, журъат бўлди. Чун аларнинг латойифи назми андин кўп-рақдурким, ҳожат бўлғайким, баъзи битилғай ва андин машҳурроқким, эҳтиёж бўлғайким, бир оз сабт этилғай. Кутубларининг оти битилса бу авроқдин ошар ва мусан-нафотлари дурлари зикри қилилса гардун баҳри андин тошар, лоҷарам чун бу маъни билелур ва дуо била хатм қилелур.

Рубоий:

Ераб, бу маони дуррининг уммони,
Бу донишу фазл гавҳарининг кони,
Ким айладинг они олам аҳли жони,
Олам элига бу жонни тут арзоний».

Ул вақтдаким, алар «Арбаин ҳадис»ни форсӣ назм била таржима қилиб эрдилар ва маъхуд одат била борча асҳобдин бурунроқ фақирга илтифот қилиб, мусаввадасин бердилар. Чун мутолаасиға машғул бўлдум, алфозидин ҳадоийқи номутаноҳи азҳори ва маонисидин ҳақойиқи илоҳий анвори зоҳир бўла киришти.

Хамул «Арбаин»ға туркича тил била таржима орзуси кўнгулға тушти. Алардин рухсат шарафиға мушарраф бўлгондин сўнгра ҳамул кун ул самин жавоҳир назм силкиға кирди ва ул гавҳарлар аларнинг қулоғиға етти. Шафқат ва марҳамат юзидин дуойи хайр била таҳсинлар қилдилар ва хутбасининг аввалғи байти будурким,

байт:

Хамд ангаким каломи хайр маол
Қилди элга расулидин ирсол.

Аларнинг оти бу навъ манзум бўлубтурким:

Ул сафо аҳли пок фар жоми,
Пок фар жому пок фар Жомий,
Ул фано сори дастгир манга,
Муршиду устоду пир манга.

Бу сўнғи байтда таламмуз ва иродати нисбати зоҳир қилилибдур.

Ул вақтдаким, фақир алар хизматида суфия рамуз ва ишорот ва алфоз ва ибороти истилоҳин ўтқарур эрдим. Ҳазрати қутбус-соликин шайх Фахриддин Ироқий...нинг «Ламаот»и орзуси хаёлға кўп эврулур эрди. Бир кун тақриб била бу маънини изҳор қилдим. Алар дедиларким: «Тариқат машойихининг форсӣи кутуб ва расоили оз мутолаа қилилибдур, аммо чун ҳавасинг бор, андоқ бўлсун».

То улким, ул шариф китобни фақирға сабақ айтурға муртакиб бўлдилар, ҳар кун ҳар сабақда хушҳол бўлиб таъриф қилурлар эрди... Биз «Савониҳ» мутолаасида дағи

мунча хушҳол бўлмайду эрдукки, мунда, деб айтурлар эрди.

Бир неча сабақдин сўнгра сўз мушкилроқ бўлуб, шуруҳға эҳтиёж изҳори қилдилар ва шайх Ерали шарҳин ва яна баъзи шуруҳни муборак назарлариға қўюб, ул сабақни айтурлар эрди, то улким, кўп мавозиъда шориҳларға таън қила бошладиларким, «бу сўзнинг ва ул сўзнинг ҳамоноки, маънисиға етмай шарҳ битибтурлар» ва бу сўз такрор топгондин сўнгра фақир арз қилдимким: «Мундоқ нафис китобдин фақире баҳра топай деса, шарҳ бу шарҳлар бўлса, оё, не чора қилғай? Магар ҳам ҳазрати Махдум шафқат юзидин толибларға бу мушкилни осон қилғайлар».

Андин сўнгра алар «Ашиъатул-ламаот»ки бу тоифа кутуб ва расоили орасида маълум эмаски, ҳаргиз андоқ шарҳ қаламға келмиш бўлғай — бунёд қилдилар...

Ул шарҳни битирда «Фусус» ва «Футуҳот» ва «Нусус» ва «Фукук» ва аксар қавмнинг умда кутуби муборак назарларида эрди, агарчи ҳеч қайсиға боқғали эҳтиёжлари йўқ эрди. То улким, бу шарҳ била «Ламаот»ни алар қошида тугаттим, бировки ул китобни ўқуса фақир бу варақда битилган сўзлардин нишоналиғ сўзлар топар ва мундоқ давлатға абнойи замондин оз киши, балки ҳеч киши мушарраф бўлмайду...

Бир кун бу фақирни муаммо¹⁰⁰ фикри бу водийға солиб эрдиким андин бериким, устои фан мавлоно Шарафиддин Али Яздий... бу фанни тадвин қилиб, бу фан аҳлининг отин тиргузди, бу замонғачаким, азизлар ҳам кутуб ва расола битибдурлар ва фан ғариб зебу зийнат топибдур ва турфа қавоид ва истилоҳот пайдо бўлубтур. Аммо истилоҳотни тартиб била адо қилмайдулар, масалан: қавоид аввалида интиқод қоидасин адо қилурда истишҳодға муаммоким келтурбтурлар, агарчи интиқод ҳам муаддо бўлубтур, аммо таркиб¹⁰¹ ё таҳлил ё ғайриҳиким мубтадининг аларға ҳануз шуури йўқ турур, бу мусташҳад муаммода, мундариждур. Шарт бу эрдиким, бу муаммода бу қоидадин ўзга мазкур бўлмағай, аммо бу қоидаким, вуқуф ҳосил бўлди, яна ўзга қоида адосида агар мазкур бўлгон қоида ўтса бок йўқ эрди. Фақир бу хаёлда эрдимким, ҳазрати Махдум ташриф келтурдилар, фақир мунбасит бўлуб, истиқбол қилиб, алар таскин топиб, дедиларким: «Башарангда инбисоте зоҳир бўлур, не ҳолинг бор?»

Айттимким: «Ҳазрати Махдумнинг шариф мақдамлари мужиби инбисотдур, аммо бу навъ ҳам хаёлим бор эрди»,—

деб ўтган мақолатни арз қилдим. Алар ниҳоятдин ташқари хушҳол бўлуб, таҳсинлар қилиб, дедилар: «Ҳаққи ва шарти будурким, сен хаёл қилибсен».

Аларни чун мундоқ хушҳол кўрдум, айттимким: «Ҳиммат тутсалар бу дастур билан бу фан қондасида мухтасаре рақам қилсам».

Алар дедилар: «Сен бу ташвишни тортма». Ҳамул икки-уч кунда манзуми мухтасарни таҳрир қилдилар. Кўп ихтисорға кўшиш қилгон учун кўп дақиқ ва тор воқеъ бўлубтур, андоққи, мубтадиға гидроки суҳулат била даст бермас.

Фақир яна истидъо қилдимким, амр бўлса мундин осонроқ қилса бўлғай, деб маъмур бўлгондин сўнгра «Муфрадот»га мавсум мухтасарни битидим ва алар хизматиға еткурдум. Қабул нишонаси мундин ўтмаским, бовужуди мунча расоилким, ҳоло ародадур, махдумзодаға ул мухтасарни ўқурға ишорат бўлди ва ул бу мухтасарда муаммо фанниға вуқуф топти.

Алар «Ҳафт авранг»дин — ҳам ҳар лафзи етти иқлимға сармоя ва ҳар ҳарфи етти кавкабға пироядур — «Субҳатул-аҳрор»ким, аларнинг мухтараидурким, не ул баҳрда маснавий айтибдурлар ва не ул таркиб ва адо била манзум китоб тартиб берибдурлар, хатми китоб ва хотимаи хитобда чун ул маъшуқаи зебо ва мухаддараи оламорони жилва бериб, қабули хотир таманноси ва назари қабул истидъоси қилибтурлар, бу абёт анда мазкурдурким.

М а с н а в и й:

Ё раб, ин ғайрати ҳурил-инро,
Шоҳиди равзаи иллийнро.

Аз дилу дидаи ҳар дидаваре,
Бахш тавфиқи қабули ҳар назаре.

Хосса он дар равиши фақр далер,
Э-он далереш шуда ном ду шер.

Он яке дар раҳи дин шери худо,
В-ин дигар панча ба ҳар сайд кушо¹⁰².

Бу бесомони кам бизоат ва бу нотавони беиститоат бу алтоф муқобаласида не дей олғаймен. Аммо туҳфатул-фақирул-ҳақир¹⁰³ расми била «Хамса»нинг аввалғи дафта-

ри «Ҳайратул-аброр»да аларнинг васфидаки, васфға сигмас, достоне ниёзмандлиқ қилибменким, бу абёт андиндурким,

М а с н а в и й:

Улки букун қутби тариқатдур ул,
Кошифи асрори ҳақиқатдур ул.

Кўкси ҳақойиқ дури ганжинаси,
Кўнгли маоний юзи ойинаси.

Олий анга етти фалақдин маҳал,
Етти фалак мушкили оллида ҳал.

Мадрасаи қудс анинг маъмани,
Хонақаҳи унс анинг маскани.

Жилвағаҳи гулшани чархи барин,
Обхўри чашмаи айнил-яқин.

Қасри каломи чиқиб андоқ баланд.
Ким анга гардун сола олмай каманд.

Анда шаётин хасиға йўқ сабот,
Баски уруб хайли малоик қанот.

Достон олтиш байт бор эркин ва алар мажлисида «Хамсатайн»¹⁰⁴ сўзи мазкур бўлгоннинг кайфияти ва алар «Туҳфатул-аҳрор»ни бунёд қилиб, ул тақриб била тугатгонлари, бу фақирға элдин бурун кўргузгонларининг шарҳи ва фақир «Ҳайратул-аброр»нинг назм қилур тақриби бу достонда мазкур бўлубтур, ўқуғон маълум қилур.

«Ҳафт авранг» китобидин «Юсуф ва Зулайхо» достониким, «Ошиқ ва Маъшуқ»ға мавсумдур ва ул китоб назари Юсуф ҳусни ва Зулайхо ишқидек маълум, охирида подшоҳ дуоси зайлида бу навъ банданавозлиқ қилибтурларким.

м а с н а в и й:

Муборак бар шаҳу аркони давлат,
Ғазанфар ҳайбатони шер савлат.

Ба тахсис он ҷавонмарди к-аш аз дер,
Насаб чун ном бошад шер бар шер.

Зи пас дар бешаи мардӣ далер аст,
Зи мардони ҷаҳон номаш ду шер аст.

Яке дар аз дизи даврон кананда,
Яке сарпанча бо гӯрон зананда.

Ба расми таъмия з-он бурдамаш ном,
Ки монда дур аз он андешаи ом.

Ба гар на кай тавон з-он фаҳму идрок
Ба сад ҳуққа нуҳуфт ин гавҳари пок.

Кунад дар шеър табъаш мӯшикофӣ,
В-аз он мӯ нӯги килкаш шеърбофӣ.

Ниҳад з-ин шеъри мушкин доми дилҳо.
Диҳад аз шеъри ширин коми дилҳо.

Дили ушшоқ аз он як монда дар банд,
Лаби хубон аз ин як дар шакарханд.

Ба зикраш хатм шуд ин равшан анфос,
Ба сони нури манзил хатми барнос.

Бале, дар коргоҳи одамият,
Ҷуз ӯ кам ёфт роҳи маҳрамият.

Ҳамеша то атои даври олам
Кунад табъи лаимон шоду хуррам.

Чунон дил бо худон оламаш бод,
Ки н-ояд аз атои оламаш ёд.

Суханро аз дуо додӣ тамомӣ,
Ба омурзиш забон бикшой, Чомӣ¹⁰⁵.

Аларнинг бу маснавийлари баҳрида фақирнинг «Хамса»сидин «Фарҳод ва Ширин» воқеъ бўлбтур ва аларнинг мадҳида турфа достоне гузориш топибдур. Борчасин бу мухтасарда сабт қилмоқ мужиби итноб бўлур. Аммо бир неча байтдин гузир йўқтур. Сўз таърифида бир неча сўз деб, шайх Низомий била Мир Хисрав... маддоҳликларин қилиб, ул тақриб била алар мадҳиға кириб, бу навъ адо топибдурким.

маснавий:

Кел, эй соқийки, тушмиш жонима жўш,
Кетур бу икки ёди бирла бир қўш.

Алар ишқида нўш айлаб ики жом,
Тутай Жомий майи мадҳин саранжом.

Ики пил ўлса Хисрав ё Низомий,
Эрур юз пил чоғлиғ пил Жомий.

Муҳаббат жоми дурдошоми улдур,
Ҳамоно Зинда пили Жомий улдур.

Кўруб сармаст жоми ваҳдат они,
Демишлар Зинда пили ҳазрат они.

Чу ул май дурдидин бўлмиш хурўши,
Сафо аҳлидур онинг дурднўши.

Майи таҳқиқ эгар ҳолатда ошом,
Чекиб ложуръа гар гардун эрур жом.

Бўлуб зоҳир фано тимсоли андин,
Тутуб оламни олам холи андин.

Фано ул навъ этиб нафъӣ вужуди-
Ки ер топиб набуд ўрнида буди.

Бўлуб андоқ фано даштида маъдум-
Ки сайри шоҳроҳи хатти мавҳум.

Бу хатқа нуқтаким мавжуд эмастур,
Хирад олинда жуз нобуд эмастур.

Фано мулкида жисми ўйла фоний-
Ки фаҳм айлаб саводи аъзам они.

Жаҳонниким қила олғай таваҳҳум-
Ки бўлғай нуқтаи мавҳум аро гум.

Ўзин худ бир жаҳони бегарон бил,
Камолотин ўзидек бир жаҳон бил.

Жаҳон ичра жаҳонким топти макнат,
Солиб икки жаҳон халқиға ҳайрат.

Жаҳон йўқ, олами кубро де они,
Жаҳонда мақсади ақсо де они.

Ки ҳарне олами суғрода мавжуд
Бори бу олами куброда мавжуд.

Бу дoston ҳам тавилуз-зайлдур¹⁰⁶, мунча абёт истиш-
ходға келтурулди.

Аларнинг «Лайли ва Мажнун» китобида ул дostonким,
сарсухани бу навъ битибдурким: «Дар зикри баъзе берун
рафтагони аз доираи моҳу сол ва дуои баъзе марказниши-
нони нуқтаи хол¹⁰⁷» ва анда рамз ва ишорат била тахал-
лусни зикр қилиб, бу фақирни ўз ёрлиғлариға баҳраманд
ва ўз муҳаббатлариға аржуманд қилибтурлар. Бу навъдур-
ким:

Соқй, бидеҳ он ман куҳансол,
Ёқути музобу лаъли сайёл.

Он май ки чу дўстон бинўшанд
Бо ҳам ба вафову меҳр кўшанд.

Ором шавад рамидагонро,
Пайванд диҳад буридагонро.

Ёре ки кунад ба ёр пайванд,
Нахли амалаш шавад баруманд.

Ёр аст калиди ганчи уммед,
Ёр аст навиди айши ҷовид.

Мақсуди вуҷуд чист чуз ёр,
Э-ин савдову суд чист чуз ёр.

То хотимати вуҷуд аз оғоз
Мурге накунад чу ёр парвоз.

Хосса ки ба боғи ошноӣ,
Бар шоҳи вафо бувад Навоӣ.

Яъне ки Навоӣ лутф созад,
Дилҳои шикастагон навозад.

Коре набувад ба ҷои ин кор
Ёрони ҷаҳон фидои ин ёр¹⁰⁸.

Бу фақир ҳам «Хамса»да бу дафтар аввалида алар мад-
ҳида дostonе ораста қилибмен ва бу абёт андиндурким,

Маснавий:

Сўз гулшанининг шукуфта варди,
Илм оятининг варақнаварди.

Қадриға ул авж узра поя,
Ким меҳр тутуб тагида соя.

Наълайнидин айлабон малак ҳал,
Суртарға судоъ бўлса сандал,

Ҳамдинки, асоси бошида тоб,
Чекмакка ики жаҳонни қуллоб.

Нўгида синон айлагач кин,
Кўр айлаб дев ила шаётин.

Юз донаки субҳаси аро қайд,
Юз файз қушини айлабон сайд.

Ул торки доналар белига,
Бил ҳабли матин жаҳон элига.

Ибриқи вузуси баҳри гардун,
Ҳар қатраки томса дурри макнун.

Лўла анга файзи жовидоний,
Андин оқиб оби зиндагоний.

Қаъби ери давран иродат,
Давр аҳлиға ҳалқаи саодат.

Алар «Хирадномаи Искандарий»даким, «Ҳафт авранг»
нинг еттинчи дафтаридур, китоб хатми дostonин чун су-
рубтурлар, сўз хотимасини бу ерга еткурубтурларким,

маснавий:

«Биё, Ҷомӣ, эй умрҳо бурда ранҷ,
Зи хотир бурун дода ин «Панҷ ганҷ».

Шуд ин «панҷ»ат он панҷаи зӯрѐб,
К-аз ӯ дасти дарѐе кафон дида тоб.

Аҷаб аждаҳоест килкат дусар,
Ки резад бурун ганҷҳои гуҳар.

Кунад аждаҳо бар дари ганҷ ҷой,
Вале кам бувад аждаҳо ганҷзӯй.

Шуд он аждаҳо ганҷ дар мушти ту,
Бар ӯ ҷалқа зад мори ангушти ту.

Чу гавҳарфишонанд ин ганҷу мор,
Ки шуд пур гуҳар домани рӯзгор.

Вале бинам аз килки ҳар ганҷсанҷ,
Пур аз «Панҷ ганҷ» ин сарои сипанҷ.

Бар он панҷҳо кай расад панҷи ту?
Ки як ганҷашон беҳ зи сад ганҷи ту.

Ба тахсис панҷе ки сарпанҷа зад,
Ба шере ки сарпанҷа аз Ганҷа зад.

Ба туркизабон нақше омад аҷаб,
Ки ҷодудамонро бувад мӯҳри лаб.

Зи чарх офаринҳо бар он килк бод,
Ки ин нақши матбуъ аз он килк зод.

Бибакшид бар форсӣ гавҳарон,
Ба назми дарӣ дурри назмоварон.

Ки гар будӣ он ҳам ба лафзи дарӣ,
Намондӣ маҷоли сухангустарӣ.

Ба мизони он назми мӯъҷизнизом,
Низомӣ ки будиyo Хисрав кадом?

Чу ӯ бар забони дигар нукта ронд,
Хирадро ба тамйизашон раҳ намонд.

Зиҳи таъби ту устои сухан,
Зи мифтоҳи килкат кушоди сухан

Суханро, ки аз равнақ афтода буд,
Ба кунҷи ҳавон рахт бинҳода буд.

Ту додӣ дигар бора ин обрӯй,
Кашидӣ ба ҷавлонгаҳи гуфтугӯй.

Сафӯёб аз нури рои ту шуд,
Навое зи лутфи навои ту шуд.

Бад-ин нахли назме ки парвардаам,
Ба хуни дилаш дарбар овардаам.

Нашуд боисам ҷуз сухандоният,
Ба дастури дониш суханроният.

Вагарна ман онро чу оростам,
На эҳсон, на таҳсин зи кас хостам.

Чӣ хезад зи мудхил, ки эҳсон кунад,
Чӣ ояд зи таҳсин, ки нодон кунад.

Ба лутфи сухан гар сутудам туро,
Ҳади дониши худ намудам туро.

Ки ин молу ҷоҳ арчи ҷонпарвар аст,
Камоли сухан аз ҳама бартар аст.

Равад як сар аз сайр чархи куҳан,
Вале то ҷаҳон ҳаст монад сухан.

Сухан низ ҳарчанд доим бақост,
Хамӯшӣ аҷаб дилкашу ҷонфизост.

Биё, соқиё, ҷоми дилкаш биёр,
Маи гарму равшан чу оташ биёр.

Ки то лаб бар он ҷоми дилкаш ниҳем,
Ҳама килку дафтар бар оташ ниҳем.

Биё, мутрибо, тез кун чангро,
Баландӣ деҳ аз захма оҳангро.

Ки то пунба аз гӯши дил баркашем,
Ҳама гӯш гардему дам даркашем»¹⁰⁹.

Бу фақир ҳам бу китобнинг аввалида алар мадҳида айт-
қондин бир неча байт била ихтисор қилинур:

Биров олди сўз кишварин якқалам,
Ки қилди қаламни сутуни алам.

Қўлига олиб найза ўрнига килк,
Сўз иқлимини сарбасар қилди милк.

Билик авжининг меҳри тобони ул,
Қаю меҳр, сўз жисмининг жони ул.

Чу суръат аро ўт сочиб хомаси,
Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси.

Ҳамул ўтғаким, назм шамъин тутуб,
Маоний шабистонини ёрутуб,

Чу табъидин оқиб маоний суйи,
Келиб чашмаи зиндагоний суйи.

Ҳамул чашмадин чун су бермак тузуб,
Суханварлиқ ўлган танин тиргузуб.

Чу истаб тараб табъи озодаи,
Қуюб назм жомига сўз бодаси.

Анинг журъаси элни маст айлабон,
Демай мастким, майпараст айлабон.

Не жомеки, май журъасидин нами,
Тарашшуҳ қилиб, маст ўлуб олами.

Бу янглиғки жоми маоний тутуб,
Малак хайлига дўстгоний тутуб.

Бўлуб чун анинг жомидин журъачаш,
Бўлуб чарх сўфийлари журъакаш-

Ки машъуф ўлуб жоми мастонаға,
Гарав айлабон хирқа майхонаға.

Янги ойни жоми ҳилолий қилиб,
Нечаким тўла келса холи қилиб,

Жаноҳайн ўлуб сукрдин хокрўб,
Гаҳи даст афшон, гаҳи пойкўб.

Бу навъ ўлсалар арши аъзам эли,
Не бўлғай, хаёл айла олам эли?

Бу дoston доғи эллик-олтмиш байт борким, барчасин
битмак мужиби итноб бўлур учун бас қилилди.

* *
*

Бу фақир Имом Али Мусо ар-Ризо... зиёратидин ҳамул
йилким алар нақл қилдилар, шаҳрга келдим. Маъхуд
тариқ била аввал алар хизматиға туштум. Алар учунчи
девонлариға тартиб бериб эрдилар. Фақирға ўз муборак
хатлари била битилган девонни иноят қилдилар. Фақир
илтимос қилдимким, Мир Хисравдин ўзга назм аҳлидин
эшитилмайдурким, мутааддид девон тартиб қилмиш бўлғай-
лар. Аммо аларким мутааддид битибдурлар ҳар қайсиға бир
муносиб от қўюбтурлар. Сиз дағи бу девонларға муносиб
отлар қўйсангиз деб. Алар қабул қилдилар. Йкки кундин
сўнгра яна алар хизматиға еттим: жузв қўюнаридин чи-
қориб фақирға бердилар; девонлар учун феҳрист битиб эр-
дилар ва ҳар бирин мавсум бир исмға қилиб эрдилар ва
бу ишға фақир боис бўлғонимни дағи зоҳир қилиб эрдилар
ва ҳоло куллийтларида давовин ибтидосида битирлар ва
ул феҳриstdа ҳамд ва наътдин сўнгра мундоқ адо қилиб-
дурларким:

«Намуда меояд ки чун ин камина ба ҳасаби фитрати ас-
лӣ ва қобилияти чибиллӣ ҳадафи сиҳоми аҳкоми хучаста
фарқоми сафват калом афтода буд ва садафи ҷавоҳири ас-
рори исми бузургвор «ал-мутакаллим» омада, ҳаргиз натво-
нист ки авқоти худро билкулия аз ибдои назми, ё ихтирои
насри фориг ёбад ва холи гардонад, лоҷарам аз таволии
аъвом ва шуҳур ва тамодии аъсор ва духур расоил ва куту-
би мутааддида аз мансурот ва дафотири мутанавви аз
маснавиёт ва давовини мутафарриқа аз қасоид ва ғазалиёт
ҷамъ омада буд ва дар ин воло аз таърихи ҳиҷрати наба-
бия то такмили миата тосиа се сол беш боқӣ намондааст,
муҳиб ва муътақиди дарвешон, балки маҳуб ва муътақиди
эшон... Низомул-миллати вад-дин Алишер... ҳиммати ша-
риф бар он овардааст, ки давовини қасоид ва ғазалиётро
ки адади он ба се расидааст, дар яки қилд фароҳам оварда
ва чун се мағзи тозаи писта дар як пўст парварда, аз ин фа-
қир истидъои он кард, ки ҳар як ба исми хос самти ихтисос
гирад ва аз васмати ибҳом ва иштирок сурати истихлос
пазирад, лоҷарам ба мулоҳазани авқоти вуқуашон девони
аввал ки дар авони ҷавонӣ ва авоили замони амну амонӣ

ба вуқуъ пайваста ба «Фотиҳатуш-шабоб» иттисом меёбад ва девони сонӣ ки дар авосити уқуди айёми зиндагонӣ интизом ёфта ба «Воситатул-иқд» номзад мешавад ва девони солис ки дар авохири ҳаёт оғози тартиби он шудааст ба «Хотиматул-ҳаёт» мавсум мегардад.

Умедворӣ ба карами ҳазрати парвардигорӣ восиқ аст ки номи ҳама азизон ба саволиҳи аъмол ва латоифи ақвол бар сафаҳоти рӯзгор бимонад ва воситаси дуои хайр ва василаи саодати охират гардонад.

Рубоӣ:

Ҳаргиз макунод ин фалаки пуршутулум
Номи моро аз номаи ҳастӣ гум.
Зеро ки бақои он пас аз марги нахуст,
Гӯянд ҳақимон, ки ҳаётест дувӯм...»¹¹⁰

Чун фақир алар хизматида бу феҳристини ўқудум, бу фақирға ҳам амр қилдиларким: «Сенинг доғи назминг туркча алфозда чун мутааддид бўлубтур, сен доғи ҳар бирисини бир исм била мумтоз қил ва ҳар қайсини бир лақаб била жилвасоз этгил».

Алар амрининг итоати чун вожиб эрди — фақир доғи аввалғи девонғаким, туфулиятда рангин назминг ғаробати бор «Ғароибус-сигар» от қўйдум; ва иккинчи девонким, шабоб айёмидаким, маоний нодиралари назм силкига кирибтур: «Наводируш-шабоб» лақаб бердим; учунчи девонким, умр авоситида воқеъ бўлгон бадеъ никотдур «Бадойиул-васат»қа мавсум бўлди; ва тўртунчи девонким, шайхухат синнидағи фойдалардур: «Фавоидул-кибар»ға иттисом топти. Умид улким, сағир ва кабир, шайх ва шобнинг хотиралариға дилпазир ва кўнгуллариға ногузир бўлғай.

* *
*

Устод Қулмуҳаммад кичик эркандаким, мусиқий ўрганур эрди, чун бот ўрганмоки била хўб ишлар ясамоғи шуҳрат тутти. Фақирға доия бўлдиким, бу фаннинг илмийсини дағи билғай, мавлоно Бу-Алишоҳ бўкаким, бу фанда асрининг бебадалидур — анга сипориш қилилди. Агарчи акнун афъюн қасрати ани ақл хўлъясидин орий қилибдур, ул вақтда бу фанда «Аслул-васл» отлиғ китобни тасниф

қилди, дағи Мир Муртоз ва Хожа Шихобиддин Абдуллоҳ Марворид ва мавлоно Биноий дағи бу фанда рисоалар битидилар. Аммо чун барча изҳори истеъдод қилиб эрдилар — мубтадиға бот баҳра олмоқ душвор эрди. Ул ердинким, аларнинг бу фақир сори иноят ва илтифотлари бор эрди, мусиқий ва адвор¹¹¹ рисоласин битидиларким, бу фанда андоқ мунаққаҳ ва муфид рисола йўқтур.

Ул вақтдаким, бу фақир Мир Хисравнинг «Даръёи аб-рор»иға Марвда татаббуъ қилиб, алар отиға тугатиб, шаҳрға йибориб эрдим, андоқки юқори мазкур бўлди. Ул қасидада йигирмидин ортуғроқ байт муаммо тариқи ва истилоҳи била муаддо бўлуб эрди. Алар мунунг муқобаласида муаммо тариқи била бир қасида айтиб, анда баса дақиқ маоний ва ғариб тарокиб дарж қилиб, битиб йибориб эрдилар ва ул шеърнинг матлаи будурким:

Чоҳ дори чоҳил-осо дар сар, эй комил, мудом,
Чоҳилат хонам на комил чун туро чоҳаст ком¹¹².

Бир қатла бу фақирнинг туркча бу матлаиким:

Очмағай эрдинг жамоли олам оро кошки,
Солмағай эрдинг бори оламға ғавго кошки,

эл орасида шуҳрат тутуб эрди ва подшоҳ ҳазратларининг суҳбатларида дағи кўп ўқилур эрди. Шуюъ ва шуҳрати ул ерга еттиким, ҳазрати Махдумға дағи масмуъ бўлуб, аларға ҳам дағдаға улким, бу баҳр ва қофия ва радифта шеър дегайлар, бу доия пайдо бўлуб, чун туркча алфоз била назмға илтифот қилмас эрдилар, бир форсий ғазал айттиларким, матлаи будур:

Дидаме дидори он дилдори раъно кошкӣ,
Дида равшан кардаме аз хоки он по кошкӣ,¹¹³

битиб подшоҳ хизматлариға йиборгондин сўнгра мақбул ва матбуъ тушуб, подшоҳ ҳазратлари эҳсон ва таҳсинлар қилиб, бу фақирға ҳукм қилдиларким, аларнинг бу ғазалин мусаддас¹¹⁴ боғлағаймен. Чун маъмур ва маҳкум эрдим — маоф ва маъзур бўлсам ажаб эрмас. Мусаддас айтилгондин сўнгра подшоҳ ҳазратлари эҳсон ва таҳсинлар қилиб мусаввадасин алар хизматлариға йибордилар. Алар дағи банданавозлиғ юзидин илтифотлар қилдилар. Матлаи бу навъ боғланибдурким:

Кардаме дар хоки кӯи дӯст маъво кошкӣ,
Судаме рухсори худ бар хоки он по кошкӣ,
Омадӣ берун зи кӯи он сарви боло кошкӣ,
Бурқаъ афкандӣ зи рӯи оламоро кошкӣ
Дидаме дидори он дилдори раъно кошкӣ,
Дида равшан кардаме аз хоки он по кошкӣ¹¹⁵.

Хотима

Ул расоил ва кутуб теъдодиким, бу фақир алар хизма-
тида таълим ва истифода юзидин ўқубмен.

Аввал алар битиган «Қофия» рисоласидурким, анинг-
дек мухтасар бу фанда ҳеч ким билмайдур.

Яна «Муаммо»нинг иккинчи рисоласидурким, «Ҳулия-
тул-ҳулал»дин сўнграроқ битилибдур.

Яна ҳам аларнинг «Аруз» рисоласидур.

Яна «Лавоеҳ» дурким, сўфия машойих истилоҳида би-
тилибдурким, андоқ рисола ҳеч роқимнинг қаламидин ва
ҳеч қаламнинг рақамидин таҳрир топмайдур.

Яна «Лавомеъ»дур, ҳам бу истилоҳдаким, ҳар ламъаси-
нинг партави соликка ҳирмон қоронғу тунда ҳидоят
шамъининг осоридур, балки иноят машъалининг анвори.

Яна «Шарҳи рубоиёт»дур, ҳам бу истилоҳдаким, фано
тариқида мосиваллоҳ азосиға тўрт такбир урмоқ анинг му-
толаасидин муяссардур.

Яна ҳам бу истилоҳда «Ашиъа»дурким, барқининг та-
лолойдин хира кўзларга очуғлуқ ва қуёшининг шаъша-
асидин тийра кўнгулларға ёруғлуқ етишур.

Яна «Нафаҳотул-унс» дурким, ошнолиғ насоими унс
равзасидин жон машомиға келтурур ва улфат шамоили
қудс гулшанидин руҳ димоғиға еткурур.

Яна бири «Шавоҳидун-нубувват» муқобала қилилиб-
турким, алфози имон жўйбори ашжорин яқин анҳори би-
ла сероб ва маонийси ийқон ашжори асморин таҳқиқ саҳо-
би амтори била шаҳди ноб этар.

Яна баъзи машойих... расоилидин: Хожа Муҳаммад
Порсо...нинг «Қудсия» сидурким ҳазрати қутбил-авлиё Ба-
ҳовуддин Нақшбанд раҳматуллоҳнинг фирдавс ойин маж-
лисларида ул ҳазратнинг муъжиз баён тиллариға ўтган ҳа-
қойиқ ва маоний баъзи хулафоким, жамъ қилурлар эрмиш
Хожа Муҳаммади мазкур анға маоний битибдурлар ва то-
либлар учун анинг диққатлари ийҳомин возиҳ этибдурлар.

Яна ҳазрати шайхил-машойих Фахрил-миллати вад-дин
Ироқийнинг «Ламаот»идурким, ҳазрати Махдум ул китоб-
ни бу фақирға сабақ айтурда айтур эрдиларким, «Бу ки-
тобни нодон ва беандом таврлиғ ва нохамвор равишлиқ
олнинг кўпроқ машғуллуқ қилғони хавос аҳлида бадном
қилғон эрмишким, баъзи ўқумас эрмишлар. Бу жиҳатдин
бу китобнинг хўблуқлари яшурун қолғон эрмиш». Асру
изҳори хушҳоллиқ ва сурур қилурлар эрди, шарҳ битмаги-
ға дағи бу иш боис бўлди. Ушбу анинг таърифида басдур.

Яна ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ...нинг оталари ишорати
била битилган рисоаларидур, ҳам фақр ва фано тариқи-
даким, оз ўғулға бу давлат муяссар бўлуб эркинким, ота
амри била бу навъ шойиста хизмат қилмиш бўлғай ва ан-
доқ писандида амр бажо келтирмиш бўлғай.

Яна муқарраби ҳазрати борий Хожа Абдуллоҳ Ансо-
рий... нинг «Илоҳийнома»сидурким, анинг васфида қалам
тили ожиз ва лол ва қаламзан хомаси алкан ва шикаста
мақолдур.

Яна «Хамса», балки «Ҳафт авранг»ларининг кўпрагин
муқобала дастури била алар ўқуғонда қулоқ тутулубтур ё
қулоқ тутқучилар мадади учун алар мажлисида ўқулубтур.

Яна дағи баъзи расоил бор, агарчи сабақ дастури била
ё муқобала қонуни била алар хизматида ўқулмайдур, аммо
мушкил маҳаллари алардин сўрулуб, таҳқиқ қилилибтур.

Агарчи хавориқи одат изҳориға ҳақ таоло амри била
маъмур эмаслар эрди ва покиза ҳолатлари «Маломатия»
тариқини шоирлиқ ва муллолиқ тариқида яшурун тутарлар
эрди. Аммо гоҳи ғариб нималар алардин зоҳир бўлур эр-
ди.

Ул жумладин дағи бир нечаким, айнил-яқин бўлубтур
битимаги муносиб кўрунди.

Сейидам Ироқий деган йигит Музаффар барлоснинг ўб-
дон навқари, балким эшик оқоси эрди, ғояти нодонлиғидин
аларға мункир эрмиш, ғояти инқоридин аларнинг девонин
бирин-бирин узуб, ўтға солиб, куйдурубтур. Ҳамул уч-тўрт

кунда гўё бир узвиға туган қўпуб, ул жароҳат газак бўлуб, охир бўлди.

Маждиддин Муҳаммадки, олам машҳуридур, таърифга аҳтиёж эмас. Подшоҳ ани ёзгурғонда андин итлоқиға зомин тилагандур. Ул аларға илтимос қилибдур; ва алар тааҳхуд қилғондин сўнгра қочти. Оз фурсатда, ўн беш кунга тортмадиким, тутулди. Азим қийинлар тортти ва бору йўқ жиҳотин девоний қилдилар¹¹⁶. Шаҳрдин бошин олиб, овор бўлди ва ҳамул оворалиқда фаноға борди.

Бир панжшанба куни алар хизматида Гозургоҳдин қайтиб келиладур эрди. Маҳмуд Ҳабиб отлиғ девонаи фосиқи абтарий шаҳарда бор эрдиким, доим маст юрур эрди ва йўлуқғон элга ташнеълар ва сафоҳатлар қилур эрди. Бу фақирни чун алар хизматида кўрди, аларға абтар ва девоналиғ юзидин узромиз ҳикоятлар дей бошлади. Чун андин бу хилофи маъхуд эди. Фақир таажжуб қилдимким, девонани не нима мунга тутуб эркинким, одмиёна ва ҳушмандона сўзлар андин зоҳир бўладур. Баъзи мулозимлардин сўзин тақрир қилдиларким, туно кун девонаи абтарийи усрук аларға йўлуқуб, кўп бедабона ҳарзалар деб, оғзиға келган сафоҳат қилғон эркандур. Букунким, фақирни алар хизматида кўрубтур, бу хаёл билаким, ногоҳ алар туно кунги ҳолни фақирға изҳор қилсалар, фақир девонаи абтарға изо қилғаймен, деб қўрқунчдин мулоямат қиладур эрмиш. Фақир бу сўзни эшитгач, беихтиёр бар он бўлдумким, анга изо қилғаймен. Алар манъ қилиб айтдиларким:

— Ул ўз сиёсатин топқусидур, сен ҳеч нима дема.

Ҳамул беш-ўн кунда абтар девонани бўзахонада яна бир ўзидек абтар бўйнин чопиб ўлтурди.

Толиби илмлар орасида Ноҳиқийким, ани дев била шаётиндин мутаваллад бўлғон ўғул деса бўлур, ноҳамворлиқ ва беандомлиғи андин кўпрак эрдиким, ани шарҳ қилса бўлғай.

Ул жумладин бири буким, аларға мункир эрди ва ҳазанот кўп айтур эрди. Бир кун Гавҳаршод бегим мадрасаси толиби илмлари бир боғда суҳбат тутуб, буғро¹¹⁷ пиширадур эрмишлар. Алар таърифида баъзи муболага қиладур эрмишлар. Ноҳиқий инкор юзидин бемаъни ҳашвлар айтур эрмиш. Иродат аҳли аларнинг девонин очибтурларким, кўрдали: ул ҳазрат Ноҳиқий бобида не нима зоҳир қилурлар, деб сафҳанинг аввалида бу байт келибтурким.

Шеър:

Пурсат гўши ман аз субҳаи малак чу Масиҳ,
Қучо мушаввиши хотир бувад наҳиқи ҳарам¹¹⁸.

Ўз фавтлари воқеасидин ўттуз беш йил бурунроқ, ул йилким Султон Абусайд мирзо аввал қатла Шоҳрухия кўргонин бориб қабаб эрди, ул юрушта Хожа Деҳдор била эрди ва мавлоно Қутбиддин Нафис мулозими эрди. Бир кеча аларни воқеада кўргандурким, анинг сори боқиб айтибтурларким, «Қуръон бихон». Ул подшоҳ замониким, ўти ва салтанат тахти султони соҳибқирон Абулғози султон Ҳусайн Баҳодирхон ...ға муқаррар бўлди, ул воқеа тарихдин етти ё секкиз йилдин сўнгра Хожа Деҳдор бу фақирға мусоҳиб бўлди, ул тушни изҳор қилди. Фақир соий ва боис бўлдумким, ул қуръон ўқуб, ёд тутти ва ҳўб ҳофизи мужаввид бўлди.

Алар фавт бўлур йилким, ул воқеа кўрган тарихдин ўттуз-ўттуз тўрт йил тахминан ўтуб эрди эркин, Хожа Деҳдорни баъзи муҳим учун Астробод вилоятиға йибориб эрдим. Ул муҳимни саранжом қилиб, қайтиб келадурганда шаҳарнинг бир манзилида эканда аҳмол ва асқолни кўюб, бежиҳат илғаб, шаҳарға келди ва алар назъ ҳолатида ва мавт сакаротида эрдилар, ҳеч ҳофиз ҳозир эрмас эрдиким, алар бошида қуръон ўқуғай. Бу маҳалда Хожа Деҳдор етишти. Аларнинг видоё дийдорлариға мушарраф бўлуб, қуръон ўқуғали бошлади, хатми тугатмак ҳамон эрдиким, аларруҳ вадиятин жон офаринға топшурдилар. Бу навъ каромат авлиёнинг камидин воқеъ бўлмиш бўлғайким, ўттуз йил ортуғроқдин сўнгра натижа зоҳир бўлмиш бўлғай.

Аларнинг бу навъ ҳолот ва камолот ва каромотларида азизларки, мисли: мавлоно Абдулвосеъки, баса фазоили ҳамида била орастадур ва мавлоно Аҳмад Пир Шамским, баса хасоили писандида била пироста кутуб ва расоил битибтурлар, маълум қилай деган киши ул китоблардин маълум қила олур. Бу фақир ўз кўрганларимнинг юзидин бирин битсам сўз узар жиҳатдин бир неча била ихтисор қилдим.

Ул ҳазратнинг фавтлари воқеаси шарҳиға шуруъ қилали: аларнинг валодатлари тарихи ва ҳаётларининг замонининг тарихи юқори мазкур бўлубтур. Аммо фано доридин бақо гулзориға риҳлатлари жумъа кун муҳаррам ойининг ўн еттисида тарих секкиз юз тўқсон секкизида¹¹⁹ воқеъ бўлди.

Ҳазратнинг шарҳи будурким, шариф жисмлариға ҳаво асаридин заъф юзланиб эрди, бир кун соҳиб фирош бўлдилар. Бу фақир дам-бадам хабар тутар эрдим. Панжшанба кун хотирим аларнинг заъфидин бағоят мутараддид эрди, жумъа кечаси бу тараддудда уйқум келмас эрди. Ярим кеча изтироб юзидин отланиб, алар хизматиға иёдатға бордим. Баъзи азизлар ва асҳоб аларнинг бошларида жамъ эрдилар, гоҳ беҳол, гоҳ ўз ҳолларида эрдилар. Фақир густохлиқ юзидин хотир итмийнони учун ҳолларин сўрдум, илтифот қилдилар. Ва ҳазрати қутбис-соликин Хожа Абдулазиз Жомий дағи бошларида ҳозир эрдилар. Тонг отқунча бир ҳолда эрдилар, чун тонг намозидин халойиқ фориг бўлдилар, аларнинг ҳоли ўзгачарак бўлди. Ҳазрати Хожа Абдулазиз чун кўрдиларким, ҳол ўзга навъдур, ўзлари мадад бериб, аларнинг бошин машриқ жонибидин шимол жонибиға қилиб, юзларин қибла сори қилдилар. Мавлоно Зиёвуддин Юсуфким, аларнинг аржуманд фарзандларидурлар, аёғлари сори кўзлариға ўтру ўлтуруб эрди, алар қачон кўз очсалар анга илтифот юзидин боқадурлар эрди. Бу фақир густохлиқ қилиб, илтимос қилдимким, маҳдумзода ўтрудин қўптилар. Андин сўнгра алар нақшбандия хожалари тариқи била хафий зикриға машғул бўлуб ўз таважжуҳлариға иштиғол кўргуздилар, то жумъа салоти чиқти, андоқки, юқорироқ мазкур бўлди — Хожа Ҳофиз Гиёсиддин Муҳаммад Деҳдор келиб, аларнинг бошида қуръон хатмиға машғул бўлди, то ул замонким, ҳануз эл намоздин фориг

бўлмайдур эрдиларким, алар касрат анжуманидин кўз юлуб, ваҳдат хилватхонасиға нузул қилдилар. Аларнинг мутаҳҳар руҳи чун малаил-аълоға азимат қилди ва асҳобнинг ҳаёти қуши ҳамул тойири қудсийдин ирашти, фазаи акбар малаи аълоға етишти, чун ул пок муҳиб ўзин пок маҳбуб висолиға солди — олам жонсиз бадандек холи қолди.

Ш е ъ р:

Кўкка мотамзадалар навҳаси гар ёвушти,
Мени мотамзадаға лек қатиғ иш тушти.

Не ўзга бедод қилмоқдин фоидае, балки не ўзни ўлтурмоқдин натижае. Бу фақирға воқеъ бўлгон суубат шарҳи чун мумкин эрмас ва шуруъ анга таҳайюр ва тааззурдин ўзга фоида бермас, шуруъ мақсудға қилмоқ авлодур.

Алқисса: бу муҳиш хабар шаҳрға муштаҳир бўлғоч, акобир ва ашроф жавониб ва атрофдин етиштилар. Барча сўгворлик либосида, балки мотам ва азо балосида то улки ҳазрати султони соҳибқирон... ташриф келтурдилар, ҳой-ҳой йиғлаб ва талх-талх шўробалар тўкуб, бир замон ўлтуруб; мавлоно Зиёвуддин Юсуфни шафқат юзидин қучуб, муддате бошин қўйнида асраб йиғлаб, сойир асҳобға кўнгул бериб, бу фақирни соҳиб азо тутуб, ҳолимға дилсўзлуқлар билан ашк тўкуб, насойиҳ ва мавоиз дурбор алфозларидин зоҳир қилиб, чун муборак мизожларида заъф бор эрди — хилофат тахти ва салтанат маснади азимати қилдилар ва султонзодаларни ва аркони давлатни борчасин анда аларнинг кўтарур ишиға қўйдилар. Султон Аҳмад мирзо ва Музаффар Ҳусайн мирзо бошлиғ салотин ва подшоҳзодалар бир-бириға навбат беришмай, аларнинг маҳфуф маҳофасин эгинлариға кўтариб, Мусаллоға¹²⁰ элттилар. Халойиқ ғавғоси ул мартабада эрдиким, неча юз минг халқни тасаввур қилса бўлғайким, бир жисм бўлуб эрдилар. Намозгоҳда ҳазрати Хожа Азизуллоҳ ул ҳазратға сойир ашроф била намоз қилиб, яна мутаҳҳар равзалариға олиб қайттилар ва халқ ғавғосидин миҳаффани¹²¹ келтурмак душвор эрди. Подшоҳзодалар ясовуллуқ қилиб, элни қўруб, йўл очиб, наъш мадфанға етти ва ҳазрати қутбил-авлиё мавлоно Саъдиддин Кошғарий ёнидаки, зоҳиран тариқат одобида аларнинг пиридур — дағи қилдилар.

Ва ҳазароти олиёт маҳди олия Бикабегимки, сойир абнойи жинсдин фазл ва камол ва ақл ва ҳамида хисол била

мумтоздурлар ва аларга иродат ва ихлослари бениҳоятдур, ҳам сўгворлиғ ва мотамзадалиғ таврида келиб, азо сўрар қондасин бажо келтурдилар ва бу фақирга навозишлар қилиб, борча асҳобни ва махдумзодани илтифотлар била мушарраф қилдилар.

Сойир азизларким, атрофдағи вилоятдин аларнинг азоси учун келдилар, чун филҳақиқат бу фақир соҳиб азо эрди, ҳамул дастур била фақирни-ўқ соҳиб азо тутуб, сўрмоғи расмин маръий туттилар. Хаттоким, ҳазрати салтанат шиор, хилофат дисор Султон Бадиуззамон мирзо... ким, Мозандарон мулкидин киши йибориб, алар азоси учун баъзиға либослар илтифот қилиб эрдилар, ҳам мухотаб фақир эрдим ва ул ҳазратнинг ҳазрати салтанат шиор била гўшан хотир ва ҳимматлари бағоят кўп эрди. Ҳазрати салтанат шиорнинг ҳам аларга иродат ва ихлоси бениҳоят эрди.

Бир йилғача олам аҳлига умуман ва Хуросон ва Ҳирот аҳлига хусусан мотам эрди. Йил бўлғондин сўнгра ҳазрати султони соҳибқирон аларнинг йил ошин басаъъоз ва эхтиром била подшоҳона бериб, мухлисларидин баъзи¹²² ул ҳазратнинг мутаҳҳар марқади бошида олий иморат солиб, ҳуфғоз ва имом ва муқри ва худдом тайин қилди. Ва назм аҳли кўп тарихлар айтиб ўқудилар. Ул жумладин ҳуруф роқими¹²³ бу марсия била тарихни айтиб, йил оши торгарда султони соҳибқирон олий мажлисларида ўткарди ва ҳукм бўлдики, мавлоно Ҳусайн Воиз минбар устида ўқуди.

Тарих будурким:

Гавҳари кони ҳақиқат, дурри баҳри маърифат,
К-ӯ ба ҳақ восил шуду дар дил набудаш мосивоҳ,
Кошифи сирри илоҳий буд бешак, з-он сабаб
Гашт таърихи вафоташ: «Кошифи сирри илоҳ»¹²⁴.

Ва марсия будурким:

Марсия

Ҳар дам аз анҷумани чарх ҳафое дигар аст,
Ҳар як анҷуми ӯ доғи балое дигар аст.

Рӯзу шабро, ки кабудасту сияҳ чома дар ӯ,
Шаб азои дигару рӯз азои дигар аст.

Балки ҳар лаҳза азоест, ки аз дашти адам,
Ҳар дам аз хайли аҷал гарди фанои дигар аст.

Ҳаст мотамқадае — даҳр, ки аз ҳар тарафаш
Дуди оҳи дигару нолаву вои дигар аст.

Оҳи ӯ ҳаст ба дил тирағи афзоянда,
Вои ӯ низ ба қон яъсфизои дигар аст.

Гули ин боғ, ки садпора зи мотамзадагист,
Ҳар яке сўхтаи чома-қабон дигар аст.

Оби ӯ заҳру ҳавояш мутааффин, чи аҷаб,
Ки дар ин марҳала ҳар лаҳза вабон дигар аст.

Аҳли дил майл сӯи гулшани қудс оварданд,
Ҳаст аз он рӯ, ки дар ӯ обу ҳавои дигар аст.

Назди арбоби яқин дори фано ҳое нест,
Ватани аслии ин тоифа ҳои дигар аст.

З-ин сабаб масти маи ҳоми азал орифи Чом
Сархуш аз дори фано сӯи ватан кард хиром.

* * *

*

Эй ҳарими карами қурби илоҳи ҳоят,
Тарафи қаннати фирдавс кучо парвоят.

Чун шудӣ аз ҳарамии мулк ба сайри малакут,
Буд дар анҷумани хайли малак гавғоят.

Тўтиёни ҳарамии қудс ба дил муштоқат,
Булбулони чамани инс ба қон шайдоят.

Кимийёкори қазо меҳри дигар дод тулӯъ
Чархро аз асари равшании симоят.

Нуҳ фалак чарх занон омада бар атрофат,
Буда гӯё ба сари ҳар як аз он савдоят.

Шӯр дар олами арвоҳ бияфтод, аз он,
Ки ниюшанд ба ҷон нуктаи руҳ-афзоят.

Руҳи ақтоб расиданд ба истиқболат,
Ҷони автод фитоданд ба хоки поят.

Даст бар даст рабуданд туро то ҷое,
Ки дар ин ғамкада ҳам хостӣ онро роят.

Ту шудӣ восили мақсуди ҳақиқию бимонд
То қиёмат ба ҷаҳон шевану вовайлоят.

Дар фироқи ту ғамин монд дили ғамзадагон,
Тира з-ин гӯшои мотамкада мотамзадагон.

* *
*

Ту бирафтию дили халқи ҷаҳон зор бимонд,
То қиёмат ба фироқи ту гирифтзор бимонд.

З-оташи оҳи дили сӯхтагон то ба абад
Дудҳо дар хамаи ин гунбази дағвор бимонд.

Аҳли тавҳид, ки бе муршиди комил гаштанд,
Садшон мушкили ҳалношуда дар қор бимонд.

Солиқонро, ки камол аз ту расидӣ ба сулук,
Аҷзҳо дар равишу нуқс дар атвор бимонд.

Уламоро, ки шудӣ машъали дарс аз ту мунир,
Тира шуд машъалу то ҳашр шаби тор бимонд.

Сад халал роҳ бадин ёфт, ки диндоронро
Субҳа бишкасту ба каф риштаи зуннор бимонд.

Сирри ҳақ рафт паси пардаи китмон, ки зи ашк
Ба гил андуда дури махзани асрор бимонд.

На ки сад хори алам бар дили аҳрор халид,
Ки дусад бори ситам бар тани аброр бимонд.

Толибоиро равиши роҳи фано рафт зи даст,
Ҳар яке дар паси сад пардаи пиндор бимонд.

Чӣ тазалзул, ки зи фавти ту дар айём афтод,
З-он тазалзул чӣ халалҳо, ки дар ислом афтод.

* *
*

З-ин азо дар ҳама олам на гадо монда, на шоҳ,
Ки кашиданд ба сӯғи ту дусад нолаву оҳ.

Абрсон гиръякунон, наъразанон соя фиканд
Бар сари наъши ту хуршеди карам — зилли илоҳ.

Гар муяссар шудаяш наъш кашидӣ бар дӯш
Чун мани сӯхтадил ҷониби мадфан ҳамроҳ.

Шаҳриёрони ҷаҳон чок зада ҷома ба тан,
Пешӣ тобути ту пӯянда ба аҳволи табоҳ.

Сарбаландони ҷаҳон дар таҳи наъшат шуда паст,
Ҳама гиръёну кашон бори ту бо пушти дутоҳ.

Шуда ҳар пояи наъши ту ба дӯши як қутб,
Лек ҳар чор шуда нудбагару вовайлоҳ.

Оламеро ба сӯи олами дигар бурдан
Натавон ҷуз ба чунин боркашонӣ огоҳ.

Ҷазай акбаре афтод, ки бо ин ҳама чашм,
Ҷарҳи гардун натавонист бад-он сӯй нигоҳ.

Гарчи шомӣ ту шуд аз нур чу маҳтоб сафед,
Ҳеч кас лек надидаст чунон рӯзи сиёҳ.

Ба намозат, ки ҳазорон зи башар пайвастанд,
Сад ҳазорон зи малоик ба ҳаво саф бастанд.

* *
*
Ҳама бурданд ба афғону дили чок туру,
Чой карданд чу ганҷе ба дили хок туру.

Хайли арбоби иродат ҳамаро чок ба дил,
Ҳар яке хост кашидан ба дили чок туру.

Сари покони ҷаҳон будӣ, аз он эзиди пок,
Пок оварду дигар бурд ҳамон пок туру.

Ғарқан баҳри висолӣ, ки ба чашми ҳиммат,
Равза чун гулхану тубист чу хошок туру.

Руҳи покат чу ба болои нуҳӯм чарх шитофт,
З-ин ки тан зери замин рафт, кучо бок туру.

Ҳама покони ҷаҳонро ба тани пок расид,
Онҷӣ омад ба тани пок зи афлок туру.

Сайри афлокат аз он шуд, ки зи эзид дархост
Баҳри ҳамрозии худ хоҷаи лавлок туру.

Ақли кулл будӣ аз идроки маонӣ з-он рӯ
Натавонад, ки тааққул кунад идрок туру.

Қисми ёрони ту гар зорию ғамнокӣ шуд,
Лек зоре набувад чун мани ғамнок туру.

Зада саф хайли акобир, ки барояд Маҳдум,
Мухлисонро макун аз дидани рӯят маҳрум.

* * *
Дӯстон, дар ҳама фан нодираи олам ку?
Афзалу афсаҳи аҷноси бани одам ку?

Дар биёбони таманнош халойқ мурданд,
Ба давои ҳама он Хизри Масиҳо дам ку?

Дили аҳбоб шуд аз теги фироқаш сад захм,
Он ки будӣ ҳамаро хулқи хушаш марҳам ку?

Хома рӯ карда сияҳ, синаи худро зада чок,
Ки худованди ман он бар уламо аълам ку?

Ҳуҷра холию парешон шуда авроқи кутуб,
Соҳиби ҳуҷра кучо, нозири онҳо ҳам ку?

Дар саро нест ба ҷуз худкушии ғамзадагон,
Он ки таскин диҳад инрову хурӯшон ғам ку?

Дар Хуросон натавон гуфт, ки кас хуррам нест,
Кас ки дар рӯи замин ёфт шавад хуррам ку?

На ки дар хонақаҳи зуҳд фитод ин мотам,
Дар хароботи фано низ ба ҷуз мотам ку?

Эй ки будан ба фано аҳд кунӣ боқии умр,
Андар-ин дайри фано аҳди бақо маҳкам ку?

Ишқбозон зи ғам оташ ба дил афрӯхтанд,
Ҷонгудозон ҳам аз ин оташи ғам сӯхтанд.

* *
*

Эй, ки дар пеш гирифтӣ сафари дуру дароз,
Ки бад-ин навъ сафар ҳар кӣ бишуд н-омад боз.

На ки оз нӯги қалам боз бибастӣ раҳи сеҳр,
Балки аз банди забон бурдӣ аз офоқ эъжоз.

Нафаси қудсият аз кас натавон ёфт дигар,
Ваҳйро баъда наби з-он ки нашуд кас мумтоз.

Шоҳро монд ба ҷон з-оташи ҳичрони ту сӯз,
Бандаро дар дили сад пора зи доғи ту гудоз.

На шаҳу банда, ки то рӯзи қиёмат дар даҳр
Ҳар ки бошад бувад аз мотами ту навҳатироз.

Гарчи рӯ дар тутуқи васл наҳуфтӣ, ки шавӣ
То абад ҷилвакунон дар ҳарами иззату ноз.

Мадад аз руҳи пуранвори худат низ расон,
Ки харобанд зи ҳаҷри ту басте аҳли ниёз.

Эй рафиқон, ҳамаро оқибати кор ин аст,
Фикри анҷом касе беҳ, ки кунад аз оғоз.

Ҳар кӣ сад қарн бимонад ба ҷаҳон ҳам ба фусун
Бирабояд зи ҷаҳонаш фалаки шӯъбадабоз.

Шоҳи маъниро гар сурат афтод чунин,
Бод то ҳашр шаҳ сурату маъни омин¹²⁵.

ҲОЛОТИ САИИД
ҲАСАН АРДАШЕР

Нашрга тайёрловчи
ПОРСО ШАМСИЕВ

Лутф айлабон, эй насими қудс осор,
Бир қатла фано гулшанига айла гузор.
Аҳбобғаким топтилар ул ерда қарор,
Мендин ер ўпуб арзи ниёз эт зинҳор.

Солики фоний ва гавҳари коний, орифи маоний Сайид
Ҳасани Ардашер... сияр ва ҳолотида.

Аларнинг отаси Ардашер Бойсунғур мирзо мулозими
эркандур. Қушчилик шевасида мулозамат қилур эркандур.
Ул фанда ғояти мулоямат ва ниҳояти маҳоратдин қушбе-
гилик мансабиға етибдур, балки мундин дағи кўп бийикрак
маносиб касб этибдур.

Б а й т:

Кўп ҳунарлик кимса шаҳларға этар дамсозлик,
Қуш тилин билган Сулаймонға этар ҳамрозлик.

Аммо ўзлари ҳам ул оталари мулозамати ва мутобаати-
да Бойсунғур мирзо хизматларида бўлбутурлар, ва кичик
ешдин ўқумоқ ва битмакка таълари мулойим ва мойил эр-
миш.

Б а й т:

Чун таъи мулойим бўлур ўрганғали мойил,
Оз вақтда кўп навъ қилур касби фазойил.

Чун алар кичик ёшдин фазойил ва камолот иқтисобиға авқотларин сарф қилур эрмишлар. Бот абнойн жинсдин ҳар биллик бобида мумтоз, балки кўпрак замоннинг таъб ва фазл аҳлиға фойиқ ва сарафроз бўлубдурлар.

Аммо адаб ва ҳилм ва тавозуъ ва ҳаё зотлариға анингдек голиб эрмишким, бу мужмал мазкур бўлгон фазойилдинки, тафсил: сарф ва наҳв ва луғат ва арабият ва мантиқ ва калом ва фикҳ ва ҳадис ва тафсирдур ва сойир таснифот, мисли: шеър ва муаммо ва тарих ва нужум ва адвор ва мусиқий бўлғай, агар баъзи мажолисда сўз ўтса эркандур, бовужуди улки, мажлис аҳлининг кўпидин яхшироқ билур эркандурлар ҳам ҳаё ва адаб жиҳатидин, ҳам бировга илзом ва хижолат етмасун деб, кўп сўз айтмас эрмишлар, балки кўп мажолисда такаллум ҳам қилмас эрмишлар.

Бу ҳамида хисол ва писандида афъол жиҳатидин яхши ва ямон аҳли замон қошида азиз ва мукаррам ва муҳтарам бўлур эрмишлар.

Б а й т:

Пок гавҳарки, бўлди пок шиор,
Шоҳлар боши устида ери бор.

Ул подшоҳ бу ҳолатларидин аларға фарзандона илтифотлар қилур эрмиш ва ўзининг баъзи фарзандлариғаким, баъзи ҳолоти кўнглиға ёқмас эрмиш, аларнинг қилиқларидин таассуф еб, дер эрмишким: «Не бўлғай, сенинг афъол ва ҳисолинг ҳам фалониға ўхшаса эрди!» Ва бу сўздин гарази алар эрмишлар.

Ва фалак қазосидин ва рўзгор ҳаводисидин андоқки, ўзга подшоҳлар яна бир мулкка азимат қилибдурлар, ул подшоҳ дағи аларға пайравлиқ тариқин бажо келтурдилар ва аларнинг отаси ҳам ўзга ерга қадам урди.

Ф а р д:

Кетарга келур мунча шоҳу гадо,
Агар худ ўғулдур ва гар худ ато.

Алар зоҳир улуми¹ иштиғолидин фароғат топибдурлар. Сипоҳилиқдин мутанаффир эрмишлар.

Аммо аларнинг бори подшоҳзодалариким, Бойсунғур мирзонинг ўғлонлари бўлғай, мисли: Алоуддавла мирзо ва

Султон Муҳаммад мирзо ва Бобир мирзо бир-биридин сўнгра мутаоқибки, тахтға ўлтурубтурлар, ҳарқайси аларнинг риоят ва тарбиятиға машғул бўлубтурлар. Алар хизмат ва тараддудидин ибo қилибдурлар ва ижтиноб кўргубдурлар. Ва ҳаддин ўтгандин сўнгра андоқки, шабоб айёмининг иқтисосидур, ўзларин май ичмакка ва лаванд-вашлиқларға ва ошиқпешалиқларға солибдурлар. Чун зот ва кўнгуллари ва тийнатлари ариғлиқға машҳур ва муқаррар эрмиш, замоннинг асил мирзозодалари тараддуд ва ижобсиз ва таҳоший ва изтиробсиз алар била мусоҳиб бўлур эрмишлар ва аларнинг суҳбатин муғтанам тутар эрмишлар.

Н а з м:

Фонийвашеки, ҳам сўзидур пок, ҳам ўзи,
Хуш давлат ул кишиғаки тушгай анинг кўзи.

Бойсунғур мирзо замонидин Бобир мирзо замонининг охириғача бир қарнға яқин кўпрак авқотларин бетаайюн ўтқарибдурлар.

Салтанат тахти Султон Иброҳим мирзоға қарор тутгандаким, тарих секкиз юз олтмиш эрди, бу фақир алар суҳбатига мушарраф бўлдум. Алар тариқ ва равиши бу фақирни андоқ шефта қилдиким, бир кун алар мулозаматиға етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди ва алар ҳам келиб аҳвол сўрарлар эрди: «Ташвише бўлмамиш бўлғайким, букун сендин хабар топа олмадуқ».

Ва бу фақирни фақр тариқиға далолат ва иршод қилурлар эрди ва назм айтурға тарғиб кўргузурлар эрди. Чун ул авқотда фақирнинг назмлари Хуросонда шуҳрат тутуб эрди, алар дағи илтифот қилиб, баъзи абётни кўп ўқурлар эрди ва мажолисда хушвақт бўлурлар эрди. Ул жумладин бу матлаъдурким, фард:

Фурқатингдин заъфарон узра тўкармен лолалар,
Лолалар эрмаски бағримдин эрур парголалар.

Яна бир буким:

Ул паривашким бўлубмен зору саргардон анга,
Ишқдин олам манга ҳайрону мен ҳайрон анга.

Бу байтни дағи кўп ўқурлар эдиким:

Лабинг кўргач илигим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,
Ажаб ҳолатки, гутмай болни бармоқ ялайдурмен.

Маснавийдин бу байт ёдларида эрди:

Ҳар нечаки пухта бўлса тадбир,
Берур анга гўшмол тақдир.

Ва туркигўй шуародин Мавлоно Лутфий шеърларидин
абёт ўқурлар эрди ва бу матлаин таъриф қилурлар эдиким:

Нозуклик ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳаддини билиб белидин ўлтурур қуйи.

Ва бу матлаинга дағи муътақид эрдиким:

Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилғали,
Кўзгудек қилди мени ўзини пайдо қилғали.

Ва бу матлаин ҳам ўқур эрдиларким:

Лайлатул-меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,
Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур.

Мавлоно Муқимийнинг ул таржиға муътақид эрди-
ларким:

Сен-сен асли вужуди ҳар мавжуд,
Сендин ўзга вужудга не вужуд.

Форсий ашъордин ҳазрати Хожа Ҳофиз Шерозий... де-
вониға кўп ақидалари бор эрдиким, балким ул девондин
аксари аларнинг хотирида эрди ва кўп абёт мажолисда ул
девондин мазкур қилурлар эрди ва маснавий жинсидин
Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий ... «Бўстон»иға муъ-
тақид эрдилар ва ҳазрати Шайх Фаридидин Атторнинг
«Мантиқут-тайр»ининг кўпрагин ёд билурлар эрди ва кўп
ўқурлар эди ва кўп сўз хотирларида бор эрди. Батахсис
«Кимийи саодат»дин ва шайх Азизи Насафий... расоилин
ҳам таъриф қилурлар эрди ва андин сўзлар нақл қилур-
лар эрди.

Ва замоннинг шуаро ва фузало ва зурафосидин алар-
нинг висоқи холи эрмас эрди, балки дарвешлар ва аҳлул-

лоҳ дағи доим аларнинг уйин мушарраф қилиб, суҳбат ту-
тар эрдилар. Ва шахрнинг созанда ва хонанда ва гўяндаси
доним алар суҳбатида ҳозир бўлурлар эрди. Бу мазкур бўл-
ган зурафодин ҳаргиз йўқ эрдиким, аларнинг манзилида
киши бўлмағай, балки бу тоифанинг мажмаи аларнинг ви-
соқи эрди ва бу жамоат доим анда.

Б а й т:

Хуш улким, анга лутф бирла худо
Улуснинг қабулини қилди ато.

Йигитлик айёмидаким, риндлик ва лавандвашликлар
бошидур, бу тоифа кундуз ва кечалар аларнинг масканидин
чиқмаслар ва барча асбоб алар учун муҳайё эрди. Ва ишрат
ва нишот асбобидин бошқа борур чоғларида ҳарқайсиға ўз
хўрди ҳолиға кўра узрхоҳликлар била егулукдин ё бирор
нима харжидинким, ул тоифа қошида куллийдур, риоят қи-
либ, мардумлик ва инсоният тариқи била лутф кўргузур
эрдиларким: «Уй сизнингдур, ҳарқачон илтифот қилсан-
гиз хизматға турубмиз», деб узатурлар эрди, ва аларнинг
ҳамида ахлоқи ом эрди. Улуғ-кичикка сучук сўз ва муф-
рит хулқ зоҳир қилурлар эрди.

Ва риндлик таврида неча нима аларға даст бериб эр-
диким, бу тоифанинг озиға муяссар бўлуб эркан; бири сахон
зотийким, анда такаллуф бўлмағайким, базл ва зиёфат
вақтида оз ва кўпнинг тафовути кўрунмағай ва ўзидин эл-
га кўп нима оз ҳам кўрунмағай ва элдин ўзига жузвий ни-
ма бағоят кўп ва куллий кўрунуб бирга ўн эваз еткурур-
нинг фикрида бўлғай.

Н а з м:

Ўзидин элга дарё — қатра осо,
Вале элдин ўзига қатра — дарё.

Яна бири: шифқати муфритки: борча риндларни азиз
тутқайлар ва мо-амкана риоятларини вожиб кўргайлар ва
алардин ҳар хато ва залал воқеъ бўлса мувоҳазасиға маш-
ғул бўлмағайлар ва ислоҳиға кўшиш қилғайлар ва саҳв-
ларин афв қилиб, юзларига келтурмағайлар, то аларға хи-
жолат воқеъ бўлмағай ва аларни рифқу мудоро била ул
мақомдин ўтгайлар.

Б а й т:

Бу иш эрур валоят аҳли иши,
Қила олмас бу ишни ўзга киши.

Яна бири: лутф ва тавозуъ ва адаб ва юмшоқ сўзким,
бу барчадин азимроқдур.

Яна бири: таҳаммул ва бурду борлиқдурким, ҳар киши-
дин ҳарна аларга етишсаким, филвоқеъ нафси амрда қатиг
бўлғай, ани суҳулат била ўткариб, ўзига кўп тараддуд йўл
бермагайлар.

Яна бири: кўнгулнинг юмшоқлиғиким, дардмандона
сўздин ва назмдин ва нағмадин мутаассир бўлғайлар ва
аларнинг ул ҳоллари асҳоб ва ёронларга асар қилғай ва
бу — мажлисининг тузи ва малоҳатидур.

Яна бири: зотий бетакаллуфлуқким, филвоқеъ алар
қошида ипак била палос орасида тафовут бўлмағай, балки
мутакаллиф либослар макруҳ кўрунғай ва дарвешона кий-
маклиқ мулойимроқ бўлғай.

Бу сифатларда ҳақ субҳонаҳу ва таоло аларни комил
халқ қилиб эрди ва риндлиқ ва тажарруъ айёмида сойир
риндлардин кўпрак ичар эрдилар. Андоқки, баъзи икки
қатла ва баъзи уч қатла маст бўлуб, мажлисдин чиқиб, уюб,
яна мажлисга келурлар эрди ва алар ўз ҳолларида эрдилар.
Оқшомки, мажлис аҳли одати била усруб, уюр чоғ
бўлса эрди, алар бирин-бирин усрук бошига етиб,
мулозимлиқ элни мулозимлариға топшуруб, навкар-
сиз номуродларни муҳофазат қилиб, ёнлари остиға
нима солдуруб, бошлари остида нима ястаб, илайлариға
кўзалик сув қўйдуруб, баъзининг кафш ва дасторларин ва
ёғлиқларин ва анинг учида тугунгинаси бўлса, белгулукла-
рин мулозимларға топшуруб, хотирларин ул тоифа жамъи-
дин сўнгра хуфтан намозин адо қилиб, ўз ҳужраларида
осойишга машғул бўлур эрдилар. Бу мажлис иштиғоли
жиҳатидин ҳаргиз аларға намоз қасдан қаво бўлмади. Ва
агар баъзи кунлар алар суҳбатида сода юзлук йигитлар
маст бўлғунча ичиб, чун алар атворига анча эътимодлари
бор эрдиким, ўз уйларидин эминрак билурлар эрди, ҳам
йиқилсалар эрди аларни атодек кишиларнинг амнобод уй-
лариға ётқузуб қуфл қилдуруб, мўътамад амин кишилар
алар муҳофазати учун таъйин қилиб, эшикни устидин боғ-
латиб, ул муҳофизга ташқаридин посбонлиқ буюрурлар эр-
ди. Ва сабуҳий вақтигача бир-икки қатла барча усрук ёт-
гон риндлардин ўзлари юруб хабар тутарлар эрди.

Б а й т:

Риндлардин бир анингдек йўқ эрур огоҳ ринд,
Шоҳ эди ринд аҳлиға, балким эрди шоҳи ринд.

Ва бу авқотдаким, бу навъ риндлиқларға муртакиб эр-
дилар, ҳар намозда муножотлар қилиб, ҳақ субҳонаҳу ва
таолодин ўзлариға тавба ва тавфиқ тилар эрдилар. Ва му-
табаррак мазоротға бориб азиз дарвешлар ва аҳдуллоҳ
мажолисиға етиб, ўз махласлари учун фотиҳалар дарйўза
қилур эрдилар ва ул бузургворларким, алар хизматиға
мушарраф бўлурлар эрди — қабул ва илтифот назарлари
топар эрдилар.

Ва асрнинг уламо ва ашроф ва аиммаси била доим му-
соҳиб эрдилар ва чигатой улусининг олий миқдор беклари
улча ёшга ва йўлга алардин улур эрдилар ва улча тенг эр-
дилар, аларни шарафи нафс жиҳатидин ўздин улур тутуб,
анга кўра таъзим қилурлар эрди. То ул вақтгачаким, сул-
тони Соҳибқирон Хуросон тахтин олдилар, чун мулкнинг
мутаайин халқи подшоҳ хизматиға мушарраф бўлдилар.
Алар дағи ҳамул дастур била подшоҳнинг муборак дийдо-
риға кўзаларин мунаввар қилдилар. Подшоҳнинг муборак
хотириға аларнинг мулозамати ёқти ва суҳбат ва сўзи ба-
ғоят хуш келди ва инояти мутаоқиб қилдилар. Алар под-
шоҳнинг хотири учун андоқ тараддуд ва ихтилот ва муло-
замат қилдиларким, подшоҳнинг кўнгул қушин сайд қилди-
лар, чунки яхши мулозимлардин яхшироқ, зарурийроқ ҳеч
нима бўлмас. Батахсис, мулозимким, алардек мунча ҳамиди
хисолғаким, мазкур бўлди, муттасиф бўлғай.

Ҳар ойинеким, улур маносиб таклифи воқеъ бўлди, чун
подшоҳ аларни подшоҳона риоятлар ва дарвешона юмшоқ
ва чучук сўзлар била сайд қилиб эрдилар, йўқ дея олмади-
лар. Иш ул ерга еттиким, салтанат корхонасининг муста-
шори бўлдилар ва мулку мол ишига дахл қилдилар ва ан-
доқ сулук воқеъ бўлдиким, подшоҳ шокир ва сойир хало-
йиқ ва раоё аларнинг зикри хайриға зокир бўлдилар ва
подшоҳ хилватида анису маҳрам ва анжуманда рафиқу
ҳамдам эрдилар.

Хуросон мулкнинг куллий ихтиёрин подшоҳ аларнинг
соиб райиға ва тадбири мулк оройиға вобаста қилғудек
эрдиким, чун аларға фақри зотий ва фаноий жибилиий
мавжуд эрди ва ёшлари олтмишдин ўтуб эрди ва зотий му-
носабат майлиға голиб бўлди ва аслий мақсуди шавқ туғъ-
ён қилабошлаб, мулозамат тарийқидин истиғфор зоҳир қил-

дилар. Ва филвоқеъ холиқ ибодатининг тарки ва махлуқ бандалигининг иштиголиким, айни бебоклик ва маҳзи бе-қибатлигдур, андоқ иш илайга келурким, девсорларнинг та-ҳаммули қолмас, то малак осорларга ва фаришта кирдорлар-га не етгай.

Б а й т:

Дунёки қатиг дурур гаронборлиғи,
Қаттигроқ анинг улусининг ёрлиғи.
Кўпрак нимаким, бўлса гирифтормлиғи,
Кўпрак келур эл олиға душворлиғи.

Вой, дунё шуглининг ибтилосининг! Ва юз минг вой, дунё аҳлининг зулму жафосидин, балки малолат ва изоси-дин! Оҳ, замон жавру бедодидин! Наузу биллоҳ, абнойи замон қасду ифсодидин! Қалам жардаи хушхиромининг инонин бу равишдин уюрмак керак, йўқ эрса, инони ихти-ёрни иликдин олиб, сўз узар ва мақсудум бозорин бузар.

Алқисса, чун аларга ҳақ йўлининг сулуки домангир бў-луб, мулозаматдин ижтиноб зоҳир қилиб, истиғфор тари-қидин кириб, арзга еткурдилар. Подшоҳга бу амр маҳол кўрунуб, ибо зоҳир бўлди, алар тазаллум ва тазарруъ оғоз қилдилар. Ҳеч навъ била мақбул тушмади ва алар икки йилгача подшоҳнинг муборак хотири учун чериклар машақ-қатин тортиб, сафарлар балосига ўзларин солиб юрудилар ва инъом ва улуфа мутлақо олмадилар ва дарвешона кис-ват била мулозамат қилурлар эрди.

Подшоҳи исломпаноҳ чун кўрдиларким, алар борасида куч бўлгудекдур, таҳқиқ билдиларким, ҳақ йўли ва ибодатининг шефтаси бўлубтурлар, бовужуди мунча қатла мах-суслардин аларга иноят ва муҳаббат юзидин мулозамат тариқида илтимос воқеъ бўлди, чун алар подшоҳи ҳақиқий қуллуғининг мубталоси бўлуб эрдилар, фойда бермади.

Б а й т:

Ёр кўйида юзида мубтало бўлгон нетар,
Гулшан ичра гулни, балким, жаннат ичра хорни?

Чун подшоҳ улча имкони бор илтимосда муболаға қил-дилар. Кўрдиларки, аларнинг гирифтормлиғи андоқ ерда эр-маски, ўзлуқлари била ё бировнинг саъй ва эҳтимоми била

халослиқ мумкин бўлгай. Кўрдиларки, ортуғроқ муболаға воқеъ бўлса, зулм бўлгудекдур, раҳм қилдилар ва чорасиз рухсат воқеъ бўлди.

Ул кунки, бу рухсат иши сурат боғлади — ғариб кун ирдиким, подшоҳ зор йиғлайдур эрди, ва алар худ зор-зор йиғлайдурлар эрдилар. Ва салтанат мажлиси ҳуззориға ҳам бу ҳол эрди, невчунким, борча халқга алардин керак эрди.

Алқисса, чун алар навкарлиқ балосидин ва сипоҳилиқ ибтилосининг тенгри инояти била халос бўлдилар, черикдин қайтиб, шаҳрда сокин бўлдилар ва ул авқотда жаноби ҳа-қиқатмаоб, қутби доираи ҳақиқат ва муршиди аҳли шарият ва тариқат қошифи улуми раббоний Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Табодгоний (қаддасаллоҳу руҳоҳул азиз)ки, ҳазрати шайхул-машойих олимил-муршиди тавоифил-умам шайх Зайнул-миллати вад-дин Ал-хавоқий (раҳимаҳумул-лоҳу таоло)нинг ихтиёрий хулофосидин эрдилар, иршод маснадида толиблар ва муридлар такмилиға машғул бўлур эрдилар, барча асбоби суварийни барҳам уруб, ул бузург-вор хизматиға бориб, фақр тариқин ихтиёр қилдилар ва неча йил алар суҳбат ва мулозаматларида сулук қилиб, хо-нақоҳларида азим арбаинлар чиқардилар ва фақру фано су-лукида қуллий манозиллар қатъ қилдилар ва улғу мартаба-лар ва бийик мақомларга қадам қўйдилар... ва аларнинг су-лук ва муомалаларин ул хонақоҳ аҳли дарвешлар борча мусаллам тутуб, изҳори иродат ва ихлос қилурлар эрди.

Иттифоқо бу фақирнинг манзили ул дарвешлар хона-қоҳлари живорида воқеъ бўлуб эрди ва ул ердинким, илти-фоти зотийси бу фақир била бор эрди ва фарзанд деб эр-диларким, ўз ҳавлим гўшасида алар учун бир мухтасар маскане алоҳида тартиб қилиб эрдим, гоҳики, муфрит риё-ватлардин табълариға калоле воқеъ бўлса эрди, хотирлари ташхизи учун ул масканга келиб, бир кун-икки кун туруб, яна хонақоҳга ўз хилватлариға борурлар эрди.

Аларнинг аввалги арбаини бу фақир ҳазрати мавлоно Муҳаммад Табодгоний (қуддиса сирруҳу) мулозаматлари-ға бориб эрдим, алар ҳолидин сўрдум, дедилар: «Бу кун бир мақомдаурларки, солиқ аввалги арбаинда ул мақом-га етса, дарде анинг олиға келурким, агар букои муфрит юзланса, ишининг гуфториға далолат қилур, аларга бу ҳол юзланибдур ва бағоят умидворлиғларедур.

Уйла ошиқки, ҳижрондин кўруб дарду малол,
Шодлиғдин йиғлағай топқонда даврони висол.

Бу фақир аларнинг хилватлари эшигига бордим: ғариб ҳой-ҳой йиғламоқда эрдилар, ҳеч нима дей олмадим ва мутаассир бўлуб йиғлаб қайтдим.

Бу фақир аҳли дарвешлар мулозаматиға кўп етибмен.

Сайид Муҳаммад аларнинг ёлғуз фарзанди эрди. Адаб ва тавозуъ ва ҳилм ва ҳаё таврида ул отаға муносиб ўғул эрди. Табъи хўб ва сурати маҳбуб ва ахлоқи ҳамида ва атвори писандида, ўн тўрт ёшда толиби илмлиги шоғирд китоблиқға етиб эрди. Ҳирот халқининг ўз таврида яғонаси ва нодираси эрди. Бу синнда анга қазо етти. Аксар ани танир-билур эл ўзни соҳиб азо туттилар. Батахсис, бу фақирким, ани фарзанддек улғайтиб эрдим, аларғаким, асл ота эрдилар, асло тафовут қилғони маълум бўлмади. Сўзлари бу эрдиким, «Ал-ҳукму лиллоҳ», эгасига биздин кераклик экандур — элтти, умид улдурким, раҳмат қилғай».

Ани чиқорур кун ариғ тўн кийиб, ариғ дастор чирмаб, мотамийларғаким, андуҳу изтироб юзидин беихтиёр йиғлар эрдилар, алар насиҳат қилиб, таскин берур эрдилар, хусусан бу фақирға. То мадфанға, бу фақир ясагон ҳазираға элттилар, алар ўзлари суннат тариқи била мақбара ичига тушуб, азиз фарзандни шаръ важҳи била охират ерига қўюб, тенгрига топшуруб, талаби ғуфрон учун дуолар қилиб чиқтиларким, ҳеч навъ тағайнор ҳоллариға зоҳир бўлмади.

Навъш била боргон дарвешлар ва акобир ва ашрофни ҳайрат лол қилиб, таажжуб беҳол қилди. Бу навъ фано ва истиғроқ ва ҳавсала башар хайлидин, номаълумдурким, кимда бўла олғай.

Алар дер эрдиларким, дунё жоҳининг мастлиғи чоғир мастлиғиға ўшамаским, чоғир мастлиғи ичган кунидур, аммо жоҳ мастлиғи агар соҳиб жоҳ йиллар жоҳ устидадурким, мастдур, анинг махмурлиғи жоҳдин маъзул бўлғонидадур. Не мускир хамрдурким, бадмастлиғи одамийни йиллар ўзидин беҳабар қилғай.

Бир кун бир тақриб била ашъё орасида тафовут бобида фаъл аҳлидин биров бу машҳур байтни ўқудиким.

Б а й т:

Лаъл санг асту деги сангин санг,
Лек андар миён тафовутҳост.

Алар қойилининг мақсудининг нақизи жонибидин сўз бошлаб дедиларки, шайхе айтибдурки, тош қозон ва лаъл—

иккаласи тошдур ва лекин ораларида тафовут бор. Тош қозондин ғайри нафъ ҳечнима мутасаввар эрмаским, лазиз ва мулаванн атъима анда пишарким, хосу ом андин мунтафеъ бўлурлар ва лаълдин халойиққа анвои зарар мутасаввардур.

Ва иттифоқо ул учурда Султон Абдусайд мирзо ҳар кишида жавоҳир бўлса олиб, бўлмаса тафаҳҳусида муболагалар қилиб, элга анвои изо ва зарар етказиб эрди. Ва бу байтни ўқуғон мажлисда ҳам тош қозонда ош пишадур эрди.

Яна бир мажлисда қарилиғнинг машаққатларининг бобида сўз ўтадур эрди, ҳар киши бир нима дейдур эрди. Дедиларким: «Қарилиғда ҳеч ниманинг завқи йигитликдагича эрмас: ғизодин ва шарбатдин, ҳатто сувға дегунча».

Бир улук киши сўрдиким: «Барчани мусаллам тутдук, аммо сувнинг завқи нечук йигитликдагича бўлмағай? Ҳар киши сувсиз бўлса хоҳ қари, хоҳ йигит сув ичгач, аташи дафъ бўлуб, завқ топар».

Алар дедиларким: «Рост, завқ топар, аммо тафовут бор. Йигитликда ҳарорати ғаризий голибдур; қарилиқда ул ҳарорат қолмас. Сувсиз кишининг ҳарнеча ҳарорати голиб бўлса, ул ўтға сув таскин берур. Аммо қариким, ғаризий ҳарорати мунтафий бўлмиш бўлғай, аташ анга ғариза ҳароратдин ориз бўлмай, ул сувни ичмиш бўлса, қачан андин завқ топғай».

Маҳрур мизож йигитлар барча мусаллам тутуб, аларни бу ҳикмат сўзларидин таъриф қилдилар.

Ҳаётларининг охирида ҳаж сафари муддаосин қилдилар. Аммо кўп мавоней пайдо бўлди ва муяссар бўлмади.

Самарқандға ҳазрати Хожа Носириддин Убайдуллоҳ шарафи суҳбатлариғаким, замон аҳлининг кўпи, хусусан Самарқанд аҳли Хожани «Қутб»ға нисбат берурлар эрди, мушарраф бўлурға азимат қилдилар. Хожа била неча кун суҳбатлар тутуб, таъзим ва ташрифлар топиб, яна Ҳирот шаҳриға азимат қилдилар. Ва тарих секкиз юз тўқсон тўртда — етмиш уч ёшларида оламдин ўттилар.

Ва аларнинг фавти замонида бу фақир шаҳрда йўқ эрдим. Подшоҳ ҳукми била бир сори бориб эрдим. Келгандин сўнгра, чун соҳиб азо фақир эрдим, таъзият қондасин бажо келтуруб, шаҳрнинг шимоли ҳаддида тоғ этагида алар учун ҳазира ясадиким, «Жўйи нав» суви анинг ичидин ўтар, бағоят бийик ва хушҳаво ердур.

Ва хели азизларким, аларға тирикликда мусоҳиб эрди—

лар ва қабрлари пароканда ерларда воқеъ эрди, йиғишту-
руб, алар жаворида қўюлди. Бу жиҳатдин баъзи азизлар
ул ерни «Азизлар ҳазираси» дебдурлар ва бу исм машҳур
ҳам бўлубдур.

Ва алар фавтининг тарихи бу абъётдин ҳосил бўлур.

Т а р и х:

Сархайли фано Сайид Ҳасан рафт,
Ки ҷои ӯ биҳишти ҷовидон бод.
Паи он покрав ҷустанд тарих,
Бигуфтам: «Ҷаннати покаш макон бод».

.....

Нашрга тайёрловчи
ПОРСО ШАМСИЕВ

Эй чарх, не даврларки даст эттинг,
Даврингда муҳаббат аҳлини маст эттинг,
Ҳаркимники, оламда забардаст эттинг,
Охир ажал илгида ани паст эттинг.

Тариқ фаносида муфаррад ва фано тариқида мужаррад, жаҳондаги паҳлавонларнинг паҳлавони жаҳони ва паҳлавонлиғ жаҳонининг жаҳон паҳлавони, сурат ва маънида бешабих ва беназир, яъни паҳлавон, шамсул-миллати вад-дин Муҳаммад куштигир сийрат ва суратида.

Паҳлавоннинг насабида саёдат шарафи бор, аммо чун тағойиси Паҳлавон Абусаидким, замоннинг паҳлавон ва мусаллам куштигири эркондур ва Паҳлавон кичик ёшлиғ эрконда ул фанда кундин-кунга андин ғариб осор ва ажиб намудорлар зоҳир бўлур эркондур. Андоқки, оз фурсатда жамиъ абнойи жинс борини мағлуб қилиб, бориға фоиқ ва голиб келибдур. Чун рўзгор ҳарунлиғидин ва лайлу наҳор буқаламунлиғидин Паҳлавон Бусаид ҳаёт вадиятин муқтавойи ожилға топшурубдур. Паҳлавон истиҳқоқ била паҳлавонлиқ сартакиясига ўлтурубтур ва бу тойифа сарҳалқалиғин тавъ ва рағбат била қабул қилибдурлар. Невчунки ул агарчи куч ва забардастлиқда замонининг мунфариди эркондур, аммо куштидонлиғ ва забардастлиғда ҳам андок экондур ва бу тойифадин бу ўтган тўрт-беш юз йил, балки минг йилда анингдек ҳеч ёд бермайдур ва нақл қилмайдур. Бовужуду улки, ўз фанидаки, кушти бўлғайким, шуҳрати

ул исм биладур ва онча якфанлиқда ва мардум афканлиқда кичик ёшлиқ эркондурким, шогирд қуштигир эркондур ва бу фанда не варзиш қилур эркондур. Чун қобилияти баланд тушгандур ва мулоямати табъи борча фунунға муносиб ва баҳраманд воқеъ бўлгондур — кўп фазойил ва камолот ҳам касб қилгондурким, замон аҳли борчада Паҳлавонни мусаллам тутар эрдилар.

Ул жумладин адвор ва мусиқий илмидурким, чун лаҳжаси ва ҳусни савти ҳўб экандур ва усули мазбут ва ҳаракоти ва саканоти марғуб. Ул дақиқ фанда кўшиш ва саъй кўргузуб, дахли том ва маҳорати молакалом топиб эрди ва дилкаш нақшлар ва амаллар ва дилписанд қавллар ва ғазаллар тасниф қилур эрди ва ҳўб айтур эрди. Андоқки, эшитган хавос ва авом хушқол бўлмоқда беихтиёр ва ўрганмақда беқарор эрдилар.

Ул асрнинг бу фанда моҳирлари мисли: Устод Муҳаммад Хоразмий ва Мавлоно Нуъмон ва Мавлоно Соҳиб Балхий ва Шайх Сафойи Самарқандий ва Хожа Юсуф Андижонийдек кишиларнинг таснифоти муқобаласида ишлар ясабдур; ва нақш ва суфия ва амал ва қавл ва жир чорзарблардек ва чун ўзи аларнинг кўпидан ҳам хушгўйроқ ва ҳам хушхон эрмиш, ишларининг шуҳрати кўпроқ воқеъ бўлур эрмиш.

Машҳур амалларидин бири «чаҳоргоҳ» амалидурки, Мавлоно Тўти ...нинг ул шеъридинким, матлаи будур:

Соқийе, де рафта ҳасту аҳволи фардо нопадид,
Хешро имрўз хуш дорему фардору кӣ дид?

ким, Мир Бузург Тирмизий отиға боғлабдурким, бағоят хушоянда ва мулойим эшитилур ва далил буким, Хуросон мулкида, балки Самарқанд ва Ироқда ҳамул ишни билмас гўянда йўқтур, балки ғайри гўянда дағи беҳад ва ҳаср халойиқнинг ёдидадур. Яна «сегоҳ» амалидурким, Мавлоно Хисравийнинг шеъриға боғлабдур ва матлаи будурким:

Эй зи тоби оразат шамъе ба ҳар кошонай,
В-эй асири пурхами зулфат дили девонай.

ким, Бобир отиға боғлабтурки, ул дағи бағоят муассир ва

хушоянда ишдур. Яна «сегоҳ» амалидурки, Мавлоно Котибийнинг ул шеъридинким, матлаи будурким:

Ғаҳ теги ту дар қатли аҳли дид барояд,
Ба як мушоҳада мақсуди сар шаҳид барояд.

Бу ишни боғламоқдин ғарази бу матлаъ эрмишким:

Маноли Котибӣ аз шомӣ ғам ки субҳи саодат
Ба юмни давлати Султон Абусанд барояд.

ким, Султон Абусанд мирзо отиға боғлабтур, ниҳоятдин ташқари дилпазир иш тушубдур.

Ва улким, Султони соҳибқирон хизматиға мушарраф бўлди, Машҳаддин «тегди ғизол» шаъбасида ул ҳумоюн ҳазратнинг исмиға ўзининг бу шеъринки:

Ончо ки бар дарғаҳат рӯи ниёз овардаем,
Рӯи дил дар қаъбаи иқбол боз овардаем

амал ясаб эрди ва бозгўйида бу икки байтин боғлаб эрди ва инсоф оламида бу икки байтдек оз айтибдурки, мамдуҳнинг бешинчи отасиға зикр бўлмиш бўлғайким:

Султон Ҳусайн хисрави ғозӣ ки мисли ў
Ҳаргиз набуда дар садафи рўзгор дур.
Шоҳ аст шаҳриёр падар бар падар ки ҳаст,
Мансур Бойқарои Умаршайхи бин Темур.

Бу амалда баса мақомот ва шаботе дарж қилиб эрдиким, таърифдин мустағнидур ва асру дилпазир ва бағоят беназир боғланиб, яна ишлар ҳам мисли: «қавл» ва «ғазал» ва «чорзарб»дек ва «савт» ва «нақш» худ беҳадду адд боғлабдурки, халойиқ орасида машҳурдурки, борчасин дарж қилинса мужиби итноб бўлур.

Ва шеър ва муаммо бобида илмий ва амалийсида Паҳлавон соҳиб вуқуф ва жалд эрди, ул навъким, замон шуаросининг юзидин бириға онча шуур ва вуқуф йўқтур ва аксар назм аҳли ҳар навъ шеър айтсалар эрди — Паҳлавон назариға еткурурлар эрди ва анинг ислоҳ ва тағйир ва табдилини қабул қилур эрдилар ва ўзининг дағи шеър ва

муаммо фаннида табъи мулойим эрди. Андоққи, бу матлаъ Паҳлавоннингдурки:

Гуфтамаш: «Дар олами ишқи ту корам бо ғам аст?
Гуфт хандон зери лаб: «Ғам нест, кори олам аст».

Ва «Куштигир» тахаллус (қилур эрди) ва бу табънинг тахаллуси асру ҳўб воқеъ бўлубтурки:

Аз хаёли печтоби кокули мушкини ў,
Дуди дил бар фарқи «Куштигир» ҳамчун парчам аст.

Муаммо тариқида худ мухтариъ эрди. Жамъики муаммо айтурлар, баче захмат била бир байтдин ё бир рубойдин бир исм ҳосил қилурлар. Паҳлавон устод абъетидинким, қойил муаммо қасди қилмамиш бўлғай, табъи ўзи била исмлар пайдо қилиб эрди ва бу кўп воқеъ бўлубтурким, ҳоло ушшоқ орасида бор. Ул жумладин, ҳазрати Хожа Ҳофиз Шерозийнинг девонининг бурунги ғазалининг матлаидинки, бағоят машҳурдур, «Али» исм чиқорибдурки:

Ало ё айюҳас-соқӣ, адир каъсан ва наввилҳо,
Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилҳо.

Ҳам Хожа Ҳофиз бу матлаидинким:

Ҳолиё маслаҳати хеш дар он мебинам,
Ки кашам рахт ба майхонаву хуш биншинам.

«Амин» исм ҳосил қилибдур. Бу байтдинким:

Ганчи зар гар навбад ганчи қаноат боқист,
Он ки он дод ба шоҳон ба гадоён он дод.

«Тақий» исм ҳосил қилибтурур.

Ва яхши рубойлари ҳам бор. Хоҳ бир маҳалда биров учун айтгон, хоҳ бировнинг руқъасига жавоб юборган. Баъзи ёронлариға бу рубойни битиб юбориб эрдиким:

Гар қон ачалам зи тани ношод барад,
Ҳошо ки маро меҳри ту аз ёд барад.

Хоҳам ки шавам хок маро бод барад,
Бошад ки ба сўи Астаробод барад.

Ва ҳам баъзи мухлис ва муътақид ёронлари руқъаси жавобида айтиб эрдиким:

Аз оҳуи роми худ фаромўш макун,
В-аз сайде ки роми худ фаромуш макун.
Ҳарчанд ки бошад — фаромўшкорӣ,
Аз сари ғуломи худ фаромўш макун.

Ва мулойим қитъалари ҳам бор. Ул жумладин бири будурким, жўйи «Султоний» ёқасида Паҳлавон бир лангаре бунёд қилибдурки, анинг таърифини қилмоқ — қуёш равшанлиқға ва майни мастлиқға таъриф қилгондекдур ва бир қатла Султони соҳибқирон овдин қайтгонда ул тақияға тушубдур ва Паҳлавон ҳозир эрмас эркандур. Бу жиҳатдан бағоят мутараддид ва мутаассир бўлубтур. Ул маҳалда узр учун бу қитъани айтиб эрдиким:

Тақъйи моро шараф бигузашт аз чархи барин,
По ба рӯ афканда соя сояи парвардигор,
Гарчи гардун атласи худ кард пойандози шоҳ,
Кош ман мебудамӣ то қони худ кардӣ нисор.

Дағи яхши сўз маснавийси ҳам борки, назм аҳлининг мутаайинлариға ул навъ абёт воқеъ бўлмайдур. Ул жумладин будурким, паҳлавон Пирий куштигирким, Паҳлавони номурод умрин анинг тарбиятиға сарф қилди ва назари бу эрдиким, қаригон чоғдаки, ул жаҳон паҳлавони куштигир бўлуб, Султони соҳибқирон матбуъ табъ надими мажлиси ва паҳлавон фарзанди муниси ва шамъи мажлиси бўлғай ва ул бевафолиқ қилиб, Паҳлавондин айрилди ва Паҳлавон номуслиқ ва ғайратлиқ жигархор киши эрди ва андуҳдин кўнглида сўз ва баданида гудоз эрди, аммо мутлақ ҳеч кишиға изҳор қилмас эрди. Аммо ҳеч навъ махфий сирри ва рози йўқ эрдиким, бу фақирдин яшурун бўлғай. Андоққи бу фақирнинг ҳам андин. Алқисса, қаригонининг шарҳида ва паҳлавон Пирийнинг бу қаригон чоғда умрдек бевафолиқ бобида маснавий айтибдурки, бу фақир абъетин беш байт ва ўн байт айтур маҳалда ўқур эрди, бирнеча байт сабт қилилди ва ул абёт будурким:

Чу бар чарх равшан шавад ҳоли ман,
Ба сад дида гиръяд бар аҳволи ман.

Маро бор будӣ гули навшукуфт,
Дареғо ки боди хазонаш бирӯфт.

Ҳама умр тухми беҳи коштам,
Чу вақти баромад набардоштам.

Зи он талх шуд зиндогонӣ маро,
Ки пири фиканд аз ҷавонӣ маро.

Кунун ман на он шери занҷириям,
Бадар бурда ҳам зи ғам пириям.

Ба хурди падар тифл аз он парварад,
Ки то дар бузургӣ ғам нахӯрад.

Зи он дар ҷавонӣ бор оядаш,
Ки дар аҳди пири ба кор оядаш.

Маро пири он навъ охир фиканд,
Ки ҳечам ҷавонӣ нашуд судманд.

Бу маснавий ниҳоятин подшоҳ дуоси била хатм қилиб-
дур ва ҳол аҳли бу абётдин маълум қилурларким, Паҳла-
воннинг табъида не миқдор дарди ҳол чошниси бор экан-
дур.

Яна санойи ва аруз қофиясида ҳам кўп соҳиб вуқуф эр-
ди. Дағи қироат илмин ҳам яхши билур эрди ва ҳўб мах-
раж ва тажвид била қуръон ўқур эрди ва гоҳи ҳуффодин
қироат бобида сўрар эрдиким, алар жавобидин ожиз бўлур
эрдилар ва Паҳлавондин истифода қилур эрдилар.

Яна нҷум илмин онча билур эрдиким, ҳар мавлид
учун ройижаи толеъ битийолур эрди.

Яна тиб ва ҳикматға кўп мулоямати бор эрди. Мавлоно
Қутби одамдинким, бу мулкнинг мутааййин табибидур —
бу фанни касб қилур эрди. Мавлоно Улоул-мулк табиб била
Мавлоно Абдуссаломки, беназир муолиж эрди — Паҳлавон-
ға мусоҳиб эрди ва дойим бу фан баҳсида ва гуфту шунуф-
тида алар Паҳлавон сўзиларин мусаллам тутуб, муолажа-
ларин ҳам таъриф қилур эрди ва асҳобидин ҳарқайсиға

мараз тори бўлса эрди, кўпи ул эрдиким, ўзи муолажа
қилур эрди...

Яна фикҳ илмида ибодотдин фаройиз ва сунан ва во-
жибот ва мустаҳаббот ва бу ибодотға мувофиқ адъияким,
кўпрак фуқаҳо ва зуҳҳодға мазбут ва маҳфуз эмас, Паҳла-
вонға мазбут эрди.

Ва устод абётин: маснавий ва қасида ва ғазал ва ҳар
синф шеърдин ҳўб ва ҳам кўп ёдида эрди. Андоқки, ҳар
маҳалда ҳар навъ муносиб назмлардин ширин иборот ва
такаллум била ва баъзи маҳалда рангин алҳон ва тараннум
била андоқ адо қилур эрдиким, аксар мажлис ҳуззориға
настридин хабар ва назмидин асар воқеъ бўлуб, риққатлар
даст берур эрди ва кўп машойихлар ва аҳлулло ва дарवेश-
лар мажлисиға баҳраманд ва хизмат ва мулозаматларидин
сарбаланд ва аржуманд бўлуб, шарафи қабул топиб, ва ба-
се ҳар сифатдин аҳли тариқ паҳлавонлар ва улуғ кишилар-
ға шойиста хизмат қилиб, кисватлар ҳавола қилиб эрдилар.
Ҳақ субҳонаҳу ва таоло анга қобилият каромат қилиб эр-
ди. Ҳар навъ ишға хотир мутаважжиҳ қилса эрди — ул
навъ даҳл қила олур эрдиким, ул фан аҳлининг моҳирлари-
ға мустаҳсан тушгай ва бир навъ қабулиятни анинг зотида
халқ қилиб эрдиким, ҳар навъ халойиқ била ихтилот қил-
ғоч, аларнинг кўнглиға матбуъ ва табъиға маҳбуб эрди ва
писандида атвори беғоят ва ҳамида ахлоқ ва шиори бени-
ҳоят, мизожида базл ва саҳо ғолиб, ва табъида шафқат ва
раҳо муфрит, улуғларға зотий ниёзмандлиғ ва хизмат ва
кичикроқ нотавонларға расми меҳру шафқат ва сарпай-
вандлиқ ва мутавасситул-ҳолларға иши мулоямат ва ҳўб
забонлиқ ва фуқаро ва масокинға варзиши мувофақат ва
нафърасонлиғ. Кечароклик ва кундузлик йигирма тўрт
соатда Паҳлавоннинг такъясида хоҳ сафарда, хоҳ ҳазарда
табх иштилогилидин фароғат йўқ эрди, турлук-турлук ать-
има эрди. Андоқки, бу неъмат ва ағзиядин фуқаро ва ма-
сокин ва муқим ва мусофир маҳзуз эрдилар. Ағниё ва аҳли
тамкин ва озодалар ва шоҳзодалар ва акобир ва ашроф ҳам
баҳраманд эрдилар, ҳаттоким, султонус-салотин ҳам етгач,
бу мазкур бўлгон атьималар ҳам тортилур эрди ва етмаса-
лар эрди — Паҳлавоннинг ушоқлари кўтариб тоғға элтур-
лар эрди ва агар, элтмасалар эрди — юқоридин киши ке-
либ, тилаб элта борурлар эрди ва ашриба ва фавокиҳ ва
ҳалвиёт ҳамул атьимаға яраша муқаррар эрдиким, торти-
лур эрди ва ҳар тарафдин келган фуқаро ва ғурабо ва акса-
раш ўн кун, балки бир ой-икки ойғача таваққуф қилса-

лар эрди — бу маъкулот аларнинг илайига кулфатсиз, балки икки-уч қатла тортилуру эрди ва улоғларига арпа ва сомон, улоғлар ва ўзларига ороста маскан ҳам тайёр эрди. Ва бу халойиқдин кўпи андоқ эрдиким, борур чоғларида Паҳлавон мурувват ва карамидин йўл харжиси ва баъзи дарвешона либослар ва табаррукларга ҳам мустафид бўлуб эрдилар. Жамии аҳли туруқ ўзларини Паҳлавоннинг фотиҳа ва такбирига еткурмагунча ўз тариқларида ишлари тамом бўлмас эрди.

Борча содот ва машойих ва уламо ва фуқаронинг маҳбул-қулуби эрди, ва подшоҳ эшигида аркони давлатдин олийшон беклар ва олиймакон ичкилар ва судур ва сойир халойиқга Паҳлавоннинг суҳбати нафрўз ва байрамча бор эрди, ҳаттоки султонзодалар тиламас эрдиларким, бир лаҳза онсиз бўлмағайлар эрдиким, подшоҳзодалардин нечаси муътамад отланиб, Паҳлавоннинг такъясига бориб, суҳбатлиге қилғайлар эрди. Ул дағи борчасига лойиқ хизматлар қилиб, суҳбатлар тузатиб, неъматлар тортиб, созандалиғ ва гўяндалиг буюруб, самоъ ва рақс қилиб, аларни хушқол ва мунбасит узотур эрди.

Ва султонус-салотиннинг ғариб шафқат ва улфати ва ажиб иноят ва нисбати Паҳлавон борасида бор эрди. Ҳеч суҳбат тиламаслар эрдиким, Паҳлавондин айру қилғайлар. Борча мажлис ва маҳфилда Паҳлавон ҳозир эрди ва суҳбатнинг хушлуғига боис эрди.

Ва шеър ва муаммо ва мусиқийки, суҳбатнинг мужибни нишот ва инбисотидур, чун Паҳлавоннинг борчада вуқуф ва даҳл ва тасарруфи зоҳир, балким ул фунунда аҳли фандек моҳир эрди — суҳбатнинг юзи Паҳлавонга эврүлур эрди. Ва султонус-салотиннинг надими мажлис ва аниси анжуман ва хилвати ва ҳар розда маҳрами ва ҳар ҳолда ҳамзабон ва ҳамдами эрди. Такаллуфсиз ва муболагасиз подшоҳдин гадоғача ва аҳдуллодин яҳуд ва тарсоғача Паҳлавонни севмас ва тиламас киши йўқ эрди.

Субҳоналло, юз минг ҳамд ва сипос ва санайи беҳад ва қиёс ул қодир сунъигақим, ҳар бандасигақим, бир овуч туфроқдин халқ қилибдур, мунча қобилият ва қабулият ва ахлоқи ҳамида ва атвори писандида ва зоҳир юзидин мунча фазлу камол ва маъни тарафидин мунча важди ҳол бера олурким, бир жаҳон халқин мулоямат била сайд ва бир олам аҳлин занжири иродати била гирифтори беқайд қилғай.

Алқисса Паҳлавоннинг борча навъ ишларининг хушлуғи баёнида ва ҳар тавр сийрат ва суратининг дилкашлиғининг шарҳида забонварлар тили қосир ва дostonгустарлар нутқи оғиздур.

Қирқ йилга яқин бу фақир била мусоҳиби жоний ва маҳрами рози ниҳоний эрди. Фалокат айёмидин зоҳир юзидин таайюн ва иститоат замониғача кўпрак авқот била эқандур. Биз иковдин — иков ҳар кўйда югурган, ўзни ҳар аҳли дил шарафи мулозаматиға етурган. Анинг рифқу мувофақатин не тил билан тақрир қила олғаймен ва не қалам таҳрири била баён қила олғаймен.

Мундин ўтмаски, қирқ йил бир менингдек худрой ва бесарупой юшuftасори паришон рўзгор киши била мусоҳиблик қилғайки, хотирға келмаски, андин хотирға ғуборе ўлтирмиш бўлғай ва кўнгулға етмаски, ҳаргиз андин кўнгулға озоре етмиш бўлғай, балки андоқ нисбат қилмиш бўлғайким, кундин-кунга муҳаббат риштаси маҳкамроқ ва маваддат қоида ва тариқи муаккад ва мустаҳкамроқ бўлмиш бўлғай ва ҳол улким, етмиш икки фирқа била маоши ушбу наҳаж била воқеъ эрдиким, ҳар киши анинг мулояматин ўз ҳолиға мулоҳаза қилса эрди — хаёлиға бу келур эрдиким, андин маҳсусроқ ва мулоиймроқ ёри ва мусоҳиби йўқ эрди эркан.

Анинг веҳи ва закоси латофатидин ва ҳофизаси тезлиги ва зарофатидин бир неча калима хотирға келур; адо қилмоғи холи аз муносабате эмас. Султон Абусанд мирзо замонидақим, Хуросон аҳли Самарқанд аҳлиға асир эрдилар ва ҳар навъ зулм ва тааддики, алардин воқеъ бўлса бу асирлар мутеъ ва фармонпазир.

Бу фақирни айни ифлос ва фалокат ва сарнавиш ва ранжуриш Машҳад сори тортиб элтти ва анда етгандин сўнгра мафосил марази тори бўлуб, бир гўшада йиқилдим. Иттифоқо Паҳлавон хизматлари ҳам ул айёмда Машҳадда эрди. Бу фақирнинг ҳолидин хабар топгондин сўнгра ҳар кун қадам ранжа қилиб, улча қоидаи шафқат ва ёрлиғ ва тариқи муҳаббат ва ғамхорлиқ бажо келтурур эрдилар — ангачаки мараз дафъ бўлди. Ва Мавлоно Абдуссаллом Шерозий раҳимаҳуллоҳки, ул замоннинг моҳир ҳакими ва ҳозиқ табиби эрди — бу заифға муолиж эрди. Андоқки, атиббо даъбидурки, мариз мизожида маразни зойил қилгондин сўнгра чун адно хилт жилд тахтида қолур — тарадуд ва далк буюрурларки, ул маводни таҳлил била дафъ қилғай — ул дағи бу фақирға буюруб эрди. Паҳлавон меҳ-

рибонлиқ ва шафқат юзидин ҳар кун иёдатимға келур эрди ва далк ходимлиғи ва тариқин чун киши андин яхшироқ билмас эрди ва ўзи ҳам ҳақим шева киши эрди — илтифот қилиб, ул амрға иштиғол кўргузур эрди. Қазоро, бир кун-ким, сахари фақир бу шеърни айтиб эрдиким, матлаи будурким:

Ҳар қаён боқсам юзумга ул қуёшдин нур эрур,
Ҳар сори қилсам назар ул ой манга манзур эрур.

Ва бу шеър етти байт эрди ва мусаввида қилиб жайбимға солиб эрдим ва ҳануз кишига ўқумайдур эрдим ва кўрсатмайдур эрдим.

Паҳлавон илтифот юзидин маъхуд дастури била эғнимни тутар эрди, муқаддима бунёд қилдиким:

— Сени бу кун дерларким туркча шеърни яхши айтурсен ва туркча назм айтур элдин эшитиб, бизга бу сўзни мусаллам тутарлар. Бизнинг бир саволимиз бор.

— Жавоб берай, сиз бори саволингизни айтинг.

Деди:

— Саволимиз будурки, туркигўй, шуародин улча шеърлари рўзгор сафҳасида сабтдур, қайси яхшироқ айтибдурлар? Ва сенинг ақиданг анинг яхши айтмоқиға борур, сен бегонурсен?

Фақир дедим:

— Борча яхши айтибдурлар, мен бегонурмен.

Паҳлавон деди:

— Сен такаллуф ва касри нафси қўй, воқеъ юзидин сўз айтки, буки, борини бегонурмен, дерсен, борча худ бирдек эмас, албатта, тафовут бор.

Фақир айттимким:

— Мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар ва бу қавмининг устоди ва маликул-каломидур.

Деди:

— Нечук Сайид Насимий демадинг?

Фақир дедим:

— Хотирға келмади ва бар тақдир келмок, Сайид Насимийнинг назми ўзга ранг тушубдур, зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур, балки ҳақиқат тариқин адо қилибдур. Бу саволда сенинг ғаразинг мажоз тариқида айтур эл эрди.

Паҳлавон эътироз юзидин киноятомиз дедиким:

— Раво бўлғайки, Сайид Насимий борида Лутфий назмини писанд қилғайсен ва ҳол улким, Сайид Насимийнинг

назми зоҳир юзидин мажоз тариқиға шомилдур ва маъни юзидин ҳақиқат тариқиға — ва юқори битган байтни ўқудиким, фақир бу сахар айтиб эрдим. Чун матлаъни ўқуди, ўзга абъётин ҳам мутаоқиб баён қилди ва тахаллусиким, бу навъ воқеъ бўлубтурким:

Ҳар Навоий сиймбарлар васлин истаб кўрса ранж,
Йўқ ажаб, невчунки хом этган киши ранжур эрур.

Навоийни Насимийға тағйир бериб ўқуди ва филвоқеъ бу байтда Навоий лафзидин Насимий лафзи муносиброқдур ва фақир мутаажжиб бўлдум. Оқистароқ илгимни жайбимға элттим ва мулоҳаза қилдим: ўзум битиб жайбимға солғон мусвидада мавжуд эрди ҳайрат, ва таажжубим ортти. Ва Паҳлавон ҳамул айтган сўзни иода қиладур эрди ва ул шеърнинг абётин мукаррар ўқур эрди. Ва бу фақир бетаҳаммул бўлуб сўрдумким ул иш кайфиятин маълум қилғаймен. Ул ўзин йироқ тутти ва ўз сўзида русух кўпрак зоҳир қилди. Фақир муболага қилғон сойи Паҳлавон ҳам муболага кўргузди. Зарурат юзидин сўрдумки:

— Бу шеърни қачон ёд қилиб тутуб эрдинг?

Дедиким:

— Ун икки йил бўлғайки, Бобир мирзонинг мажлисида бу шеър ўтар эрди, менга бағоят хуш келди, битиб олиб ёд туттум.

Бори ҳар ҳол била букун ўтти, ул такъясиға борди. Тонгла ҳамул дастур била яна келди, яна суҳбат бўлди, яна бу сўз ораға тушти. Яна фақир сўрдум ва илҳоқ қилдиким, бу иш кайфиятин маълум қилғаймен. Бу қатла худ дедиким:

— Ул вақтки, мен бу шеърни ёд туттум, куштигирлардин ҳам нечаси бор эрдилар ҳам ўргандилар,— деб учтўрт пиёда сорт куштигирники, анинг била келиб эрдилар, тилаб дедиким: «Ўқунг, андоқки менинг била ўрганиб эрдингиз». Алар дағи пайдарпай равон ўқудилар. Фақирға таажжуб устига таажжуб воқеъ бўлди ва Паҳлавон сўзи сидқида муболага қилур эрди. Агарчи муболага ҳожат эмас эрди, невчунким, сидқи даъвосида неча тонук ҳам ўткарди.

Оқибат андоқ маълум бўлдиким, эғнимни улайдурғонда жайбимда қоғоз кўрубтур, оқисталиқ била ул қоғозни чиқориб кўрубтур ва маълум қилибдурки, ушбу яқинда

айтилгон шеърдур. У қоғозни очуқ ёнида қўюбдур ва ёд тутубдур ва чирмаб, жайбимга солибдур. Ҳамул замон бўлгон сўзларни орага солибдур. Оқшомки, такъясига борибдур, куштигирларига таклиф била ўргатибдур ва буюрубдурки, эҳтимоми тамом била такрор қилибдурларки, равон ўқур чоғда равон ўқуғайлар.

Паҳлавоннинг ул навъ ғариб ишлари ва ажиб зарофатларики, таъба мужиби таажжуб ва ақлга боиси таҳайюр бўлғай — кўп эрди.

Ва бу фақир Астарободдин анга бир руқъа битиб эрдимким:

Дар силсилаи фақр ба иршоди туем,
Дар шому саҳар ҳамеша бо ёди туем,
Дар доираи фано ба авроди туем,
Яъне ки яtimi Неъматободи туем.

Паҳлавон жавоб битган руқъада бу рубоийни битиб эрдиким:

Э, Мир, ту пиру мо ба иршоди туем,
Доим ба дуоғуию бо ёди туем,
Ин шаҳр ба ту хуш асту мо бо ту хушем,
Мурдему хароби Астарободи туем.

Султон соҳибқирон асари иноятидин ва маҳзи тарбиятидин Паҳлавоннинг иши улуғ бўлди. Андоқки, улуғлуқга таъзим қилурлар эрди ва истихқоқи бор эрди ва Неъматободдаким, анинг такъяси эрди — подшоҳ давлатидин юзга яқин куштигир яна мунча ҳамдин ортуқ сойир худдом Паҳлавон хизматида бор эрдиларким, юзча куштигирдин ўнчаси талабқаш ва йигирмага яқини қадаргир ва жалди навхостаким, борча маърақада тутарлар эрди. Ҳаттоким, салотин замонида ҳам яна ўн-ўн беш созанда ва ғўянда ва хонандаким, ул силсила аҳлидин ҳечқачон ҳечқайсиға даст бергани маълум эмас. Ва мунга яраша борча тартиб ва одоб ва таъйин ва асбоб муҳайё эрдиким, баяк бора Паҳлавоннинг ушоқларидин бири бу фақир қошиға изтироб била югуруб келдики, Паҳлавонға бевосита ғаши воқеъ бўлубтур ва ҳуши зойил бўлуб, беҳуд йиқилибдур, сизга хабар қилдуқки, табиб юборгайсиз. Фақир филҳол Мавлоно Абдулҳай била Мавлоно Нуриддинким, ҳозир эрдилар, таъжил била юбордим. Алар бошиға етгунча Паҳлавон худ ўзга олам

азиматиға оёқ урган экандур. Атиббо бир замондин сўнгра Паҳлавон мотамидин ғамзада бўлуб, юз дарду ҳасрат била қайтиб келдилар.

Бу ҳолдин султони соҳибқирон мизожига ғариб андуҳ ва изтироб тушуб, ғоят ҳузн ва малолатдин талх-талх шўроба тўкуб, ҳой-ҳой йиғлади ва шаҳзодалар дағи ушбу дастур била мотам амриға муртакиб бўлдилар ва аркони давлатдин олий миқдор умарон завил — иқтидор ва вузаро ва соҳиб тамкин ичкилар ва хусусият оийн гулчехралар ва сойир эшик аҳлики, борча Паҳлавонға ёр ва ҳаводор эрдилар, беихтиёр сўгворлиқ расмини бажо келтуруб, ўзни мотамий туттилар ва шаҳр аҳолисидин содоти олийшон ва уламои олиймакон ва машойихи изом ва қузоти киром ва хавос ва авоммажмуи таъзият тутуб, либосига тағйир бериб, марсия ва тарихлар айтиб, дайинини ўзлариға иқрор қилдилар, балки ҳарбири бошқа-бошқа ўзларин соҳиб азо кўргузуб, ошуб ва шайн зоҳир қилдилар. Ва зарофат осор шуаро ва диққат шиор зурафоки, Паҳлавоннинг борча вақт мусоҳиби эрдилар ва ҳақиқат маоб аҳли тариқ ва тариқат интисоб аҳли таҳқиқ, Паҳлавон дойим аларнинг хизмат ва дилжўйлиғига иштиғол кўргузур эрди — борча малул ва гиръён ва ул мотамдин паришон ва бесомон бўлдилар ва теграсидағи ёри ушшоқ ва мулозимлар ва ҳамнишин ва сойир фуқаро ва масокин «вовойло, вомусибато!» ниқобин фалаки асирға тортиб, навҳалар ва нудбалар кўргуздилар.

Ва султони соҳибқирон Паҳлавоннинг мадфанин Неъматобод ичидаким, Паҳлавон учун ясагон ер эрди — тағйин қилдилар ва анда дафн қилдилар. Ва подшоҳона жашн тузуб, азим ошлар бериб, хатм қондасини бажо келтурдилар.

Чун ҳазрати махдумий Шайхулисломий қаҳфул-аномий Мавлоно Нуриддин Абдурраҳмонил-Жомий... дин бир йил сўнгра Паҳлавон ҳамул ҳазратнинг пайравлиғига бу фано тангнойидин бақо гулшани фазосига хиром кўргузди ва ул ҳазратнинг Паҳлавон била бениҳоят илтифотлари ва беҳадду ғоят махсус мулоямат ва ҳолатлари бор эрди, фавтининг тарихи ғариб услуб била воқеъ бўлубдурким, фавтларининг тарихи бўлур:

Муҳаммад Паҳлавони ҳафт кишвар,
Ки дар даҳраш навбад ақрону амсол.
Сару сарҳалқан аҳли тариқат,

Ки рафт аз қайди гетӣ форигул-бол.
Эи баъди қутби олам орифи Чом,
Ки ӯ маҳдуми даврон буд аз иқбол.
Пас аз соле сӯи ҷаннат хиромид,
Аз ин дерина дайри мухталиф ҳол.
Агар пурсад касе таърихи фавташ,
Бигуям «Баъди маҳдуми ба як сол»!

.....

МУҲОКАМАТУЛ-
ЛУҒАТАЙН

Нашрга тайёрловчи
ПОРСО ШАМСИЕВ

... Такаллум аҳли¹ хирманининг хўшачини ва сўз дурри самини махзанининг амини ва назм гулистонининг андалиби нағмасаройи, яъни Алишер алмутахаллис бин-Навойӣ... мундоқ арз қилурким, сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдуру ва кўнгул мазҳаредурким, жомии маонийи жузв ва кулладур. Андоқки, дарёдин гавҳар ғаввос воситаси била жилва намойиш қилур ва анинг қиймати жавҳариға кўра зоҳир бўлур. Кўнгулдин доғи сўз дурри нутқ шарафиға соҳиби ихтисос василаси била гузориш ва оройиш кўргузур ва анинг қиймати ҳам мартабаси нисбатига боқа интишор ва иштиҳор топар. Гавҳар қийматиға нечукки, маротиб асру кўпдур, ҳаттоки, бир дирамдин юз тумангача деса бўлур.

Қ и т ъ а:

Инжуни олсалар муфарриҳ² учун,
Минг бўлур бир дирамға бир миққол.
Бир бўлур ҳамки, шаҳ қулоққа солур:
Қиймати мулк, ибраси амвол³.

Сўз дуррининг тафовути мундин доғи беғоятроқ ва мартабаси мундин ҳам бениҳоятроқдур. Андоқки, шарифидин ўлган баданға руҳи пок етар, касифидин ҳаётлиқ танға заҳри ҳалок хосияти зуҳур етар.

Қ и т ь а:

Сўз гавҳаредурки, рутбасининг
Шарҳидадур аҳли нутқ ожиз.
Андинки эрур хасис муҳлик,
Кўргузгуча дурур Масиҳ мўъжиз.

Ва бу сўзнинг танавуи тааққулдин нари ва тасаввурдин ташқаридур. Агар муболағасиз ижмол юзидин қалам сурулса ва ихтисор жонибидин рақам урулса, етмиш икки навъ била тақсим топарида худ ҳеч сўз йўқтурки, етмиш икки фирқа каломига далолат қилғай; аммо улча тафсилийдур. Улдурким, рубъи маскуннинг етти иқлимидин ҳар иқлимда неча кишвар бор ва ҳар кишварда неча шаҳр ва қасаба ва кент ва ҳар даштда неча хайл-хайл саҳронишин улус ва ҳар тоғнинг қўлларида ва қуллаларида ва ҳар баҳрнинг жазойирида ва савоҳилида не тавойиф бор. Ҳар жамоат алфози ўзгаларидин ва ҳар гуруҳ иборати ёналаридин мутағаййир ва бир неча хусусият била мутаммайиздурки, ўзгаларда йўқтур.

Андоқки, туюр ва баҳойим ва сибоънинг⁴ тиллариким, ҳар бирининг ўзгача хуруш ва такаллумлари бор ва ғайри мукаррар наво ва тараннумлари. Аммо чун алфоз ва иборатдин мурод маънидур ва мазкур махлуқотдин мақсуд инсондур ва ул мазҳари маоний ва баён, сўз анинг сўзиндадур ва такаллум анинг каломида борур.

Эмди келдук сўз баёнига ва калом достониға: Мунча мутанаввиъ шаҳр ва қуро ва жибол ва саҳро ва беша⁵ ва дарё халқиким, битилди ва танаввуъ ва тағайюрини шарҳ этилдики, мажмуида маъни адосида алфоз тилга келур ва ул алфоздин маъни фаҳм бўлур.

Барчасидин араб тили фасоҳат ойини била мумтоз ва балоғат таъъйини била мўъжиза тироздурким, ҳеч такаллум аҳлининг мунда даъвоси йўқтур ва сўзи сидқ ва иши таслим-ўқдурким, малики аллом жалло ва алонинг каломи мўъжиз низоми ул тил била нозил ва расул (алайҳис-салавот вас-салом) нинг аҳодиси⁶ саодат анжоми ул лафз била ворид бўлбдур. Ва авлиёйи кибор ва машойихи олий миқдор... кўпрак ҳақойиқ ва маорифки сурубтурлар ва маоний зеболарин тақрир либосиға киюруптурлар ул фархунда иборат ва ул хужаста алфоз ва ишорат била воқеъ бўлтур...

Мундин сўнгра уч навъ тилдурким, асл ва муътабардур

ва ул тиллар иборати гавҳари била қойилининг⁷ адосиға мевар ва ҳар қайсининг фурун⁸ бағоят кўптур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг маншаидурки⁹, Нуҳ пайғамбар... нинг уч ўглиғаким, Ёфас ва Сом ва Ҳомдур етишур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нуҳ... тўфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлақасидин ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор қолмайдур эрди. Ёфасники, таворих аҳли Абул-турк битирлар, Хито мулкига йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар Эрон ва Турон мамоликининг васатида волий қилди ва Ҳомники, Абул-ҳинд дебдурлар, Ҳиндистон билодиға узатти. Ва бу уч пайғамбарзода авлод ва атбой мазкур бўлгон мамоликда ёйилдилар ва қалин бўлдилар.

Ва Ёфас ўғлонники, Абул-туркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи била сарафроз ва рисолат¹⁰ мансаби била қардошларидин мумтоз бўлди. Ва уч тилки, туркий ва форсий ва ҳиндий бўлғай, бу учовнинг авлод ва атбой орасида шоеъ бўлди... Чун арабий тил ва мақол била калом ва ҳиндий алфоз била музаҳрафоти нофаржом, бири ғояти шараф ва улувви манзиладин ва бири ниҳояти наҳусат ва дунувви мартабадин орадин чиқтилар. Қолди туркий алфоз била мақсуд адоси ва форсий иборат била калом маъноси.

Андоқ маълум бўлурки, турк сортдин¹¹ тез фаҳмроқ ва баланд идрокроқ ва хилқати софроқ ва покроқ махлуқ бўлтур ва сорт туркдин тааққул ва илмда дақиқроқ ва камол ва фазл фикратида амийқроқ зуҳур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидқ ва сафо ва туз ниятидин ва сортларнинг илм ва фунун ва ҳикматидин зоҳир дурур. Ва лекин тилларида камол ва нуқсон ҳайсиятидин фоҳиш тафовутлардурки, алфоз ва иборат вазъ қилурда турк сортқа фоиқ келубдур ва ўз алфозида ишорат, иборатиға мазиятлар кўргузуптурки, ўз маҳаллида иншооллоҳ мазкур бўлғай. Яна туркнинг мулоямати табъининг сортдин ортуғлуғига далиле мундин возихроқ ва шоҳиде мундин лойихроқ бўла олурмуким, бу икки тоифанинг йигити ва қариси, балки улқудин кичик бориси орасида ихтилот аласавиядур.¹² Ҳар миқдорки, бу бирининг у бири била омизиш ва гуфту-гузори бор, ул бирининг ҳам бу бир била ҳамонча такаллум ва гуфтори бор. Ва сорт орасида аҳли табъ ва дониш ва зумраи илму зиҳн ва бийниш кўпракдур. Ва турк элида ажлоф ва сода эл сортдин зиёдадур. Аммо

туркнинг улуғдин кичигига дегинча ва навкардин бегига дегинча сорт тилидин баҳраманддурлар, андоқким ўз хурд аҳволига кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат ва балоғат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким, форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар. Аммо сорт улусининг арзолидин ашрофиғача ва омийсидин донишмандиғача ҳеч қайси турк тили била такаллум қила олмаслар ва такаллум қилгоннинг маънисин ҳам билмаслар. Агар юздин, балки мингдин бири бу тилни ўрганиб сўз айтса ҳам, ҳар киши эшитса билур ва анинг сорт эканини фаҳм қилур ва ул мутакаллим ўз тили била ўз расволиғига ўзи иқрор қилгондекдур. Ва туркнинг асли хилқатда сортдин табъи мулоимроқ эрканга мундин бўлжаброқ тонуг йўқдурки, ҳеч қайси мунунг муқобаласида дам ура олмаслар ва сорт бияжмаиҳим агар турк иборати адосида ожиздур, муҳиқ¹³ ҳам бор. Невчунки, турк алфози возии асру кўп вақтда муболаға изҳори қилиб, жузвий мафҳумот учун алфоз вазъ¹⁴ қилибдурки, соҳиб вуқуф киши то зоҳир қилмас, инонса ҳам бўлмас.

Андоқки: қувормоқ ва қуруқшамоқ ва ушармак ва жийжаймоқ ва ўнгдаймоқ ва чекримак ва дўмсаймоқ ва умонмоқ ва ўсанмоқ ва игирмак ва эгармак ва ўхранмак ва торикмоқ ва алдамоқ ва арғадамоқ ва ишанмак ва игланмак ва айланмоқ ва эрикмак ва игранмак ва овунмоқ ва қистамоқ ва қийнамоқ ва қўзғалмоқ ва соврулмоқ ва чайқалмоқ ва девдашимоқ ва қийманмоқ ва қизғанмоқ ва никамак ва сийланмоқ ва танламоқ ва қимирдамоқ ва серпмак ва сирмамак ва ганоргамак ва сигрикмоқ ва сигинмоқ ва қилимоқ ва ёлинмоқ ва мунгланмоқ ва индамак ва тергамак ва теврамак ва қингғаймоқ ва шигалдамоқ ва синграмоқ ва яшқамоқ ва исқармоқ ва қўнгранмак ва сухранмоқ ва сийпамоқ ва қораламоқ ва сурканмоқ ва қуйманмак ва ингранмоқ ва тушалмак ва мунғаймоқ ва танчиқамоқ ва танчиқолмоқ ва кўруксамак ва бушурғанмоқ ва бўҳсамоқ ва киркинмак ва сукадамак, бўсмоқ, бурмак, турмак, томшимоқ, қаҳамоқ, сипқормоқ, чичаркамак, журканмак, ўртанмак, сизгурмоқ, гурпаклашмак, чупрутмоқ, жирғамоқ, йичимоқ, қикзанмоқ, сингурмак, кундалатмак, кумурмак, йигирмак, кўнгурдамак, кинаркамак, кезармак, дўптулмоқ, чидамоқ, тузмак, қазғанмоқ, қичиғламоқ, гангирамоқ, ядамоқ, қадамоқ, чиқанмоқ, кўндурмак, сўндурмак, суқлатмоқ.

Бу юз лафздурки, ғариб мақосид адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурлар-

ки, барчаси муҳтожун илайҳдурки, такаллум чоғида киши анга муҳтож бўлур. Кўпи андоқдурки асло анинг мазмуниин тафҳим қилмоқ бўлмас ва баъзиники, англатса бўлғай, ҳар лафз тафҳими учун неча лафзни таркиб қилмагунча бўлмас, ул дағи арабий алфоз мадади била. Ва турк алфозида бу навъ лафз кўп топилур. Масалан, бу мазкур бўлгон юз лафздин бир нечага машғуллуқ қилиб собит қилали, то хасм муқобалада илзом бўлсунки, ўзгаларни мунга қиёс қилсун.

Шуаро акобирдинки, баъзи «май» таърифида муболаға қилибдурлар, ва бу мўътаддун биҳ амредурки, май ичмоқ қаюидида сўз кўп суруп, зарофат ниҳоятсиз зоҳир қилурлар. Бири сипқармоқ лафзидурки, муболаға мундин ўтмас. Туркча назмда бу матлаъ бордурким,

Б а й т:

Соқийе, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин бораёй,
Шарт буким, ҳар неча тутсанг лабо-лаб сипқарай.

Оё! Бу сипқарай лафзи мазмуниға етганда, форсий шеърда не илож қилғайлар. Ва томшимоқки, ғоят завқдин бот ичмас ва лаззат топа-топа, оз-оз ичар. Бу ғариб маъни адосида туркчада бу матлаъ бордурки.

Б а й т:

Соқий чу ичиб, манга тутар қўш:
Томший-томший ани қилаёй нўш.

Ва бўҳсамоқ лафзи адосида турк бу матлаъни дебдурки,

Б а й т:

Ҳажри андуҳида бўҳсабмен, била олман нетай,
Май иложимдур қўпуб дайри фаноға азм этай.

Форсийгўй турк беклар ва мирзодалар бўҳсамоқни форсий тил била тиласаларки, адо қилғайлар.

Ва шеърнинг бино ва мадори ишққа эврлуур ва ошиқлиқда йиғламоқдин куллийроқ ва доимийроқ амр йўқтур ва анда танаввуъ бор: йиғламсинмоқ мазмунидаки, турк мундоқ дебдурки,

Б а й т:

Зоҳид ишқин десаки, қилгай фош,
Йиғламсинуру кўзига келмас ёш

Ва **инграмак** ва **синграмак**ким, дард била яшурун оҳиста йиғламоқдур ва ораларида тафовут оз топилур, туркчада бу матлаъ борким,

Б а й т:

Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламак,
Кечалар гаҳ инграмакдур одатим, гаҳ синграмак.

Форсида бу мазмунки бўлмагай, шоир не чора қилгай?
Ва **сиқтамоқ**ким йиғламоқда муболағадур, турк бу навъ адо қилибдурки,

Б а й т:

Ул ойки, кула-кула қироғлатти мени,
Йиғлатти мени демайки, сиқтатти мени.

Яна бийик ун билаки, эътидолсиз ошуб била йиғлағайлар, ани **ўкурмак** дерлар ва туркчада ул маънида бу матлаъ борким,

Б а й т:

Ишим тоғ узра ҳар ён ашк селобини сурмакдур,
Фироқ ошубидин ҳар дам булут янглиғ ўкурмакдур.

Чун ўкурмак муқобаласида форсий тилда лафз йўқтур, форсийгўй шоир мунунгдек ғариб мазмун адосидин маҳрумдур. Яна йиғламоқнинг ўкурмаки муқобаласида **инчкирмак** дағи бор ва ул инчка ун била йиғламоқдур ва ул турк лафзида бу навъ таркиб била адо топибдурким,

Б а й т:

Чарх зулмидаки, бўғзумни қириб йиғлармен,
Игирур чарх (киби) инчкириб йиғлармен.

Аммо йиғламоқта **ҳой-ҳой** лафзин [адода] ўзларинг туркийгўйларга шарик қилибдурлар ва бу лафз ҳам ас-

лан туркий услубдур ва фақирнинг бу мақтаи машҳурдурким.

Б а й т:

Навойи, ул гул учун ҳой-ҳой йиғлама кўп,
Ки ҳа дегунча не гулбун, не ғунча, не гул бор!

Яна турк алфозида **қимсанмоқ** ва **қизғанмоқ** икки ғариб лафздурки, анинг адоси бу байтда борки,

Б а й т:

Узорингни очарга қимсанурмен,
Вале эл кўрмагига қизғанурмен.

Форсийгўй шуаро мундоқ хўб мазмун адосидин маҳжурдурлар.

Ошиқ аёғига тикан кирмакка алар «хор» лафзи била таарруз қилибдурлар, аммо **чўкурки** муълим¹⁵ роқдур, бу лафзлари йўқтур ва бу туркчада мундоқ адо топибдурким,

Б а й т:

Чўкурларким, сенинг йўлунгда тевралмиш аёғимға,
Чекиб ул кўй гардин сурма тортармен қароғимға.

Яна ишқ тариқида маҳбуб назвораси муяссар бўлса, ошиқнинг ниёз юзидин телмурмаги асру муносиб ишдур ва бу лафз аларда йўқтур ва мунунгдек лафзлари ҳам йўқтур ва бу туркчада мундоқ дейилибдурки,

Б а й т:

Тўкадур қонимни ҳар дам кўзларинг боқиб туруб,
Ким неча юзумга боққайсен йироқдин телмуруб.

Яна турк лафзининг маҳбуб жонибидин ясанмоғи муқобаласида сорт лафзида **ороста** ва **оройиш** лафзи бор. Аммо **безанмак** муқобаласида демайдурлар ва ул ясанмоғнинг муболағасидур ва ани мундоқ дебдурларким,

Б а й т:

Эрур бас чу ҳусну малоҳат санга,
Ясанмоқ, безанмак не ҳожат санга?

Ва хўбларнинг кўз ва қошлари орасинки, **қабог** дерлар, форсийда бу узвнинг оти йўқтур. Маснавийда бир жамоат хўб таърифидида мундоқ дейилибдурким,

Б а й т:

Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қабоглари кенг-кенг, оғизлари тор.

Яна ишқ атворидаким, ашк ва йиғламоқ муқобаласида оқ ва иссиғ дам умдадур. Турклар дамни **чоқинга**, оқни **илдиримга** нисбат бериб дебдурларким,

Б а й т:

Фироқинг ичра улус ўртамакка, эй моҳим,
Чоқин дурур дамиму илдириим дурур оҳим.

Сорт тилида **чоқин** ва **илдириимдек** мутааййин ва мўътабар икки нимага от қўймайдурлар ва араб тили била барқ ва санқа била адо қилибдурлар.

Ва ҳусн таърифидида улугроқ холгаким, турклар **менг** от кўюптурлар, алар от қўймайдурлар. Турк бу таърифни бу навъ адо қилибдурким,

Б а й т:

Анингким, ол энгинда менг яратти,
Бўйи бирла сочини тенг яратти.

Агар бирин-бирин алфоз ваъидаким, алар тақсир қилибдурлар, таарруз қилилса, сўз узар. Невчунки, кўп воқеъдур.

Яна шеърда барча табъ аҳли қошида равшан ва мажмуъ фусаҳо оллида мубарҳандурки, тажнис ва ийҳом¹⁶ бағоят куллийдур. Ва бу фархунда иборат ва хужаста алфоз ва ишоратда форсийдин кўпрак тажнис омиз лафз ва ийҳом ангиз нукта борки, назмга мужиби зеб ва зийнат ва боиси такаллуф ва санъатдур. Масалан: от лафзики, бир маъниси алам¹⁷ дур, яна бир маъниси маркабдур ва яна бир маъниси амрдурки, тошни ё ўқни от, деб буюрғайлар. Бу тажнисда мундоқ дейилибдурким,

Б а й т:

Чун парию ҳурдур отинг бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим,

Ҳар хадангиким, улус андин қочар,
Нотавон жоним сари отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сортда йўқтур ва муни туюғ дерлар. Ва мунунг таърифин «Мезонул-авзон» отлиғ арузга битилибдур, анда қилилибдур.

Яна **ит** лафзи ва анда доғи бу навъ уч маъни бор, андоқки.

Б а й т:

Эй рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит,
Бизга раҳм айлаб анинг кўйидин ит.
Гарчи бор дўзахча ишқинг шуъласи,
Бизни ўз илгинг била ул сори ит.

Ва туш лафзида ҳам бу навъ уч маъни бор. Ва яна **ён** лафзида ва **ёқ** лафзида ҳам бу ҳолдур ва бу навъ лафзики, анда уч маъни бўлғай, ҳад ва ҳасрдин кўпрак топилур.

Ва хили лафз ҳам топилурки, тўрт маъниси бўлғай, андоқки, **бор** лафзики, бир маъниси мавжудлуғдур ва бир маъниси амрдур борувға ва бир маъниси юкдур ва бир маъниси самардур.

Ва андоқ лафз ҳам топилурки, беш маъниси бўлғай: **соғин** лафзидекки, бир маъниси ёд қилмоққа амрдур ва бири сутлук қўй отидур ва ишқ масти ва мажнуни ва бемори муқобаласида **соғин** деса, ҳар бирига итлоқ қилса бўлур.

Яна андоқки, **туз** лафзики неча маъни ирода қилса бўлур. Бири **тузки**, ўқ ё найзадек нимани дерлар. Яна **туз** — ҳамвор даштни дерлар. Яна **туз** — рост кишини дерлар. Яна **туз** — созни тузмакка амр қилмоғни, яна **туз** — икки киши орасида мувофақат солмоғни (дерлар). Яна **туз** — бир мажлис асбобини ҳам деса бўлур.

Ва **кўк** лафзин ҳам неча маъни била истеъмол қилурлар. Бири **кўк** — осмонни дерлар. Яна **кўк** оҳангдур. Яна **кўк** теграда кўкламакдур. Яна **кўк** қадоғни ҳам дерлар. Яна **кўк** сабза ва ўлангни дағи дерлар.

Бу навъ алфоз ҳамки, уч маъни ва тўрт маъни ва ортуғроқким, ирода қилса бўлғай, кўп борки, форсий алфозда андоқ йўқтур.

Ва маъруф ва мажҳул қофияда «вовий», «ёйий» ҳамки, форсий ашъорда воқеъ бўлур, икки ҳаракатдин ортуғ бўл-

мас, «вовий» андоққи: худ ва дуд ва зур ва нур, ва «ейий» андоққи: пир ва шер.

Ва туркий алфозда бу маъруф, мажхул ҳаракат тўрт навъ топилур: ҳам «вовий»си ҳам «ейий»си. «Вовий»си андоққи, ўтки шайъи муҳриқдур¹⁸ ва ўт мурур¹⁹ маъниси би-ла ва ут муқаммирга бурд жиҳатидин амр²⁰, ва ўтки бори-дин ириқ ҳаракатдур, каллани ўтга тутуп, тукин аритур маънидадур. Яна бир мисол: тўрки, домдур, яна тўрки ан-дин дақиқроқдурки: қуш ўлтур йиғочдур ва тўрки, андин дақиқроқдур: уйнинг тўридур ва тўрки, барчадин ариқдур: тўрлуғни ё эшикни тўрмак уйдур.

Ва «ейий» мисол уч ҳаракатдин ортуқ топилмас: безки сорт «кадуд» дер ва бизки «мо» ва «наҳну» маъноси биладур ва бийзки «дарафш» дерлар. Яна бир мисол: Терки, термак маъниси биладур. Терки андин дақиқдур, улдурки, сортлар ани «арақ» ва «хай» дерлар. Ва тирки, боридин ариқдур, ўқ маъниси биладур. Ва бу навъ алфоз кўп, уч ҳаракат била вазъ қилибдурларки, ҳоло шоеъдур. Ва неча ҳарфқа иборат вусъати учун, балки қофия суҳулати учун бир-бирига ширкат берибдурлар. Ул жумладин бири, «алиф» била «ҳо» орасида муносабат ва мушоракат бериб-дурларки, бир лафзи ҳам охири алиф лафз била қофия қилса бўлур. Андоққи, «аро» лафзин «саро» ва «даро» би-ла қофия қилса бўлур, «сара» ва «дара» била ҳам қофия қилса бўлур. Яна бир мисол: андоққи, «ядо» лафзин «садо» била қофия қилса бўлур, «бода» била ҳам қилса бўлур. Ва «вов» била «замма» орасида ҳам ул навъ ширкатдур. Ан-доққи, «эрур» лафзин «ҳур», «дур» лафзи била қофия қил-са бўлур, «ғурур» ва «зарур» лафзи била ҳам жойиздур. Ва «ё» била касра орасида дағи бу навъдур, андоққи, «оғир» ва «боғир» алфозин «содир» ва «қодир» алфо-зи била қофия қилса бўлур, «таъхир» ва «тағйир» алфо-зи била ҳам бўлурки, форсий алфозда бу суҳулатлар йўқтур.

Ва бу алфоз возеълари кўп нимада жузъиётқа таарруз қилиб, ғариб мазмун ва мафҳумлар учун алфоз вазъ қи-либдурлар. Андоққи, баъзи масодирда ўтти.

Яна гизо ва ҳар таомки, еса бўлур, егулук дерлар, ва сорт элининг кўпи, балки барчаси емакни ҳам ва ичмакни ҳам «хўрданӣ» лафзи била адо қилурлар.

Ва улук қардош ва кичик қардошни иккаласин «баро-дар» дерлар ва турклар улугни — «оға» ва кичикни «ини» дерлар. Ва алар улуг, кичик қиз қардошни ҳам «хоҳар»

дерлар. Ва булар улугни — «эғачи» ва кичикни «сингил» дерлар. Ва булар отанинг оға-инисин «опаға» дерлар. Ва онанинг оға-инисин — тағойи (дерлар). Ва алар ҳечқайси-га от таъйин қилмайдулар ва араб тили била «эм» ва «хол» дерлар. Ва кўкалтошни туркча тил била дерлар. Ва атка ва энагани ҳам бу тил била айтурлар.

Бир мутаайин нимаки «оқ уйдур», анга «хиргоҳ» от кўюптурлар. Аммо анинг ажзосининг кўпини турк тили била айтурлар. Андоққи, тунгук ва узук ва тўрлуғ ва бос-руғ ва чиг ва қанот ва кўзанак ва увуғ ва боғиш ва бўсаға ва эркина ва ало ҳозал-қиёс.

Ва ов ва қушки, салотин одоб ва русумида ҳар қайси бошқа мутаайин ишитур, икаласин, «шикор» дерлар. Ва овда умдаки кийикдур, турк анинг эркагин «ҳуна» ва тиши-син «қилчоқчи» дер. Яна суйқуннинг ҳам эркагин «буғу» ва тишисин «марал» дер. Сорт оҳу ва гаваздин ўзга ни-ма демас. Ва бир шўру шайлиғ овки, тўнгуз овидур, анинг ҳам эркагини «қобон» тишисин «мегажин» ва ушоғин «чўр-па» дерлар. Ва сорт барчасин «хук» ва «гуроз» лафзи била айтур.

Ва келдук қушқаки, анда муқаррар ва машхур илбо-сун ўрдақдур. Ва сорт эл илбосунни худ билмас. Тағи турк ўрдақнинг эркагин «сўна» ва тишисин «бўрчин» дер. Ва сорт мунга ҳам от қўймайдур. Ва нар ва мода иккаласин «мурғоби» дер. Ва ўрдақнинг анвои билур қушчилар қошида, масалан, жўрка ва эрка, суқтур [ва] олмабош ва чокирқанот ва темирқанот ва алдалдаға ва алапака ва боғчол ва бу йўсунлуқ дерларки, етмиш навъ бўлурким, сорт борисин мурғоби-ўқ дер. Ва агар бир-биридан мутамайяз қилса, туркча от била-ўқ ай-тур.

Яна от анвоидаки, тубучоқ ва арғумоқ ва яка ва ёбу ва тоту йўсунлуқ — борини туркча-ўқ айтурлар. Ва от-нинг ёшин дағи кўпракин туркча айтурлар. Бир қулуни «курра» дерлар. Ўзга: той ва гўнан ва дўнан ва тулан ва чирга ва ланга дегунча фасихроқлари туркча дерлар ва кўпраги муни ҳам билмаслар.

Ва отнинг ярин агарчи «зин» дерлар, аммо кўпрак ажзосин, мисли: жибилгир ва ҳано ва тўқум ва жазлиғ ва уларчоғ ва ганжуға ва жилбур ва қушқун ва қантар ва туфак ва тўқа йўсунлуқ кўпини туркча айтурлар ва қамчи-ни агар «тозёна» дерлар, аммо булдурагин ва чубчурға-син туркча айтурлар.

Ва жиба ва жавшан ва кўда ва қолғандуруқ ва қорбичи ва кежим ва оҳа йўсуллуқ уруш асбобин ҳам турк тили била айтурлар.

Ва маъхудий албиса²¹ дин мисли: дастор ва қалпоқ ва наврўзий ва тўппи ва ширдоғ ва дакла ва ялак ва ёғлиғ ва терлик ва қур йўсуллуғ нималарни борисин турк тили била айтурлар.

Егулуклардин агарчи қўй мучаларидин баъзиға от қўюптурлар, аммо орқани ва ошуғлуғ иликни ва ён сўн-гакни ва қобургани ва иликни ва ўрта илик ва бўғузлағуни туркча айтурлар. Ва яна баъзи емаклардин қаймоғ ва қатлама ва буламоғ ва қурут ва улоба ва манту ва қўймоғ ва уркамочни ҳам туркча айтурлар. Ва қимизни ва сузма-ни ва бохсумни ва бўзани дағи туркча айтурлар. Яна тут-моч ва умоч ва кумоч ва толғонни ҳам туркча айтурлар. Ва бу навъ жузъиётқа машғуллуқ қилса бағоят кўп топилур.

Аммо куллийрак калимотни адо қилали: араб тили-нинг сарфий истилоҳининг аввобида бир бобдурки, ан-га — муфоала боби от қўюптурларки, лафз бир мазкур бўлур, аммо икки киши феълиға муштамилдурки, бир навъ воқеъ бўлғай. Андоқки, «муораза» ва «муқобала» ва «мушоара» ва «муколама» ва куллий бобдур ва мунда азим фавоид ҳосил. Ва форсийғўйлар мунча фасоҳат ва балогат даъвоси била бу фойдадин маҳрум. Аммо турк булагоси бу фойдаға таарруз қилибдурлар. Ва масдарға бир «шин» ҳарфи илҳоқ қилмоқ била ул мақсудни топиб-дурлар. Андоқки, «чопишмоқ» ва «топишмоқ» ва «қучуш-моқ» ва «ўпушмак» ва бу шое лафздур. Ва бу лафз возен азизларға жойи таслим ва таҳсиндурки, бағоят хўб қи-либдурлар. Ва бу фасоҳат била сорт фусаҳосидин тамом сижилибдурлар.

Яна арабий сарф истилоҳда икки мафъуллуқ²² феъл-лар борки, анинг адоси дағи муътабар ва куллийдур. Ан-дин дағи сортлар орий қолибдурлар. Ва атрок анга ҳам хўброқ важҳ била мутобаат қилибдурлар. Арабий андоқ-ки, «Аътайту Зайдан дирҳаман»²³, бу таркибда уч лафз мазкур бўлур. Алар лафзға бир ҳарф ортурғон била мунга ўхшаш бир замирни ортубдурлар, бағоят мухтасар ва му-фид тушубтур. Андоқки, югурт ва қилдурт ва яшурт ва чиқарт.

Яна бир адолари борки, баъзи алфознинг сўнггида «ч, и» ки, «чи» лафзидур, ортурурлар, ё мансабнинг ё ҳу-

нарнинг ё пешанинг изҳори учун; форсийда йўқтур, бал-ки алар ҳам туркча айтурлар.

Мансабда андоқки, қўрчи ва сувчи ва хизоначи ва керак-яроғчи ва чавгончи ва найзачи ва шукурчи ва юрт-чи ва шилончи ва ахтачи йўсуллуғ кўптур.

Ҳунар ва пешада андоқки, қушчи ва борсчи ва қўруқ-чи ва тамғачи ва жибачи ва йўрғачи ва ҳалвочи ва кема-чи ва қўйчи. Андоқки, қуш ҳунарида дағи бу истилоҳ бордур, андоқки, қозчи ва қувчи ва турначи ва кийикчи ва товушқончики, сорт лафзида йўқтур. Ва алар мазкур бўлғонларнинг кўпин туркча айтурлар.

Яна бир навъ иборат ва адолари борким, бировдин бир ишни гумон элтмак била ул ишни ул кишиға нисбат-гуна берурлар, йўқки, таҳқиқ юзидин, балки мазанна ва гумон ҳайсиятидин, аммо мунда диққат кўптур. Андоқки, борғудек ва ёргудек ва келгудек ва билгудек ва айтқудек ва қайтқудек ва ургудек ва сургудек ва бу форсийда бўлмас.

Ва баъзи алфознинг охирида бир «чим» ҳарфи васл қилурлар ва анинг била ул феълда суръат йўсуллуқ иро-да қилурлар. Андоқки, тегач ва айтгач ва борғоч ва ёргоч ва топқоч ва сотқоч; яна бир «ре» ҳарфики, баъзи лафзнинг охириға илҳоқ қилурлар, андин муболага ва саъй ирода қилурлар, андоқки, билакўр ва қилакўр ва кетакўр ва етакўр. Ва яна бир ранг ё бир сифатнинг ҳу-мули ҳолиға муболага учун анинг аввалида, аввал ҳарфи-ға бир «п» ё «мим» изофа қилиб, ул шайъға зоида қилур-лар; «п» мисоли: оп-оқ, қоп-қора, қип-қизил, сап-сариг, юп-юмалоқ, яп-ясси, оп-очуг, чуп-чуқур, бу навъ хили ҳам топилур; «мим» мисоли: кўм-кўк, ям-яшил, бўм-бўз.

Яна бир «вов» ва «лом» баъзи лафзға илҳоқ қилиб бир махсус сифатқа таъйин қилурки, салотиннинг хоҳ разм асбоби учун ва хоҳ базм жиҳоти учун муътабардур. Андоқки, ҳировул, қаровул ва чингдовул ва янковул ва сўзовул ва патовул ва китповул ва ясовул ва баковул ва шиговул ва дақавулким, алар мундин улвийдурлар.

Яна баъзи лафзға бир «лом» илҳоқ қилурларким, ул шайнинг ул сифатда русухиға далолат қилур. Андоқки, қаҳол ва ясол ва қабол ва тунқол ва бирқол ва тўсқол ва севаргол.

Бу алфоз ва иборатда бу навъ дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмагон жиҳатдин бу яшурун қолибдур. Ва ҳунарсиз туркнинг си-

там зариф йигитлари осонлиққа бўла форсий алфоз била назм айтурга машғул бўлубтурлар. Ва филҳақиқат агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда мунча вусъат ва майдонида мунча фусҳат топилур, керакким мунда ҳар навъ сухангузорлиғ ва фасихуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонапардозлиғ осонроқ бўлғай ва воқеъ осонроқдур.

Андин сўнграким, турк тилининг жомеияти мунча да-лонил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидин пайдо бўлгон табъ аҳли салоҳият ва табъларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрма-салар эрди. Ва агар иккаласи тил била айтур қобилият-лари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қил-салар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди. Бу эҳтимол-ға худ йўл берса бўлмаским, турк улусининг хуштабълари мажмуи сорт тили била назм айтқайлар ва билкулл турк тили била айтмағайлар, балки кўпи айта олмағайлар ва айтсалар ҳам сорт турк тили била назм айтқондек фасих турклар қошида ўқуй ва ўтқара олмағайлар ва ўқусалар ҳар лафзлариға юз айб топилғай ва ҳар таркиблариға юз эътироз ворид бўлғай.

Бас бу ҳайсиатлардин андоқ маълум бўлурким, бу тил-да ғариб алфоз ва адо кўпдур. Муни хуш оянда тартиб ва рабоянда таркиб била боғламоғининг душворлиғи бор. Мубтадий²⁴ табъи ул назми душворлиғи била боғламоқдин кўфт топиб, мутанаффир бўлур ва осонроқ сари майл қилур. Чун неча қатла бу навъ воқеъ бўлди, табъи хўй қилди, чун табиаат муътод²⁵ бўлди, ўз муътодин қўюб ғайри муъ-тодғаким, мушкилрак ҳам бўлғай, майл қилмоғи мутааз-зирдур.

Яна улким, фаҳм жинси ожизларни ҳам мойил, балки муштағил ушбу навъға кўрар ва замон ва расм аҳли тари-қидин чиқмоғни муносиб кўрмас ва бу навъ била қолур. Ва мубтадийға яна одатдурким, табъидин ул нима бош урса, чун ўз зодаи табъи ўзига маҳбуб эканга мажбулдур, тиларки, ани бу фан аҳлиға арз қилиб жилва берғай. Чун бу фан аҳли форсийғўйдурлар ва турк алфозидин баҳра-манд эмаслар, табъи ул жонибдин эъроз қилиб, бу фанға машғул эл сари майл кўргузур.

Эмдики майл кўргузди, муносабатлар топиб ҳам бу хайлдин бўлур. Андоқки, бу замонда бўлубтур. Бори ҳар тақдир билаки бор, бовужуд турк алфозининг форсийға

мунча мазияти ва нафс амрда мунча диққати ва вусъати назм тариқидида шоеъ эмас эрди ва китмон ниҳон хонасиға тушуб эрди, балки матрук бўлурға ёвушуб эрди.

Бу хоксорға сабо авои²⁶ даким, оғиз ҳуққасидин бирор гавҳар зоҳир бўла бошлар, ул гавҳарлар ҳануз назм сил-кига кирмайдур эрдиким, замир дарёсидин назм силкига тортилгон гавҳарлар табъ ғаввоси саъйи била оғиз соҳили-ға келабошламоқ кўргузуп эрди. Чун мазкур бўлгон қонда билаким, адо топти — майл форсий сари бўлди. Аммо чун шуур синни²⁷ға қадам қўюлди, чун ҳақ субҳонаҳу ва таоло табъға ғаробат сари майлни зотий ва диққат ва душвор писандлиққа шуруъни жибилий қилиб эрди, турк алфо-зига дағи мулоҳазани лозим кўрулди — оламе назарға кел-ди, ўн секкиз минг оламдин ортуқ, анда зеб ва зийнат; ва сипеҳре табъға маълум бўлди; тўққуз фалақдин ортуқ, ан-да фазл ва рифъат; махзана учради, дурлари кавокиб гав-ҳарлардин рахшандароқ; ва гулшана йўлуқти, гуллари сипеҳр ахтаридин дурахшандароқ; ҳарими атрофи эл аёғи етмақдин масун²⁸ ва ажноси ғаройиби ғайр илги тегмақ-дин маъмун²⁹. Аммо махзанининг йилони хунхор ва гулша-нининг тикани беҳад ва шумор. Хаёлға келдиким, ҳамоно-ки, бу йилонлар неши наштаридин табъ аҳли хираманд-лари бу махзандин баҳра топмай ўтуптурлар; ва кўнгулга андоқ эврулдиким, гўё бу тиканлар сарзаниши зараридин назм хайли гулдастабандлари бу гулшандин базм тузгуча гул иликлай олмай йўл тутуптурлар.

Чун бу тариқда ҳиммат олий эрди ва табъ бебок ва лоуболий³⁰, ўтарға қўймади ва тамошосидин тўймади. Ул олам фазосида табъ сипоҳи турктозлиғлар тузди ва ул си-пехр ҳавосида хаёл қуши баланд парвозлиғлар кўргузди ва ул ганж жавоҳиридин замир сайрафиси³¹ ниҳоятсиз қий-матлиғ лаъл ва дурри самин олди. Ва ул гулшан раёҳини-дин кўнгул гулчини ҳад ва ғоятсиз нақҳатлиғ гул ва ёсуман қўйниға солди.

Чун бу мавоҳиб била ғинолар ва бу ғанойим била ис-тиғнолар муяссар бўлди, мунунг натойижи гуллари рўзгор аҳлиға беҳад ва миқдор очила бошлади ва бошлариға беих-тиёр сочила киришти.

Ул жумладин бири: «Ғароибус-сиғар» девонидурким, кичик ёшда тақририм гувориш ва таҳриримдин нигориш топибдурким, маоний ғурабосидин ғариб алфоз либосиға киюрупмен ва халқ кўнглин ул ғарибистон аҳли ўти била куйдурупмен.

Яна «Наводируш-шабоб» девонидурки, йигитлик авонида баёним килкидин намоён девониға ва оройиш бўстониға кирибдурким, ул наводир тамошосидин йигитлик мулкида ғавго солибмен ва мулк йигитлари кўнглидин ором ва қарорни олибмен.

Яна «Бадоеул-васат» девонидурким, умр авсатида хаёлим хомаси анинг зебиға нақшбандлиғ ва зийнатиға сеҳрпайвандлиғ қилибдурким, ул бадеълар воситасидин шайдо кўнгуллар эшигин ишқ тоши била қоқибмен ва ул уйға фитна ва офат ўтин ёқибмен.

Яна «Фавондул-кибар» девонидурким, ҳаёт авохириди тахайюлум хомаси ани рашки нигорхонаи Чин ва ғайрати хулди барин қилибдурким, анда улуғларға фоидалар зулолин еткурупмен ва ҳаваслари шуъласиға насойиҳ зулолидин сув урупмен.

Бу тўрт девон овозасин чун рубъи маскунға еткурупмен, «Хамса» панжасиға панжа урупмен. Аввалким, «Ҳайратул-аброр» боғида табъим гуллар очибдур, Шайх Низомий руҳи «Махзанул-асрор»³²идин бошимға дурлар сочибдур.

Яна чун «Фарҳод ва Ширин» шабистониға хаёлим юз тутубтур. Мир Хисрав дами «Ширин ва Хисрав»³³ўтидин чароғимни ёрутубтур.

Яна чун «Лайли ва Мажнун» водисиди ишқим пўя уруб, Хожу Ҳимматий «Гавҳарнома»³⁴сидан нисоримға гавҳарлар еткуруптур.

Яна чун «Сабъан Сайёра» расадин замирим боғлабтур, Ашраф³⁵ «Ҳафт пайкар»нинг етти ҳурвашин пешкашимға яроғлабтур.

Яна чун «Садди Скандарий» асосин хотирим муҳандиси солибдур, Ҳазрати Махдум³⁶«Хираднома»сидин кўси ислоҳ ва имдод чолибдур.

Бу «Хамса» шўглидин чун фароғат топибмен, тахайюлум гети навардин салотин таърихи даштиға чопибмен, чун нома саводи зулматидин «Зубдатут-таворих»³⁷ адосин тузупмен, салотин ўлган отин бу ҳайвон суйи била тиргузупмен.

Чун «Насоимул-муҳаббат»³⁸ нафаҳоти баёнидин килким файзрасон бўлубтур, авлиё-уллоҳ муқаддас руҳи файзидин олам тўлубтур.

Чун «Лисонут-гайр» илҳони била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузупмен.

Чун «Насрул-лаолий» хазоини таржимасиға еттим, «Назмул-жавоҳир»³⁹ била маъни абкорин ҳуллаларин мурассаъ эттим.

Чун «Мезонул-авзон» баҳрларида ғаввос бўлдум, ул меъёр била Насири Тусий⁴⁰ узрин қўлдум.

Яна доғи расоналға қалам сурупмен ва макотибға⁴¹ рақам урупменки, форсий сеҳрсозлар ва паҳлавий афсона пардозлар ҳам анда авроқ ораста ва ажзо пироста қилибдурларким, доно ҳакам адолат юзидин кўз солса ва бурунги форсий ва сўнгги туркий латойиф ва дақойиқидин баҳра олса, ҳукм сўрар замонида ва ҳар қайсининг мартабасини таъйин қилур авонида умидим улдур ва хаёлимға андоқ келурким, сўзум мартабаси авждин қуйи инмағай ва бу тартибим кавкабаси аъло даражадин ўзга ерни беганмағай.

Бу сўзлардин хасм мундоқ билмасун ва муддаий бу навъ гумон қилмасунки, менинг табъим турк алфозиға мулоийим тушган учун таърифида муболаға изҳор қилурмен ва форсий иборатқа муносабатим озроқ учун инкор ва нафийиға исрор кўргузурменким, форсий алфоз истифосин ва ул иборат истиқсос⁴²ин киши мендин кўпрак қилмайдур эркин ва салоҳ ва фасодин мендин яхшироқ билмайдур эркинким, умрум гулшанининг тоза баҳорининг таровати чоғи ва ҳаёт равзасининг наврас сабззорининг назоҳати вақтиким, ўн беш ёштин қирқ ёшқачадурки, инсон хайлининг табъи булбули ҳар гул жамолиға шефта ва руҳи парвонаси ҳар шамъ ҳусниға фирефта бўлур, вақт бу авқотдур. Ва бу авқотда кўп ғариб воқеъ ҳодисдурки, ул воқеа биров хусн ва нозин ё ўз ишқ ва ниёзин шарҳ этарга боис бўлур. Ва бу ҳол газал тариқида мунҳасирким, ё айтурға мутааммил бўлулғай ё ўқуриға муштағил. Ўқуриға давовин⁴³дин бу фақир мутолаасиға кўп машғул бўлмагон девон оз эркин. Батахсис ишқ ва дард аҳлининг роҳбар ва пешрави Амир Хисрав Деҳлавий девониким, ошиқлиқда дард ва ниёз ва сўз ва гудоз тариқин ул мунташир қилди ва онинг ишқи машъалидин бу партав олам тийра хокдонига ёйилди.

Яна ҳақиқат аҳлининг сархайл ва сарафроси Хожа Ҳофиз⁴⁴ Шерозий нукот ва асроринки, анфоси руҳулқудсдин нишон айтур ва руҳуллоҳ анфосидин асар еткурур.

Яна бу фақирнинг пири ва устози ва тариқат аҳлининг соҳиби иршоди, жамиъ аҳдуллоҳнинг муқтадо ва шайхул-исломи ҳазрати Махдумий Нурул-миллати вад-дин

Мавлоно Абдурраҳмон Жомийнинг руҳпарвар латойифи ва руҳ густар заройификим, андин ҳар ғазал «кал-ваҳйил-мунзал» ва ҳар рисола, «кал-аҳодисин-набийи мурсал»⁴⁵ олий шон ва рафъе макондурким, алардин ҳар лафз қий-матда дурри саминдин обдорроқ ва ҳирқатда лаъли ота-шиндин барқ кирдорроқ. Ва иккаласи мазкур бўлгон азиз каломи муъжиз низомидин анда чошни ва насиб ва ўз ишқ ва камолоти ва ниҳояти ҳолоти мунга изофаки, ҳозо шайъун ажиб. Барчасиға кўп қатла ўтупмен, балки кўпин ёд тутупмен ва қасойид ва ғазалиётларининг ғариб ва ла-тофатин билибмен, балки ғариброқ ва латифроқларига татаббуъ⁴⁶ дағи қилибмен. Қасойиддин Амир Хисравнинг «Дарёи аброр»иким, машҳур мундоқдурки, дер эмиш бўл-ғайки, «Юз минг байтдин ортуғ девонларим ғазалиёти ва қасойид ва маснавийларим абъёти агар олам саҳифасидин ююлса ва даврон сафиҳасидин маҳв бўлса ва бу қасида қолсаки, анда маъни истийфоси вофийдур,⁴⁷ бу фан аҳли-ға менинг фазойилим далилиға кофийдур»⁴⁸. Матлаи маш-ҳурдурким.

На з м:

Кўси шаҳ холию бонги гулгулаш дарди сар аст,
Ҳар кӣ қонеъ шуд ба хушку тар, шаҳи баҳру бар аст.⁴⁹

Бу шеърға Ҳазрати Махдумий Нуран жавоб айтубдур-лар ва отин «Лужжатул-асрор»⁵⁰ битибдурлар. Ва матлаи будурким.

Б а й т:

Кўнгури айвони шаҳ к-аз кохи кайвон бартар аст,
Рахнҳо дон к-аш ба девори ҳисори дин дар аст⁵¹

ки, агар ул «Дарёи Аброр»дур, бу абри баҳордурки, мар-табада андин баландроқ ва баҳрада андин фойдамандроқ-дурки, анинг устига соя солурга ёйила олур ва бошиға дур афшонлиғ дағи қила олур. Фақир иккаласи бузургвори рафёе миқдорға ниёзмандлиғ ва гадолиғ юзидин татаббуъ қилибмен ва отин «Тухфатул-афкор»⁵² дебмен. Ва матлаи будурким.

Б а й т:

Оташин лаъле ки тоҷи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.⁵³

Ва кўп маъни ангез иборат ва таъмия⁵⁴ амез ишорот изофа қилибменки, бу фан аҳлининг моҳирлари мусаллам тутуп-турлар. Ва ҳар кишиға бу бобда тарадуд бўлса, Ҳазрати Махдумий Нураннинг «Баҳористон» отлиғ китобинким, ани «Баҳористони ҳаёт ва нигористони нажот» деса бўлур, бу матлаъни битибдурлар ва истишҳод юзидин таърифин айтибдурларки, бу маншури давлат сипеҳр тоқиға осилса ери бор ва бу тугройи саодатни Муштарий бўйниға овиза қилса мужиби мубоҳот ва ифтихордур. Ул китобни олдик ва бу маҳаллини топиб назар солдик ва билдикки, улча мен таърифиди таҳрир қилибмен, тақсир⁵⁵ қилибмен.

Яна Мир Хисравнинг «Миръотус-сафо»⁵⁶ отлиғ қаси-дасиғаким, халлоқул-маоний Хоқоний Шервоний татаббуъ қилибдур ва матлаи будурким,

Б а й т:

Дилам тифл асту пири ишқ устози забондонаш,
Саводул-ваҷҳ сабақу, масканат кунҷи дабистонаш.⁵⁷

Ва Ҳазрати Махдумий Нуран анинг жавобида «Жило-ур-руҳ»⁵⁸ отлиғ қасидани дебдурлар ва матлаи будурким.

Б а й т:

Муаллим кист, ишқу кунҷи хомӯшӣ дабистонаш,
Сабақ нодонию доно дилам тифли сабақхонаш.⁵⁹

Ва фақир ҳам «Насмул-хулд»⁶⁰ қасидасин икаласи бу-зургворға татаббуъ қилибмен ва матлаи будурким,

Б а й т:

Муаллим ишқу пири ақл дон тифли сабақхонаш,
Паи таъдиби тифл инак фалак шуд чархи гардонаш.⁶¹

Бу қасидаға дағи кўп маоний гавҳари дарж ва умр нақ-ди харж бўлубдур.

Яна «Руҳул-қудс»⁶² қасидасин баланд овоза қилибмен-ки, қудсийлар руҳин андин тоза қилибмен ва матлаи бу дурурким,

Б а й т:

Зиҳи ба хомаи қудрат мусаввар ашё,
Ҳазор нақши аҷиб ҳар замон аз ў пайдо.⁶³

Яна «Айнул-ҳаёт»⁶⁴ қасидаси зулолин еткурупменки, гафлат аҳлининг ўлук баданларига жон киюрупмен ва матлаи будурким.

На з м:

Хоҷибони шаб чу шодурвон савдо афкананд,
Чилва дар хайли бутони моҳсимо афкананд.⁶⁵

Яна «Минҳожун-нажот»⁶⁶ қасидасида ҳидоят тариқин тузулмен ва залолат аҳлига нажот шаҳроҳин кўргузупмен ва матлаи будурким,

Б а й т:

Зиҳи аз шамъи рўят чашми мардум гашта нуронӣ,
Ҷаҳонро мардуми чашм омадӣ аз айни нисонӣ.⁶⁷

Яна «Қувватул-қулуб»⁶⁸ қасидасинки, килким сабт этибдур, ҳақиқат йўлида заъфлиғ кўнгулларга ул қутдин қувват этибдур ва матлаи будурким,

Б а й т:

Ҷаҳон ки марҳалаи танги шоҳроҳи фаност,
Дар ў масоз иқомат ки роҳи шоҳу гадост.⁶⁹

Бу олти қасида ҳамд ва наът ва сано ва мавъизатдур ва аҳли тасаввуф ва ҳақиқат тили била маърифат.

Яна зоҳир шуароси тариқида ҳам тўрт қасидаки, «Фу-сули арбаа»⁷⁰га мавсумдур ва андин тўрт фасл: ҳарорат ва бурудат ва рутубат ва юбусат⁷¹ кайфияти маълум, хомам рақам қилибдурки, тўрт фасл хосияти асаридек рубъи маскунга ёйилибдур.

Яна суҳанпардоз устози олий шон Хожа Калимиддин Салмон⁷²ки, қасида майдонининг чобуксуворидур ва ўз замонининг беназир суҳангузори, машҳурдурки, чун маснуъ⁷³ қасидаси тартибиға қалам сурубтур, ўн секкизда итмом еткурубдур. Воқиян ише қилибдурки, назм аҳли анинг тааммуқида ҳайрон ва тааммулида саргардондурлар. Тарсиъ санъати⁷⁴ким, матлаъдин ўзга байтда бўла олмас, ул қасиданинг агарчи мустахраж матлаи ростдур, аммо асли матлаъда аввалғи мисраънинг бир лафзида тахаллуф қилибдур ва матлаъ будурким,

Б а й т:

Сафои сафвати рўят бирехт оби баҳор,
Ҷавои ҷаннати кўят бабехт мушки татор.⁷⁵

Бу матлаъга татаббуъ қилгон кўп суҳанварлар ва назм-густарлар чун муқобалада дебдурлар, лат ебдурлар. Бу фақирнинг матлаи будурки,

Б а й т:

Чунон вазид ба бўстон насими фасли баҳор,
К-аз он расид ба ёрон шамими васли нигор.⁷⁶

Басорат аҳли мулоҳаза қилсалар билурларки, бу матлаъ тарсиъга воқеъ бўлур, айбдин муарро ва мурассаъга келур, эътироздин мубарродур. Бу навъ шеърнинг таъкид ва муболағаси учун яна бир рубоий ҳам дебменки, то халил бинни Аҳмад⁷⁷ рубоий қондасин вазъ қилибдур, тарсиъ санъатида рубоий айтилгон эшитилмайдур, балки йўқтур ва ул будурким,

Р у б о й:

Эй рӯи ту кавкаби ҷаҳон орое,
Вэй бўи ту ашҳаби равон осое.
Бе мӯи ту, ё раб, чунон фарсое
Гисӯи ту чун шаби фиғон афзое.⁷⁸

Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамиъ суҳан адолар ва назм пийролар назарида мустаҳсан ва матбуъдур, тартиб берибменким, олти мингдин абъёти адади кўпракдурки, кўпрак ул ҳазрат шеъриға татаббуъ воқеъ бўлубтур. Ва баъзи Ҳазрати Шайх Муслиҳиддин Саъдий⁷⁹ ғаким ғазал таври мухтариидур. Ва баъзи Мир Хисравғаким, ишқ оташкадасининг шуъла ангизидур ва дард ғарибхонасининг ашкрези. Ва баъзи Ҳазрати Маҳдумий Нуранғаким, камол авжининг меҳри ломидур ва мазкур бўлгон азизлар ҳолотининг жомиики, бу девон халойиқ орасида шоеъдур ва рўзгор аҳлининг табълари ул сари рожеъ ва анда кўп турлук дилкаш адолар ва дилпазир маънолар воқеъдурки, тафсили бу фақирдин муносиб эмас. Ва анда ҳар навъ назм аснофидин, мисли: муқаттаот ва рубоийёт ва маснавий ва таърих ва луғаз⁸⁰ ва ул жумладин беш юзга яқин муаммоким, кўпи Ҳазрати Маҳдумий Нуран муборак назариға этибдур ва ул ҳазратнинг ислоҳ ва таҳсини шарафин касб этибдурким, хомамдин рўзгор сафҳасиға ёзилибдур ва қаламим лайл ва наҳор авроқида нақш қилибдур.

Булардин доғи бошқа, йигитлигим замони ва шабоб айёми авонида кўпрак шеърда сеҳрсоз ва назмда фусун пардоз шуаронинг ширин ашъори ва рангин абётинин элик мингдин ортуқ ёд тутупмен ва алар завқ ва хушҳоллигинин ўзумни овутупмен ва салоҳ ва фасодларига фикр айтибмен, ва махфий фақойиқиға тааммул ва тафаккурлар била етибмен, ва форсий алфоз айб ва ҳунари мулоҳазаси идрокида таъбим ўзин солмайду, балки ул водий қатъида килким равандаси тез гомлиғ била қадам урмагон ер қолмайду.

Ва ўттуз йилдин ортуқ ва қирқ йилға яқиндурум, Хуросон мулкиким, фазлу камол аҳлиға олам мамоликиннинг мисри муаззами ва саводи аъзамидур, бу мулкининг жамиъ назм аҳли шуаройи ширин каломи ва фусаҳойи вожибул-ихтироми ҳар не ҳар маъни билаким, авроқ юзига оройиш ва ҳар алфоз билаким, ажзо узориға намоиш беридурлар, бу фақир суҳбатиға еткурубдурлар ва бу заиф оллинда ўтқарибдурлар ва ҳақ⁸¹ ва ислоҳ илтимосин қилибдурлар, ва хотирға [хутур] қилгон нуктаки, айтилибдур, инсоф юзидин мусаллам тутуптурлар ва агар баъзи ибс қилибдурлар далоил била аларға хотир нишон қилибдур, андин сўнгра қабул қилиб, ўзларин шоқир ва мамнун билибдурлар.

Ва басо маоний аҳли хурдадонлар ва дақойиқ хайли дақиқ баёнларки, Анварий⁸² ва Салмон шеърида ҳар бири бирининг жонибин тутуб баҳслар қилиб, сўзлари бирбиринин ўтмагандин сўнгра бу фақир олиға муҳокама учун келтуруптурлар ва ҳар не ҳукм топиб дурлар мусаллам тутиб, муноқашалари бартараф бўлубтур. Ва газалда Мир Шоҳий⁸³ ва Мавлоно Котибий⁸⁴ ва алар ғайри тарафидин доғи бу йўсунлуқ ва маснавийда ҳазрат Шайх Низомий ва Мир Хисрав Деҳлавий жонибидин дағи бу дастурлуғ кўп воқеъ бўлубтур.

Барчадин куллийрак санад буким, ҳазрати иршод па ноҳи... Нуранки... форсий сўзда жамиъ алар сўзидин юқориқроқ сўз йўқтур, кўпрак кутуб ва расоил ва ғазалиёт ва қасойиддаки, маоний гавҳарларин назм силкига кийдуруп эрдилар ва замир ниҳонхонасинин анжуман тамошоғоҳига жилва берур эрдилар, анинг мусвадда⁸⁵син бурунроқ бу фақирға илтифот ва эътиқод юзидин берур эрдиларким: «Бу авроқни ол ва боштин оёғиға назар сол, хотирингға ҳар не айтқудек сўз келса айт», деб ва ҳар не ишорат бўлгониким, мазкур бўлди, зоҳир қилсам, мақбул тушар эрди.

Бу даъвоға далил буким, ўндин ортуқ кутуб ва расонда ул ҳазрат бу фақирнинг отин мазкур қилибдурлар. Ва кўпи таъб ва идрок ва мунга муносиб нималарға нисбат бериб, мастур қилибдурлар.

Бу қабул назари асаридин бир қардин⁸⁶ ортуқ султонус-салотини сипеҳр ойин суҳбатларида ва фирдавс тазйин хизматларидаким аҳли каломдин ва мақолдин фазл ва камол зумрасининг мажмаи⁸⁷ дур ва илм ва фазлнинг манбаидур, бу фақирнинг сўзига мартаба рафеъ ва мақола васеъ эрди, ва ўзига сўз жиҳатидин азим эътибор ва сўзига ўз жиҳатидин бийик поя ва миқдор.

Ва султонус-салотинки, мазҳари лутфи илоҳий ва музҳири анвори ҳақойиқи номутаноҳийдур ва фархунда замири улум гавҳарининг дарёси ва хужаста хотири хоксор бандалар зотининг кимиёсидур, бу тоифанинг кўпрак истилоҳ ва қаваидидин олий мажлисда сўз ўтса мухотаб⁸⁸ бу фақир, фасоҳат ва балоғат аҳли натойижи таъбидин ҳар не мазкур бўлса мушорун илайх⁸⁹ бу ҳақирни қилур эрдилар. Ва ул миқдор бу туфроғнинг рутбасин фалакка еткуруп ва онча бу зарранинг поясин қуёшдин ошуруп эрдиларким, ўзларининг хуршед файз таъбларидин зуҳур қилгон рисолаки⁹⁰, ўз гавҳаррез қаламларидин нигориш топибдур ва ўз камоҳий ҳолатлари кайфиятида гузориш сурати тутуптур, бу бойри бандаларини назм тариқининг барча навъида таърифлар битиб, **соҳибқиронлиқ** лақаби била сарафроз қилибдурлар ва бемисл ва анбозлиғ васфи била мумтоз этибдурлар] ва муқаррардурки, ҳумоюн таъблари замон мушклотининг меъёридур, фархунда зиҳлари олам дақойиқининг ҳаллоли ва соҳиб асрори.

Бандаи хоксор агарчи туфроғдин ўксук эрдим, аммо ул қуёш тарбияти била ранго-ранг гуллар очтим ва бу афкандан беътибор агарчи заррадин камрак эрдим, ул саҳоб тақвияти била гуно-гун дурлар сочтим ва дилсўз абётим муножот аҳлиға ошуб ва гавго солди ва базм афрўз ғазалиётим хароботийларға оҳу вовайло солди.

Ҳосили калом андин сўнграким, мунча қавий далоил ва азим шавоҳид била бу фақирнинг вуқуфи, балки маҳорати бу фаннинг форсий ва туркий назмида собит ва равшан бўлди, агар бирни яна бирга таржих қилсам, керакки, бу тоифадин ҳеч кишиға мусаллам тутуп, саддақа⁹¹ демакдин ўзга мақол ва мажол бўлмағай. Батахсиски, мунча бурҳони қотей била ҳам қатъ топқай ва истишҳодға бу мусвадда-

нинг ҳам лафзи йўқки, ҳар ҳарфи фарёд ургайлар ва гав-
го кўтаргайлар.

Яна бир куллия буким, то мулк араб хулафоси ва салоти-
тинида эрди, фалак ул вақтда назм дабирига араб тили
била жилва берди, андоқки, Ҳассон Собитдек ва Лақит-
дек⁹² маликул-калом сухан гузорлар ва маъний офарин
фасоҳат шиорлар пайдо бўлдилар ва ўз тиллари била назм
адосининг додин бердилар.

Бу муносабат била араб салотини дағи Иброҳим Маҳ-
ди⁹³дек ва Маъмун халифа⁹⁴дек ва булардин ўзга ҳам салоти-
тинзодалар ғарро назмлардин қасоид айттилар ва фавоид
зоҳир қилдилар.

Чун мулкдин баъзи ақолим ва кишварда сорт салотини
мустақил бўлдилар, ул муносабат била форсийгўй шуаро
зуҳур қилдилар. Қасидада Хоқоний⁹⁵ ва Анварий ва Камол
Исмоил⁹⁶ ва Заҳир⁹⁷ ва Салмондек ва маснавийда устози
фан Фирдавсий⁹⁸ ва нодири замон Шайх Низомий ва жо-
дуйи ҳинд Мир Хисравдек ва ғазалда мухтарин вақт Шайх
Муслиҳиддин Саъдий ва яғонаи аср Хожа Ҳофиз Шеро-
зийдекки, буларнинг таърифи юқорироқ чун шаммаи су-
рулупдур ва васфлариға қалам урулупдур. Сўзни узотмоқ
ҳожат эмас ва калом татвилини маъни аҳли мустаҳсан де-
мас. Ва бу муносабат била сорт салотинидин ҳам Султон
Тўғрул⁹⁹дек ва Шоҳ Шижоъ¹⁰⁰дек олий қадр подшоҳлар ва
рафеъ мартаба анжум сипоҳлар рангин абёт ва ширин ғазалиёт
айттилар ва замонларида машҳур бўлди ва рўзгор-
лари авроқида мастур.

То мулк араб ва сорт салотинидин турк хонларға инти-
қол топти, Хулоғухон¹⁰¹ замонидин султони соҳибқирон
Темур Кўрагон¹⁰² замонидин фарзанди халафи Шоҳрух
Султон¹⁰³нинг замонининг охириғача турк тили билан шу-
аро пайдо бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг авлод ва аҳфоди-
дин ҳам хуш табъ салотине зуҳурға келди: шуаро Сакко-
кий¹⁰⁴ ва Ҳайдар Хоразмий¹⁰⁵ ва Атойи¹⁰⁶ ва Муқим-
ий¹⁰⁷ ва Яқиний¹⁰⁸ ва Амирий¹⁰⁹ ва Гадоий¹¹⁰деклар. Ва
форсий мазкур бўлгон шуаро муқобаласида киши пайдо
бўлмади, бир Мавлоно Лутфий¹¹¹дин ўзгаким, бир неча
матлаълари борким, табъ аҳли қошида ўқуса бўлур. Ул
жумладин бири будурким,

Б а й т:

Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилғали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали.

Ва салотиндин ҳам ўлгуча табъ асари ҳеч қайсидин зо-
ҳир бўлмади ва варақ юзига нақш қилгуча нима қолмади,
Султон Бобир¹¹²дин ўзгаким бу матлаъ алар табъи асари-
дурким,

Б а й т:

Неча юзунг кўруб ҳайрон бўлайин,
Илоҳи мен санга қурбон бўлайин.

То бу вақтқачаким, мулк бу дудмоннинг тахти салтана-
тиға хотам ва тожи хилофатиға сазовор ва мусаллам, асо-
лат баҳрининг дурри шоҳвори, адолат маъданининг гавҳа-
ри олий миқдори, сипаҳбадлиғ маъракасининг Рустами
Достони, сипаҳдорлиғ майдонининг Соми Наримони, са-
рафрозлиғ тожининг гавҳари зебандаси, базмсозлиғ сипеҳ-
рининг ахтари фархундаси, жаҳондорлиғ базмининг Иска-
дари Жамшеджоҳи, жаҳонгирлиғ анжуманининг хуршеди
олампаҳоҳи, рифъат жаҳонининг қуллаи гардунхароши,
адолат сипеҳрининг саҳоби гавҳарпоши, фазлу камол ҳада-
қасининг мардумаки бийноси, такалум ва мақол ҳадиқаси-
нинг булбули хуш навоси ас-султон биннис-султон, ал-хо-
қон биннил-хоқон муиззус-салтанати вад-дунё вад-дин
Абул-ғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон¹¹³...

Р у б о и й:

Ким то фалак офоқ уза давр қилур,
Анжум гули ҳар тун бу чамандин очилур,
Не шоҳ анинг зоти киби ёд билур,
Не табъ анинг табъидек истаб топилур.

Токим фалак эврлуру давом ўлсун анга,
Иқбол бисотида мақом ўлсун анга,
Ҳам нутқ била жонбахш калом ўлсун анга,
Ҳам назм каломи мустадом ўлсун анга.

Жаҳонбонлиқ тахтида мақом тутти ва кишварситонлиқ
маснадида ором топти — мулк силкига амният гавҳарларин
чекти ва жаҳон мазраъида жамъият доналарин экти, чун
салим (қалби) гавҳари кони маоний эрди ва мустақим зеҳ-
ни мавриди файзи субҳоний, калом аҳлиға тарфия ва иб-
тиҳожлар¹¹⁴ ва калом хайлиға равнақ ва ривожлар даст
берди. Ва ҳар илмда муфид таълифлар ва ҳар фанда мун-
тиж таснифлар қилдилар ва ғариб расоили маънавий зуҳур

қилди ва ажиб давовин ва газал ва қасоид ва маснавий ёйилди. Ва ўз шариф таъб ва латиф зеҳнларидин дағи, агарчи ҳам форсий демакка қодир ва ҳам туркча айтмоққа моҳир эрди, аммо аслий таъб иқтизоси ва шоеъ такаллум муносабати адоси била туркий девон тадвиниға майл қилдилар ва дилпазир абёт ва беназир газалиёт тартиб бердиларки, то Уторид¹¹⁵ фалак девонхонасининг қаламзан ва роқимидур ва сипеҳр байтул-интизомининг рақамкаш ва нозими, андоқ гулшан дақойиқ гулу раёҳини била ораста ва ул навъ махзане маоний жавоҳири самини била пийроста кўрмайдур. Дақиқ маъни гулбузорлари салисалфоз кибатларида жилванамой ва ғариб мақсуд моҳрухсорлари латиф адо ҳуллаларида чеҳракушой. Девон демайки, баҳри Уммондур, ҳар газал анда жавоҳирдин мамлу бир сафина; сафина демайки, хазинадур, ҳар байти бир уй маоний гавҳарларидин анда юз давина; сўзнок абётини ўқуғувчининг нафаси эл кўнглин ўртамакка самуми офат ва дардмандона алфозини адо қилғувчининг уни харошидин маҳзунлар бағри жароҳат; иборати нишотлиғ замирларни мотамзада қилғувчи ва ҳарорати муздек совуғон кўнгулларни оташкада қилғувчи; ҳуруфи тартибида сеҳрсозлиғлар ва адоси таркибида фусунпардозлиғлар ҳосилки, туркча тил била бу навъ девонки, мазкур бўлди ва таърифи бу сифат ва оини билаки, мастур бўлдимки, бу йўсунлуқ ғаройиб йўқки, салатини мукаррами Доро ҳашамдин, балки шуаройи қудсий нафаси Масиҳ дамдин воқеъ бўлмайдур ва ораға кирмайдур, воқеъ бўлди ва ораға тушти ва анинг зулоли ҳаётининг файзи қуёш чашмасидин ўтгали ёвушти ва бу тоифанинг бебаҳралари бу руҳ нақидин баҳраёб ва лаб ташналари бу оби ҳаётдин сероб бўлдилар. Бовужуд бу султонус-салотининг кимиё асар хотири ва хуршед осор замири дағи мунга мойилки, турк нозимлари ўз алфозлари билан шеърға машғуллуқ қилғайлар ва кўнгул гунчаси доғидинки, печлар чирманибдур баҳор насимидек анфос била гулдек очилғайлар. Ва илтифот ва эҳтимом юзидин баъзи маънилар топиб, назм қилурға ҳукмлар ҳам жорий бўлди ва сўз услубиға таъйинлар ва адосиға таълимлар ҳам изҳори бўлди.

Турк улусининг хуш таъб беклари ва мирзодалари ва соҳиби зеҳн пок таъблари ва озодалари андоқки, керак машғуллуқ асбобин туза олмадилар ва ул навъ таъб натижаси кўргуза олмадиларки, андин хушгўйлуқ умиди тутса бўлғай, балки бу умидни аларнинг рўзгори ҳолиға ёвутса бўл-

ғай. Турфароқ буким, бу навъ подшоҳи суҳандон тарғиби ва талқини эҳсони ва таҳсини қондаи мутобаат ва мувофакатни унутуб ва жоддаи нофармонлиғ ва залолатни тутуб, кўпи, балки бориси форсийға мойил бўлдилар ва ул тил била назмға қойил. Бу иш мундин ўзга бўла олмаски, турк тили таърифиди андоқки, юқорироқ мазкур бўлди: бовужуди алфоз касрати ва иборат вусъаси ва маоний ғаробати ва адо салосати дилпазир боғламоқда суубат бор ва дилпиганд тартиб бермакта таъб ранж ва уқубат топар, лозим кўрунди турк тили шарҳида бир неча вараққа зеб-оройиш бермак ва анда ҳазрати султонус-салотин мулоямати таъб ва маҳорати зеҳнларин шарҳ этмак ва ҳумоюн раёйлари тартиб берган девон бобида бир неча сўз густохлиғ сурмак ва ул ҳазрат камоли донолиқ ва вуқуф ва тавонолиғ ниҳоятининг бу фан асҳобиға ва бу фазл арбобиға таълимлар бериб ва талқинлар қилиб, булар ул ҳазратнинг дақиқ сўзин ё англамай, ё англасалар буюрулгон йўсун била амал қилмай, ё қила олмай. Ва бу заифи хоксор ул ҳазратнинг қудсий нафаси посини асрап ва вожибул-изъон ҳукмларига итоат ва фармонбардорлиқ қилиб, кўнгулмундин ва тилимдин келганча ва қаламим ва илгимдин қувват фаҳм қилганча ул ҳазратқа бовужуди бандалиғ ва ул бандалиғ била саодатмандлиғ ва фархундалиғ — шогирдликка дағи ўзумни мушарраф ва аржуманд ва мубоҳий ва сарбаланд қилдим. Ва йиллар турк тили ва назми қонда ва услубида билмаганларимни сўруп ва мушкилларимни ҳаллоли мушкилотим тобуғида арзға еткуруп, азим фоидалар топиб, куллий натижалар кўрдум. Ул ҳазратнинг таълими ва тарбияти била ва раҳнамоилиғи ва тақвияти била ишим ул ерга еттиким, ул ҳазрат ўз пок таъблари натижасидин зоҳир бўлгон рисолаки, ўз маориф нигор килки таҳрири эрди ва ўз латиф осор нутқи тақрири, алқобимни юқори адо қилдимки, не унвон била сабт қилдиларки, мукаррар қилмоқ ҳожат эрмас.

Бу бандаға ҳам чун бу навъ азим давлатки, ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг «Ал-мутакаллим»¹¹⁶ деган исмиға мазҳарийят бўлғай ва ҳалойиқ орасида такаллумда ақрон ва амсолдин имтиёз ва эътибор ва улуғ от била овоза ва иштиҳорғаки, ул ҳазратнинг иноят ва эҳтимомлари боис бўлди, ва юқори мазкур бўлгон давовин ва маснавий ва соир кутуб ва расоили маънавийки, то олам биносидур бу тоифадин ҳеч кимга ижтимое даст бермайдур ва ихтирое муяссар бўлмайдур, даст берди ва муяссар бўлди. Агарчи бор-

чани ул ҳазратнинг шариф исмига мухайял ва ҳумоюн алқобиға музайял қилибмен, буларни сонр иноятлари муқобаласида тутуп «Ал-мутакаллим» исмига маъҳариятим узриға туркий ва сорт луғати кайфияти ва ҳақиқати шарҳида бу рисолаи жамъ қилиб битидим. Ва анга «Муҳокаматул-луғатайн»¹¹⁷ от қўйдум, то турк эли тили фасоҳат ва диққати ва балоғат ва вусъатики, ул ҳазрат бу тил ва иборат била назм бисоти тузупдурлар ва Масиҳо анфоси ва Хизир зулолидин ўлук тиргузмак тариқин олам аҳлиға кўргузупдурлар, зоҳир қилдим. Ва хаёлимға мундоқ келурким, турк улуси фасиҳлариға улуг ҳақ собит қилдимки, ўз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва ўз тил ва луғатлари кайфиятидин воқиф бўлдилар ва форсийгўйларнинг иборат ва алфоз бобида таън қилур сарзанишидин қутулдилар. Алар даги ранж ва машаққатим муқобаласида, чун бу махфий илмдинки, зоҳир қилибмен, вуқуф топсалар, умид улким, бу фақирни хайр дуоси била ёд қилгайлар ва руҳумни анинг била шод қилгайлар.

Рубоий:

Бу номаки, ёзди қаламим тортиб тил,
Таърихин анинг жумодиюл-аввал бил,
Куннинг рақамини чоршанба қилғил,
Тўққуз юз йилдин ўтуб эрди беш йил.¹¹⁸

МЕЗОНУЛ=
АВЗОН

Нашрга тайёрловчи
ИЗЗАТ СУЛТОН

Комил ҳамд ва вофир шукр ул сониъғаким, инсон хилқати байтининг назмин аносир тўрт руки била тузди ва бу байт арконин назм аҳлининг солим таъб ва мустақим зеҳни икки мисраи била манзум кўргузди. Ва жаид наът ва қариб дуруд ул нозимғаким, олам аҳли интизоми учун шарият мезонини адл авзони била рост келтурди, то ул ростлик сиқли ҳашр мезонига мадад еткурди.

Аммо баъд; солим ва мавзун таълиғ назм аҳлига ва матбуъ таъб ва мулойим зеҳнлик шеър хайлига маъруз улким, бу банда ҳазрати султонус-салотин муиззус-салтанати вад-дунё вад-дин Султон Ҳусайн Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳу ва адома умраҳу ва давлатаҳунинг ҳар навъ назм бобида таълим ва тарбиятлари била ва ҳар синф шеър услубида тафҳим ва тақвиятлари била аҷам шуароси ва фурс фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намойиш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қоидадаким, маъни абкорига зийнат ва оройиш кўркузуб эрдилар, чиғатой лафзи била рақам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлғон тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимға бу даст бермайду ва ҳеч роқимға бу муяссар бўлмайду.

Аммо чун ул ҳазратнинг шариф мажлислари маоний жавоҳирининг кони эрди ва латиф таъблари назм қавоидининг мезони ва замон шуароси олий даргоҳда ходим ва даврон булого ва зурафоси маолий боргоҳда мулозим эрди-

лар, мудом назм ва насрдин сўз мазкур ва аладдавом шеър ва муаммодин табъ натойижи мастур бўлур эрди ва ул ҳазратнинг дақойиқ шиор табълари назм ойини ва интишориға толиб ва ҳақойиқ осор зеҳлари шеър тартиби ва иштиҳориға роғиб; андоқки, назм аҳлининг шакаррези ва муҳаббат хайлининг оташ ангези, дард ва шавқ тариқининг покрави, яъни Амир Хисрав Деҳлавий равваҳаллоҳу руҳаҳунинг ғазалиётиниким, тўрт девонға машҳурдур, улча саъй ва имкони бор, қилилиб, йиғдурдилар ва анинг абёти адади ўн секкиз мингга етти ва ани гояти зийнат ва зеб ва ниҳояти такаллуф ва жадвал ва тазҳиб била замон хушнавислариға китобат қилдурдилар ва анинг ривож ва равнақин қуёшдек ройи оламорой машғуллиқи била фалақдин ошурдилар. Чун ул маликул-калом бу фанда маҳорат ва камолидин ва амийқ табъ ва дақиқ хаёлидин кўпрак баҳрда шеър айтибдур ва аксар назм номатбуъ вазнда дебдур ва замон зурафосидин баъзининг солим табъи анинг балоғатидин қосир ва идрокидин мутаҳаййир, балки мутаннаффи эрди. Ул ҳазратнинг ҳумоюн табълариға ғариб ихтирос ва ажиб ижтиҳоде келдиким, ҳаргиз салотиндин, балки шуаройи назм ойиндин ҳеч кимнинг хаёлиға келмайдур ва хотириға хутур қилмайдур.

Анинг шарҳи будурки, ул девонда ҳар ғазал бошида ул ғазал не баҳрда ва не вазнда эрканин ва аркониға қайси зиҳоф кириб, не навъ тағайиор топқанин битгайлар ва сабт қилгайлар, то барча эл ул баҳр аҳволини ва ул вазн ашқолини маълум қилгайлар, ва алҳақ бу хаёл асру ғариб ва нодир тушубдур, балки жамъ девон тартиб берган шуароға азим ҳаққе собит бўлубтур. Ва бу банданинг дағи тўрт девонигақим, туркча тил билан назм топибдур ва абёти адади йиғирми беш мингга яқинлашибдурким, ул ҳазратнинг ҳумоюн алқобиға рақам топибдур ва музайян бўлубтур, ҳам ушбу мазкур бўлгон дастур била тартиб берилибдур.

Чун ул ҳазратнинг муборак хотирлари шеър бухур ва авзонига ва назм қавонд ва мезонига мунча мойил эрди, аруз фаннида бу мухтасар сабт бўлди ва анга «Мезонул-авзон» от қўюлди ва неча қоида ва доира ва вазнким, ҳеч арузда, мисли фан возни Халил ибни Аҳмад ва илм устоди Шамс Қайс кутубида ва Хожа Насир Тусийнинг «Меёррул-ашъор»ида, балки Ҳазрати Махдумий наввара марқадаҳу нуран «Аруз»ларида йўқ эрдиким, бу фақир бу фан усулидин истихроҷ қилиб эрдиким, бу китобға изофа қил-

дим. Эмди тенгридин тавфиқ тилаб, ул азизлар руҳидин истимдод қилиб, шуруъ қилилур.

Аmmo билгилким, аруз фанниким, назм авзонининг мезонидур, шариф фандур. Невчунким, назм илмининг рутбаси бағоят бийик рутбадур. Андоқки, ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг каломи мажидида кўп ерда назм воқеъ бўлубтурки, аруз қавонди била ростдур. Ул жумладин бири бу оятдурким: «Лан таноул-бирра хато илон»дур; «рамали мусаддаси маҳзуф» воқеъ бўлубтур. Ва яна будурким: «Валмурсалоти урфан, фал-осифоти асфан»ким, вазни: «мафъулу фобилотун мафъулу фобилотун»дур, «музореи мусаммани ахраб» воқеъ бўлубтур. Ва яна: «Жанноти аднин фадхуллуҳо холидин»ким, вазни: «мастафъилун мустафъилун мустафъилон»дур ва «ражази мусаддаси музол» воқеъ бўлубтур. Ва каломуллода кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва расул саллаллоҳу алайҳивассаллам аҳодисида дағи ҳам бу тариқ тушубтур. Ул жумладин бири будурким, «ман акрама олиман фақад акрамани» ким, вазни: «мафъулу мафонилун мафонийлу фаул»дур, ва рубойи вазнда «ҳазажи ахраби мақбузи мақфуфи мажбуб» воқеъ бўлубтур.

Ва амирул-мўминин Али каррамаллоҳу важҳаҳунинг ашъори кўпдур, балки девони бор. Яна машойих ва аймма ва авлиёуллодин ҳам кўп азимуш-шаън элнинг назми, балки девони ва маснавий тариқи била китоблари борким, истишҳодға ҳожат эрмас, нечунким, халойиқ қошида равшандурур ва ҳам сўз татвил топар. Ва бу назмларнинг асли ва зобитаси аруз бухур ва авзонига мавқуфдур.

Бас собит бўлдиким, аруз фанни шариф фандур. Ва буким, бу илмни нечун «аруз» дедилар, мухталиф ақвол бор. Ул жумладин, бири била иктифо қилилур. Ва ул будурким, Халил ибни Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг возиидур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир води эрмишки, ани «Аруз» дерлар эрмиш ва ул водида аъроб уйлари тикиб, жилва бериб, баҳоға киюрурлар эрмиш. Ва уйни араб «байт» дер. Чун байтларни бу фан била мезон қилиб, мавзунини номавзундин аюрурлар, гўеки қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «аруз» дебтурлар. Байтники уй оти бирла отабдурлар, муносабати муни дебдурларки, уйнинг чун биноси тўрт рукн биладур, бу байтнинг ҳам биноси тўрт рукн биладур, бу байтда ҳам маъни ҳайсиятидин кўп нималар бўлур, ҳатто уйнинг маҳ-

зунот ва махфиёти ўрнига ҳам мунда махфий ва мактум хаёлот ва маони топса бўлур, бу муносабатлардин ани «байт» дебдурлар.

Аммо маълум бўлсунким, аруз фанни аҳли назм авзони усулининг биносин уч рукнга қўюбтурларким, аларни сабаб ва ватад ва фосила дебтурлар.

Сабаб икки навъдур: сабаби хафиф, ва ул лафзедур муштамил: бир мутаҳаррик ва бир сокинга, андоқким, май (می) ва най (نی) ва гул (گل) ва мул (مل). Ва сабаби сақийл, ва ул лафзедур муштамил: икки мутаҳаррикка, андоқким, юзи (یوزی) ва кўзи (کوزی) ва хати (خطی) ва қади (قدی).

Ва ватад дағи икки қисмдур: ва ватади мажмуъ, ва ул лафзедур: икки бурунқи ҳарфи мутаҳаррик ва бир сўнғқи ҳарфи сокин, андоқким, шажар (شجر) ва самар (ثمر) ва Хутан (ختن) ва Адан (عدن). Ва ватади мафруқ, ва ул лафзедур: бурунқи ва сўнғқи ҳарфи мутаҳаррик ва ўртанчи ҳарфи сокин, андоқким, хома (خامه) ва нома (نامه) ва ноқа (ناقه) ва фоқа (فاقه).

Фосила дағи икки навъдур: Фосилаи суғро, ва ул лафзедур: уч ҳарфи мутаҳаррик ва тўртунчи ҳарфи сокин, андоқким, мираким (میرکیم) ва юраким (یورکیم). Ва фосилаи кубро, ва ул лафзедур: тўрт ҳарфи мутаҳаррик ва бешинчи ҳарфи сокиндур, андоқким, яшамаған (یشمغان) ва қасамаған (қасмаған).

Ва бу арконнинг мажмуи бу калимот таркибида даражадурким: «Ул кўзи қаро дарду ғамидин чидамадим».

Ва мавзун калом таълифи бу арконнинг ҳеч қайсини то яна бирига мураккаб қилмағайлар, мустаҳсан тушмас. Не сабабдин, андоқким, байт:

Эй ой, келким, ёрингдурмен,
Фурқат шоми зорингдурмен.

Ва не автоддин, андоқким, байт:

Қади ҳавосидин гаҳи шажар сари назар қилай,
Юзи хаёлидин гаҳи чаман сари гузар қилай.

Ва не фавосилдин, андоқким, байт:

Мираким, тилаким чу сен ўлдунгу бас,
Не қилай яналар кўрарни ҳавас.

Бас мавзун калом таълифида бу аркон таркибидин гузир йўқтур ва араб ва ажам шуаросининг жамиъ ашъори мураккаб бу аркон ижтимоидиндур, ва аруз аҳли ани «афойл» ва «тафойл» дерлар ва ул секкиз фаслга мунҳасирдур:

1) Фаълун — (فعلون) — ватади мажмуъ тақдими била сабаби хафифқа.

2) Фоълун — (فعلن) — сабаби хафиф тақдими била ватади мажмуъқа.

3) Мафойилун — (مفاعيلن) — ватади мажмуъ тақдими била икки сабаби хафифқа.

4) Мустафилун — (مستفعلن) — икки сабаби хафиф тақдими била ватади мажмуъқа.

5) Фойлотун — (فاعلاتن) — ватади мажмуъ кидурмак била икки сабаби хафиф орасига.

6) Мафойилатун — (مفاعلتن) — ватади мажмуъ тақдими била фосилаи суғроға.

7) Мутафойилун — (متفاعلن) — фосилаи суғро тақдими била ватади мажмуъға.

8) Мафъулоту — (مفعولات) — икки сабаби хафиф тақдими била ватади мафруққа.

Ва улча бу секкиз усулдин форсий шеърда касирулвуқуъдур — бешдур: 1) мафойилун, 2) ва фойлотун, 3) ва мустафилун, 4) ва мафъулоту, 5) ва фаълун. Ва туркча шеърда ҳам, улча мулоҳаза қилилибдур, бу аркондин ўзга вуқуъ топмас, магар такалуф била. Ва бу беш аслнинг ҳар бирига неча фаръдурким тағайюрлар сабабиндинки, ани арузийлар «зиҳоф» дерлар, ҳосил бўлур. Ул жиҳатдин зиҳоф ва фуруъ орасида бир фасл тартиб берилди.

Фасл. Мафойилун зиҳофоти ўн бирдур ва фуруи дағи ўн бирдур. Аммо зиҳофи: 1) «Қабз» — мафойилун «ё»сининг исқотидур, то мафойилун қолғай. 2) «Каф» — мафойилун «нун»ининг исқотидур, то мафойилун қолғай. 3) «Харм» мафойилун «мим»ининг исқотидур, то фойилун қолғай ва мафъулун анинг ўрнига битарлар. 4) «Харб» — мафойилун «мим»и ва «нун»ининг исқоти-

дур, то фобийлу қолғай ва мафъулу анинг ўрнига битарлар. 5) «Шатар» — мафобийлун «мим» ва «ё»сининг исқотидур, то фобилун қолғай. 6) «Ҳафз» — мафобийлуннинг охир жузвининг охир сабаби хафифи исқотидур, бас мафобийлундин мафобий қолғай ва фаъулун анинг ўрнига қўярлар. 7) «Қаср» — охир жузвининг, яъни сабаби хафиф охирининг исқотидур ва мақобилининг искони бас мафобийлун мафобийл бўлғай. 8) «Ҳатм» — «ҳазф» ва «қаср» ижтимои, (бас) мафобийлунда мафоб қолғай ва фаъул анинг ўрнига қўярлар. 9) «Жабб» — икки сабаби хафиф исқотидур, бас мафобийлундин мафоб қолғай ва фаъул анинг ўрнига қўярлар. 10) «Залал» — «ҳатм» ва «харм» ижтимоидур, мафобийлунда бас фоб қолғай. 11) «Батар» — «жабб» ва «харм» ижтимоидур, мафобийлунда бас фоб қолғай, фаъ анинг ўрнига қўярлар.

Аммо фуруъи: мафобилун — мақбуз; мафобийлу — мақфуф; мафаъулун — ахрам; мафаъулу — ахраб; фобилун — аштар; фаъулун — маҳзуф; мафобийл — мақсур; фаул — аҳтам; фаул — мажбуб; фобасалл; фаъ — абтар.

Фобилотун зиҳфоти ўндур ва фуруъи ўн беш. Аммо зиҳфоти: 1) «Ҳабн» — аввал жузвининг сабаби хафифининг сокин ҳарфининг исқотидур, бас фобилотундин фобилотун қолғай. 2) «Каф» — бешинчи ҳарф исқотидур, бас фобилотун фобилотун бўлғай. 3) «Шакл» — «хабн» ва «каф» ижтимоидур, бас фобилотун фаъилоту бўлғай. 4) «Ҳазф» — фобилотунда «то» ва «нун» исқотидур — фобило бўлур ва фобилун анинг ўрнига битирлар. 5) «Қаср» — фобилотунда фобилот бўлур ва фобилон анинг ўрнига қўярлар ва баъзи ҳамул «то»га тағйир бермай мазкур қилурлар. 6) «Қатъ» — фобилотунда сўнги сабаб исқотидур ва ватад сокиннинг ҳам исқоти ва моқабли искони, бас фобил қолғай ва фаъулун анинг ўрнига қўярлар, аммо баъзи ани салм дебдурлар. 7) «Ташъис» — фобилотун ватадининг икки мутаҳаррикидин бирининг исқотидур, то фоботун қолғай ё фолотун қолғай, ҳар тақдир била мафъулун анинг ўрнига қўярлар. 8) «Жаҳф» фобилотунни хабн қилмоқ дур ва фосилани исқот қилмоқ, тун қолғай, фаъ анинг ўрнига қўярлар. 9) «Тасбиғ» — охир жузвининг сабаби хафифига бир ҳарф ортурмоқдурким, фобилотун фобилотун бўлғай, фобилиён анинг ўрнига қўярлар. 10) «Рабъ» — фобилотунда қатъ ва хаб ижтимоидурким, фаул қолғай.

Аммо фуруъи: фобилотун — махбун; фобилатун — мақфур; фаъилоту — машкул; фобилун — маҳзуф; фобилон махбун мақсур; фобилун — махбуни — маҳзуф; фаълун — мақту; мафъулун — мушаъас; фаълон — мақтуи мусаббаъ; фаул — марбуъ; фобилиён — мусаббаъ; фаълиён — махбуни мусаббаъ; фоб-мажҳуфи мусаббаъ; фаъ — маҳжуф.

Ва мустафбилун зиҳфоти тўққуздуз ва фуруъи ўн тўрт. Аммо зиҳфоти: 1) «Хабн» — мустафбилунда мутафбилун бўлур, мафобилун анинг ўрнига қўярлар. 2) «Тай» — мустафбилуннинг тўртунчи ҳарфининг исқотидур, мустафбилун қолур, муфтабилун анинг ўрнига қўярлар. 3) «Қатъ» — мустафбилуннинг «нун»ининг исқотидур ва «лом»ининг искони, мустафбил қолур, мафъулун анинг ўрнига қўярлар. 4) «Тахлиъ» — мустафбилунда «хабн» ва «қатъ» ижтимоидур, мутафбил қолур, фаъулун анинг ўрнига қўярлар. 5) «Ҳазаж» — мустафбилуннинг ватади исқотидур, мустаф қолур, фаълун анинг ўрнига қўярлар. 6) «Рафъ» — бир сабаби хафиф исқотидур, ул жузвинким, аввали икки сабаби хафифдур, бас мустафбилундин тафбилун қолғай, фобилун анинг ўрнига қўярлар. 7) «Хабл» — мустафбилундин «син» ва «фо» исқотидур, яъни «хабн» ва «тай» ижтимоидур, мутафбилун қолур, фаъилатун анинг ўрнига қўярлар. 8) «Изола» — мустафбилуннинг охиридаги ватади мажмуъга бир сокин ортурмоқдур, мустафбилон бўлур. 9) «Тарфил» — мустафбилуннинг ватади мажмуъига бир сабаби хафиф изофа қилмоқдур, мустафбилотун бўлур, мустафбилотун анинг ўрнига қўярлар.

Аммо анинг фуруъи: мафоилун — махбун; муфтаилун — матвий; мафъулун — мақтуъ; фаулун — мухаллаъ; фаъилун — маҳзуз; фобилун — марфуъ; фаилатун — махбул; мафоилон — матвийи музол; мустафбилен — музол; фаилатон — махбуни музол; мафоилотун — махбуни мураффал; муфтаилотун — матвийи мураффал; мустафилотун — мураффал.

Мафъулоту зиҳфоти тўққуздуз ва фуруъи ўн тўрт. Аммо зиҳфоти: 1) «Хабн» — мафъулотуда мафъулоту бўлур ва мафобилу анинг ўрнига қўярлар. 2) «Тай» — мафъулотуда мафъилоту бўлур, фобилоту анинг ўрнига қўярлар. 3) «Хабл» — мафъулотуда «хабн» ва «тай» ижтимоидур, маъилоту бўлур, фаъилоту анинг ўрнига қўярлар. 4) «Вақф» — мафъулоту «то»сининг исконидур, мафъулон анинг ўрнига қўярлар. 5) «Кашф» — мафъулоту «то»сининг

исқотидур, мафъулун анинг ўрнига қўярлар. 6) «Салм» (سلم) — мафъулоти ватадининг исқотидур — мафъу қолур, фаълун анинг ўрнига қўярлар. 7) «Жадъ» — мафъулотунинг иккала сабабининг исқоти ва «то»сининг исконидур — лот қолур, фоъ анинг ўрнига қўярлар. 8) «Наҳр» — мафъулотунинг иккала сабаби ва «то»сининг исқотидур — ло қолур, фаъ анинг ўрнига қўярлар. 9) «Рафъ» — мафъулотунинг бурунқи сабабининг исқотидур, улоти қолур, мафъулу анинг ўрнига қўярлар.

Аммо анинг фуруъи: мафойилу — махбун; фоилоту — матвий; файлоту — махбул; мафъулун — мавқуф; мафъулун — макшуф; фаулун — махбуни макшуф; фаулун — махбуни мавқуф; фаълун-аслам (اسلام); фоилон — матвий мавқуф; фоилун — матвий макшуф; файлун — махбуни матвий макшуф; мафъулу — марфуъ; фоъ — маждуъ; фаъ — манхур.

Ва фаулуннинг зиҳфоти олтидур, фуруъи ҳам олти. Аммо зиҳфоти: 1) «Қабз» — фаулунда фаулу бўлур, «лом» замми бирла. 2) «Қаср» — фаулунда фаул бўлур, «лом» сукуни била. 3) «Хазф» — фаулунда фау бўлур, фаул анинг ўрнига қўярлар. 4) «Салм» (سلم) — фаулунда «фо» исқотидур, улун қолур: фаълун анинг ўрнига қўярлар. 5) «Сарм» — фаулунда «фо» ва «нун» исқотидур, улу қолур, фаълун анинг ўрнига қўярлар. 6) «Батар» — фаулунда ватади мажмуъ исқотидур, лун қолур, фаъ анинг ўрнига қўярлар.

Аммо анинг фуруъи: фаулу — мақбуз; фаулу — мақсур; фаул — маҳзуф; фаълун — аслам (اسلام); фаълун — асрам; фаъ — абтар.

Фасл. Чун авзон ва баъзи зиҳфот фуруъиким, муҳтожун илайҳ эди, билинди. Эмди билким, буҳуреки баъзининг тақрори ва баъзининг таркиби баъзи била ҳосил бўлур, ўн тўққуздуз, баъзи арабқа махсус ва баъзи ажамқа махсус ва баъзи муштарак ва турк шуаросиға миллати истиъмолдин ҳеч қайси бу вақтқа дегинча махсус эмас эрмиш ва мулоийм таълиғ нозимлар ҳар баҳр ва вазнда кайфа маттафақ назм айтур эрмишлар ва аруз қоида ва зобитасидин орой эрмишлар, то бу вақт тенгри иноятидин турк тили била шеър ажам шуаросиға махсус буҳур ва авзон дағи назм силкиға кирди.

Аммо буҳур асомиси: тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳажаз, ражаз, рамал, мунсарих, музориъ, муқтазаб, мужтасс, сариъ, жаид, қарийб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик.

Аммо тавил ва мадид ва басит биноси икки мухталиф жузвгадур, бири хумосий ва бири субойй.

Тавил ажзоси икки қатла: «фаулун мафойилун (фаулун мафойилун)» дур, андоқким, байт:

Десам оразу зулфунг ул ўтдур, тутундур бу,
Дер ондин санга куймак, бу бирдур қаро қайғу.

«Фойлотун фойилун» дур, андоқким (байт):

Чехрадин бурқаъ очиб ўтқа куйдурдунг мани,
Чун кул ўлди пайкарим, кўкка совурдунг мани.

Ва басит ажзоси икки қатла: «мустафилун фойилун мустафилун фойилун» дур, андоқким, байт:

Ишқинг мени туну кун мажнуну зор айламиш,
Кўнглумни зору ҳазин, жисмим низор айламиш.

Вофир ва комил биноси субойтгадур: мураккаб беш мутаҳаррик ва икки сокидин. Вофир ажзоси мусаддасда олти қатла «мафоилатун», андоқким, байт:

Не фурқат эрур сенсизин ўртанур юраким,
Не бўлғай агар манга гузар айласанг, мираким.

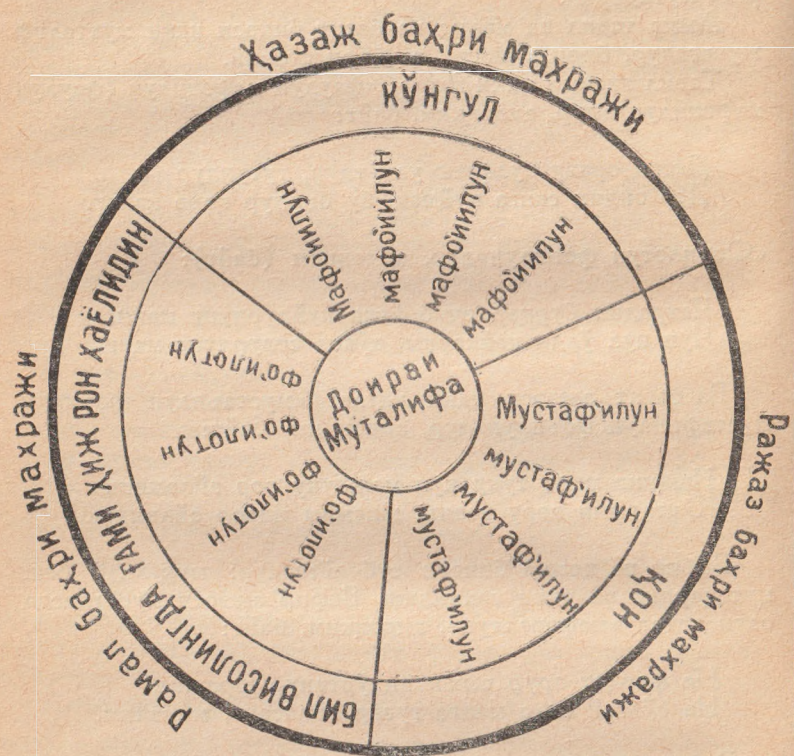
Ва комил ажзоси ҳам мусаддасда олти қатла «мутафойилун» дур, андоқким, байт:

Не бало эмиш сенинг ул хиром ила қоматинг,
Гаҳи суръатинг, гаҳи ноз бирла иқоматинг.

Ва ажам шуаросиға бу беш биҳордаким, мазкур бўлди, назм оз воқеъ бўлмиш бўлғай.

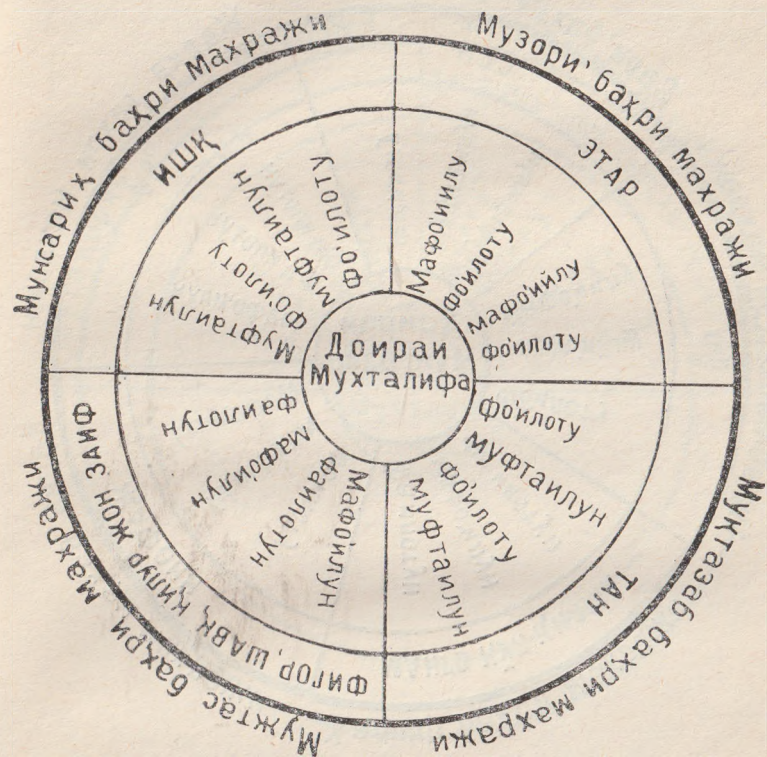
Аммо ҳажаз ва ражаз ва рамал биноси тавил ва мадид ва баситнинг субойетигадур. Ҳазажи мусаммани солимда секкиз қатла «мафойилун» дур, ва ражаз ажзоси саккиз қатла «мустафилун» дур ва рамал ажзоси саккиз қатла «фойлотун» дур. Ва бу баҳрни бир доираға қўюбтурлар

ва ул доирани «Муъталифа» дебдурлар. Ва ул бу сурат била дурур:

Мунсариҳ ва музориъ ва муқтазаб ва мужтасс ва сарий ва жадид ва қарийб ва хафиф ва мушокил биноси субоийт-қадурки, анда ихтилофдур, салимларин бир доирада жамъ қилмайдулар. Аммо мунсариҳи матвий ва музориъи матвий ва макфуф ва муқтазаби матвий ва мужтасси макфуф ва махбунники, мусамманул-ажзодурлар, бир доирага

қўюб, ул доирани «Мухталифа» дебдурлар. Бу сурат била дур:

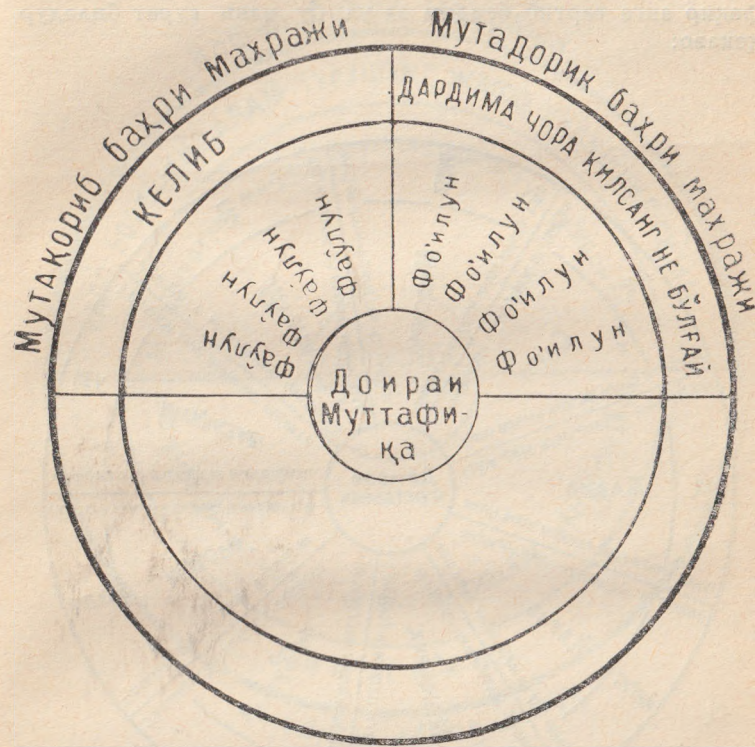
Ва сарийи матвий ва жадиди махбун ва мақбуз ва қарийби макфуф ва матвий ва хафифи дифис махбун ва мақбуз ва мушокили макфуфу мақсурки мусаддасул-ажзо-

дурлар, бир доираға қўюб, ул доирани «Мунтазиа» атаб-
дурлар. Бу сурат биладур:

Ва мутақориб ва мутадорик ажзоси хулосиётқадурки,
мураккаб уч мутаҳаррик ва икки сокиндиндурлар. Мута-
қориб ажзоси секкиз қатла «фаъулун» ва мутадорик ажзо-
си секкиз қатла «фаъилун» ва бу икки баҳрни бир доира-

да қўюб, отин «Муттафиқа» дебтурлар. Бу сурат била-
дур:

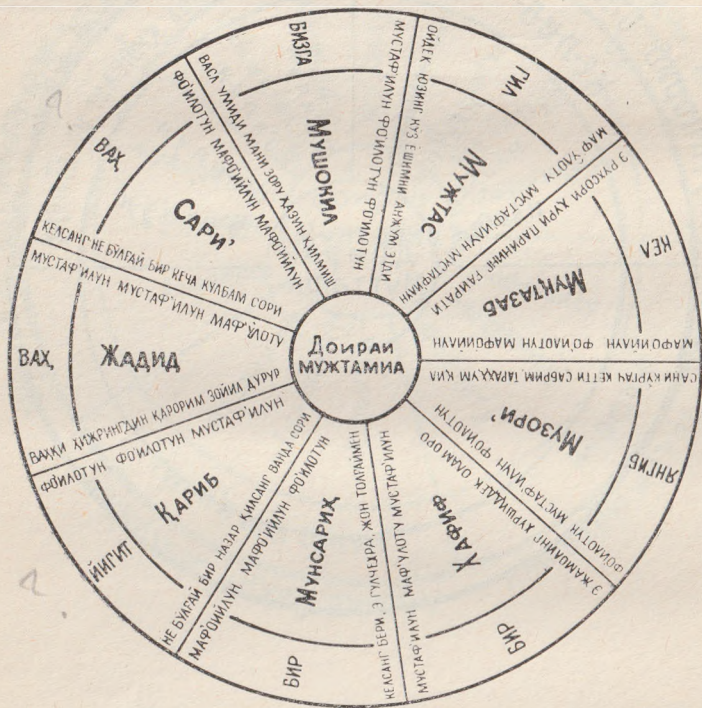

Агар мунсарих ва музориъ ва муқтазаб ва мужтасс баҳ-
риға зиҳфот йўл бериб, мусамман қилиб, бир доира қўюб-
турлар ва сариъ ва жадида ва қарий ва хафиф ва мушокил
баҳриға дағи зиҳфот дохил қилиб, яна бир доира қўюб-
турлар. Аммо буларнинг солиминики, анга ҳеч зиҳф кир-
мамиш бўлғай, ҳеч доираға тартиб била забт қилмайдур-
лар.

Бу мазкур бўлган тўққуз асл баҳрнинг солиминики, зи-
ҳфот духулидин саломат қолмиш бўлғайлар, бир доираи

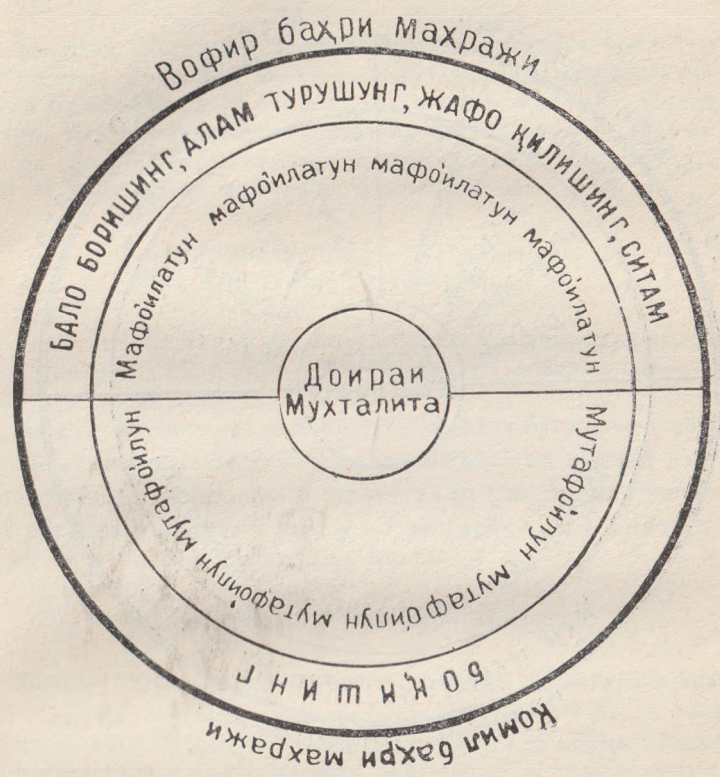

азимада жамъ қилиб, ҳар бирининг ўрнига алоҳида мисол келтуруб, тўққузтасини яна бир мисраъдин ҳам истихрож қилиб, ул «Доираи мужтамиа» дейилди ва бу доира расми замон зурафосидин баъзининг хаёлига келиб эрди, аммо фақир анга тартиб бердим ва ул бу навъ сурат биладур, ҳоказо:

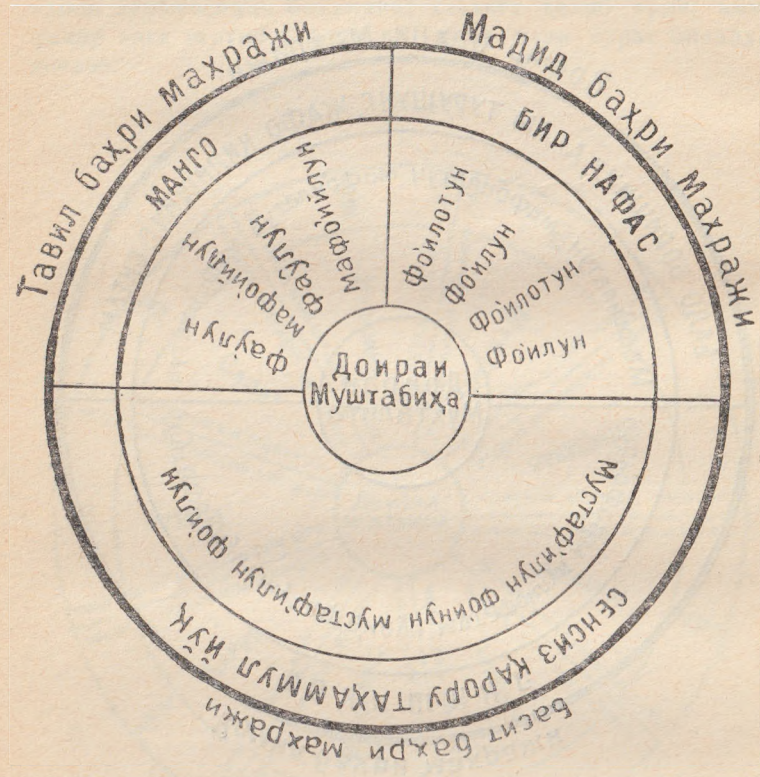
Ва комил баҳри била вофир баҳрида чун назм кам воқиб бўлубтур, агар солим ва матбуъ баҳрлардур, аммо доирасига оз таъарруз қилибдурлар, ул икки баҳрга дағи дои-

ра қўюлди ва анинг отин «Доираи мухталита» дейилди, бу сурат биладур:

Аммо тавил ва мадид ва басит баҳри араб шуаросининг махсусидур, алар арузларида доирага киюрубдурлар ва ажам шуароси анга машғул бўлмайдурлар, аларни дағи бир доирага киюруб, бу мухтасарга дохил қилилдиким, ул дои-

радин орий бўлмағай ва ани «Доираи муштабиқа» дебдурлар, бу сурат биладур:

Фасл. Шеър тақтиби иборат андинурким, байт алфозини бир-биридин айирғайлар, ул навъким, байтнинг ҳар миқдори тенг тушғай ул бихорнинг афобийлидин бирига-ким, ул байт баҳрда воқийдур, ва тариқи будурким, мулоҳаза ҳаракатнинг нафсиға воқий бўлғай, йўқким, аҳволиғаки, ул фатҳа ва замма ва касрадур ва малфуз эйтибор қилғай, йўқки мактуб, ва ҳар ҳарфки лафзда келғай, агарчи китобатда бўлмағай, тақтиғда ҳисобға кирғай, нечукким,

мушаддад ҳуруф ва «алиф»декки, «ҳамза» ишбоъидин ҳосил бўлур, андоқким, мисраъ:

Кетти улким, сендин ором истагаймен, эй кўнгул,

Тақтиби: Кетти улким фойлотун сендин ором фойлотун истагаймен, фойлотун эй кўнгул фойлун ким мулоҳаза қиллса бу мисраъда ўн тўрт ҳарфи тақтиб қилурда хориж бўлур. Ва ул «ё»ларким, хастае ва бастае ва ёрае ва ово-рае ва ёнае лафзидек танкир ва сифат ҳолида зоҳир бўлур, тақтиб чоғи дохил қилурлар, андоқким, байт:

Хастаеким, бастаи ул зулф эрур,
Уйла йўқ девонаи фарзонае.

Тақтиби: Хастаеким фойлотун бастае ул фойлотун зулф эрур фойлун. Уйла йўқ де — фойлотун — вонаи фар — фойлотун зонаи фойлун.

Аммо улча китобатда бордур ва лафзда йўқтур — «атфи вовий»дек мисли: جان و جهان (жону жаҳон) ва заммаи лаённийи вовийдек, мисли: بو و يو (бу ва йу) ва заммаи ишбоийи вовийдек, мисли: خواب و خورد (хобу хўрд); андоқки, бу мисол учаласиға шомилдур, мисра:

Хўрду хобим бу дабистон айламиш.

Ҳамул ўтган дастур била тақтиб қилилур. Яна «ҳо» ҳарфики, талаффузға кирмаски: وجه و خاره و ياره (важҳ ва хора ва ёра)дек, агар байт ўртасида воқий бўлса, тақтибдин соқит бўлур ва агар байт охирида тушса, сокин ҳарф ҳисобиға кирар, андоқким, шеър:

Чунки ул юз гуле эрур тоза, (تازه)

Тоза гулга не ҳожати гоза. (غازه)

Яна «нун» ҳарфидур, ҳар «нун»ки, «вов ва алиф ва «ё»дин сўнгра воқий бўлсаки, моқабилан ҳаракати аларнинг ўз жинсидин бўлса, агар байт ўртасида тушса ва анга ҳаракат ориз бўлса, тақтибдин соқит бўлур, андоқким, мисраъ:

Жонон мани маҳзунға қилур ким пинҳон.

Яна «то» ҳарфидур. Ҳар «то» ки андин бурун бир сокин ҳарф бўлғай *مست الت* (маст, аласт) дек, чун байт ўртасида бўлса, бир мутаҳаррикка маҳсубдур ва агар байт охирида тушса, бир сокин ҳисобиға кирар, андоқки, мисраъ:

Лаълинг майидин эрур кўнгул масти аласт.

Яна ҳар сокин ҳарфиким, яна бир сокиндин сўнгра воқий бўлса, андоқким, мисраъ:

Яна ёр айлади бедоде бунёд.

Ва ҳар «то»ки яна андин бурун икки сокин бўлғай, агар байт ўртасида тушса ва талаффузға кирса ўз моқабилли била, ҳар бири бир мутаҳаррик ҳисобиға кирарлар, андоқким, мисраъ:

Гам юкидин кўнгулда кўфтидурур.

Ва агар байтнинг охирида тушса, ҳар ҳол била тақтиъда соқит бўлур, невчунки, аруз авзонида уч сокин ҳеч вааж била жамъ бўлмас, андоқким, мисраъ:

Жаҳон бўлмасун дўст гар бўлмаса дўст.

Ва ҳам бу навъдур «бо ҳарфи *كشاسب* (Гаштосб) била *(الهراسب)* (Лўҳросб) да.

Ва яна «алиф»дур, ҳар мутаҳаррик «алиф»ким, анинг ҳаракатин муқбилиға нақл қилсалар, тақтиъ (да) соқит бўлур, андоқким, мисраъ:

Ман агар ёрдин айрилмасам эрмасдур тонг.

Яна «ё» ҳарфидур, чун «ё» ҳарфидан сўнгра мутаҳаррик «алиф» ким, машқда бўлғай, чун талаффузға кирмағай, тақтиъдин соқит бўлғай, андоқким, мисраъ:

Борди ул шўху кетти иш мендин.

Ва яна аксар малфуз ҳарфиники, ғайри мактубдур ва мактуб ҳарфиники, ғайри малфуздур, бу мазкур бўлган ҳуруфға мунҳасир билмағайлар.

Яна туркча алфоздурким, анда «алиф» ва «вов» ва «ё» фатҳа ва замма ва касра ҳаракати ўрниға битилурки, бу ҳеч маҳалда ҳарф ҳисобиға кирмас, балки ҳаракат ўрниға-

дурур, магар баъзи ердаким, байтнинг охирида тушган ва ани заруратдин қофия қилмиш бўлғайлар, андоқким, байт:

Белингу зулфунг хаёлин шарҳ ётармен мў-бамў,
Ташнадурмен лаълинг то бордурур жонимда сув.

Яна ортуқси «нун»лардурким, сўз иртиботи учун замойирда «нинг» (*نينک*) лафзида битилур, мисли «онинг» ва «менинг» ва «сенинг» лафзида, андоқким, байт:

Эй кўнгул, билгилки бу жон не сенингдур не менинг,
Балки онингдур десанг кимнинг дейинким ёрнинг.

Ва бу мазкур бўлгон алфознинг «коф»ларидурким, «коф» ўрниға битилур, аммо талаффузға «коф» ўрниға кирмас. Ва яна «нун» била «коф»лардурким онинг ва менинг ва тонг ва ўнг ва сўнг ва нанг ва танг *آينک و مينک و تانک و تانک و اونک و سونک و ننگ و تنک* лафзида воқийдурким, барчаси тақтиъда соқит бўлур.

Чун бу муқаддимот баёниға кирди, аммо билмак керакким, бу саноат арбоби аввалги мисраънинг бурунқи жузвин «садр» дерлар, сўнғи жузвин «аруз» дерлар ва сўнғи мисранинг бурунқи жузвин «ибтидо» дерлар ва сўнғи жузвин «зарб». Ва улча «садр» ва «аруз» ва ибтидо ва «зарб» орасидадур, ани «ҳашв» дерлар ва ҳар байтқи анинг тақтиъида зиҳофе воқий бўлмайду, они «солим» дерлар.

Энди ҳар бирининг солимин ва ё зиҳофиким, анга кириб, ани солимлиғидин чиқорибдурки, андин баъзи матбуъ тушубдур ва баъзи номатбуъ тартиб била адо қилилур.

Чун ҳажаз ва ражаз ва рамал баҳри бурунқи доираға кирдиким, «муъталифа»ға тасмия топти ва бурунроқ ҳажаз мазкур бўлди, андин ибтидо қилилур.

(ҲАЗАЖ БАҲРИ)

(Ҳазажи мусамман)

Ҳазажи мусаммани солимул-аркон

Зиҳи мулкунгнинг ўн секиз мингидин бир келиб олам,
Бу олам ичра бир уйлук қулунг Ҳавво била Одам.
Мафобийлун мафобийлун мафобийлун мафобийлун

Ҳазажи мусаммани мусаббаг

Майи лаблиннга гўёким, ҳаёти жон эрур мамзуж,
Ки ул эрмас зулоли чашмаи ҳайвон эрур мамзуж.
Мафобийлун мафобийлун мафобийлун мафобийлун

Ҳазажи мусаммани маҳзуф

Зиҳи қаддинг ниҳоли бутуб жон гулшанидин,
Юзунг меҳри кўнгулга кириб кўз равзанидин.
Мафобийлун мафобийлун, мафобийлун мафобийлун

Ҳазажи мусаммани ахраб

То кўз била кўнглумни ул ғамза мақом этмиш,
Қонимни ҳалол айлаб, уйқумни ҳаром этмиш.
Мафъулу мафобийлун мафъулу мафобийлун

Ҳазажи мусаммани макфуфи мақсур

Зиҳи қадду юзунг кўрса уётлиғ парию ҳур,
Десам сарву гул эрмас бу муҳиқмен доғи маъзур.
Мафобийлу мафобийлу мафобийлу мафобийл

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсур

Эй орази насрин, сочи сунбул, қади шамшод,
Булбул киби ҳажрингда ишим нолау фарёд.
Мафъулу мафобийлу мафобийлу мафобийл

Ҳазажи мусаммани макфуфи маҳзуф

Кўзунгдек қони наргис, юзунгдек қони гулшан?
Энгиндек қони насрин, қадингдек қони савсан?
Мафобийлу фаулун мафобийлу фаулун

Ҳазажи мусаммани макфуфи мақсур аруз ва зарб

Жамолиннга неча боқсам эрур ҳуснинг фузунроқ,
Хаёлиннга неча тушсам бўлур фикрим узунроқ.
Мафобийлун мафобийлун мафобийлун мафобийлун

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи

Ортар манга ҳайрат гар онинг ҳусниға кўз солсам,
Ўртар мани ғайрат гар ўртар чоғда боқиб қолсам.
Мафъулу мафобийлу мафобийлу мафобийлун

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Ишқ ичра қони мен киби зеру забар ўлғон,
Ҳаркимки йўқ андин батар ўлғон, батар ўлғон.
Мафъулу мафобийлу мафобийлу мафъулу

Ҳазажи мусаммани аштарн маҳзуф

Эй хатинг муанбар, вэй қадинг санубар,
Раҳм қилки, бўлдум фурқатингдин абтар.
Фоиун фаулун фоиун фаулун.

(ҲАЗАЖИ МУСАДДАС)

Ҳазажи мусаддаси солим

Зиҳи рухсоринг олида қуёш тийра,
Қуёшдин йўқки ондин эл кўзи хийра.
Мафобийлун мафобийлун мафобийлун

Ҳазажи мусаддаси мақсури аруз ва зарб

Унутмоғилки, то ҳажр этди бедод,
Мани бир нома бирла қилмадинг ёд.
Мафобийлун мафобийлун мафобийл

Ҳазажи мусаддаси маҳзуфи аруз ва зарб

Ики кўз манзилинг, эй моҳ маҳмил,
Кўнгулга азм қил манзил-баманзил.
Мафобийлун мафобийлун фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи садр ва хашв

Боғ ичра чу гарм бўлди бозоринг,
Юз важҳ ила бўлди гул харидоринг.
Мафъулу мафобийлун мафобийлун

Ҳазажи мусаддаси ахраби макфуфи садр ва хашв

Эй ҳусни жаҳон ичра бало солғон,
Қатл этгали халқ узра сало солғон,
Мафъулу мафобийлу мафобийлун

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақфуфи маҳзуф

Гар қад будур, эй сарви суманбар,
Тубий санга бир бандаи чокар.
Мафъулу мафъийлу фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи мақсур

Эй лаъли лабинг учун фидо жон,
Қолмиш ул ики лабинг аро жон.
Мафъулу мафъилун мафъийл

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф

Сансиз манга умру жон керакмас,
Ҳажринг аро хону жон керакмас.
Мафъулу мафъилун фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахраби аштари маҳзуф

Рухсоринг гул киби очилмиш,
Ашким ҳам жоладек сочилмиш.
Мафъулун фъилун фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахраби аштари солми аруз ва зарб

Келгилким, ҳажр аро ҳазиндурман,
Ишқингдин ғамга ҳамнишиндурман.
Мафъулун фъилун мафъийлун

(ҲАЗАЖИ МУРАББАЪ)

Ҳазажи мураббаъ араб шуароси даъбидур:

Санга ул турраи ҳинду,
Манга солмиш қаро қайғу.
Мафъийлун мафъийлун
Мафъийлун мафъийлун.

Ахрам зиҳфотининг амсоли (ва) ахраб зиҳфотининг амсоли

Рубоий вазниким, ани «ду байтӣ» ва «тарона» ҳам дерлар, ҳазаж баҳрининг «ахрам» ва «ахраб»идин истихроҷ қилибдурлар ва ул вазнедур асру хуш оянда ва назмедур бағоят рабоянда. Шеър авзонидин ушбу вазидурким, назм устодлари анга ҳадде муайян қилибдурлар ва ғоят латофатидин икки байтга ихтисор қилубдурлар ва ул йигирма тўрт навъ келибтур ва мажмуъи икки қисмга мухтасардур.

Бири улки, аввалқи жузви «мафъулун» бўлғайки, ҳазаж бир жузвини «харм» қилибдурлар ва ани «ахрам» дерлар. Ва бу ўн икки навъ келур.

Яна бири улки, аввалқи жузви «мафъулу» бўлғайки, ҳазажнинг бир жузвин «харб» қилибдурлар ва ани «ахраб» дерлар. Бу ҳам ўн икки навъ келур. Аммо —

Ҳазажи ахрам

Ё раб, не офатдур ул ҳусну жамол-
Ким йўқтур ер ила жаҳон ичра мисол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул,
Мафъулун мафъулу мафъийлу фаул

Минг қатла шукрин десам оз эрур,
Гар бўлса бир замон манга коми висол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул,
Мафъулун фъилун мафъийлу фаул

* * *

*

Эй сенсиз умрумдин осойиш йўқ,
Кўз истарким, кўрса жамолнинг тўқ.
Мафъулун мафъулун мафъулун фъ
Мафъулун мафъулу мафъийлун фъ

Келгилки, бир қатла узорингни кўрай-
Ким ҳажринг кўп урди бу кўксумга ўқ
Мафъулун мафъулу мафъийлу фаул
Мафъулун фъилун мафъийлун фъ

* * *

*

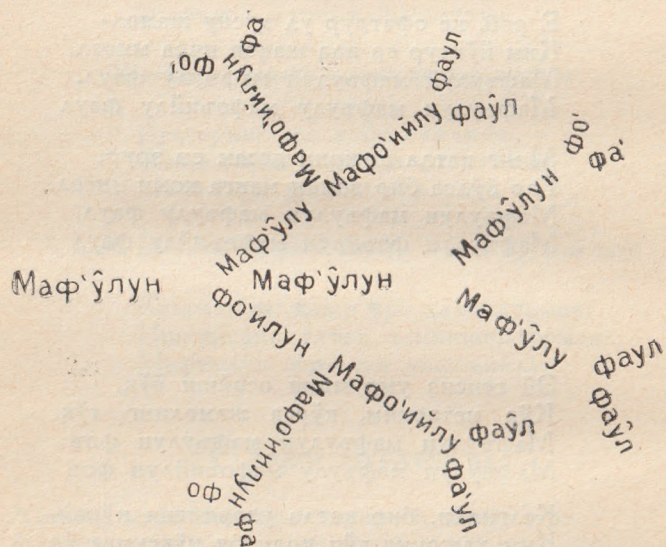
Эй маҳваш, ўткай бу саркишлик ҳам,
Раҳм айлаб бу қулга жафони қил кам

Мафъулун мафъулун мафъулун фаъ
Мафъулун мафъулу мафъийлун фаи

То тенгри асрағай халойиққа сени,
Айлармен юз дуо сенинг сори дам.
Мафъулун фаулу мафъийлу фаул
Мафъулун фоилун мафъийлун фаъ

Ҳажаз баҳрида «ахрам» зиҳофотида ўтган уч рубойиқ,
ҳар мисраъ ўзга вазнда эрдиким, ўн икки вазн бўлур, бу
шажарада жамъдур.

АХРАМ ШАЖАРАСИ

Аmmo —

Ҳазажи ахраб

Эй сандин ўлуб бағрим ҳам кўксум доғ,
Кўнглум ўту ул ўтқа тўкуб ашким ёғ,

Мафъулу мафъийлун мафъулун фоъ
Мафъулу мафъийлу мафъийлун фоъ

Тан ўлса ғаминг ичра жонингга фидо,
Жон куйса муҳаббатингда сен бўлғил соғ.
Мафъулу мафъийлун мафъулу фаул
Мафъулу мафъийлун мафъийлун фоъ

* *
*

Бир лаҳза кўнгул сенсиз ҳолин билмас,
Жаврингни кўнгулга, эй париваш, қил бас.
Мафъулу мафъийлун мафъулун фаъ
Мафъулу мафъилун мафъийлун фаъ

Ҳажрингда фиғонимга улус нола қилур,
Қил ҳолима раҳмким, эрурман бекас.
Мафъулу мафъийлу мафийлу фаул
Мафъулу мафъийлу мафъийлун фаъ

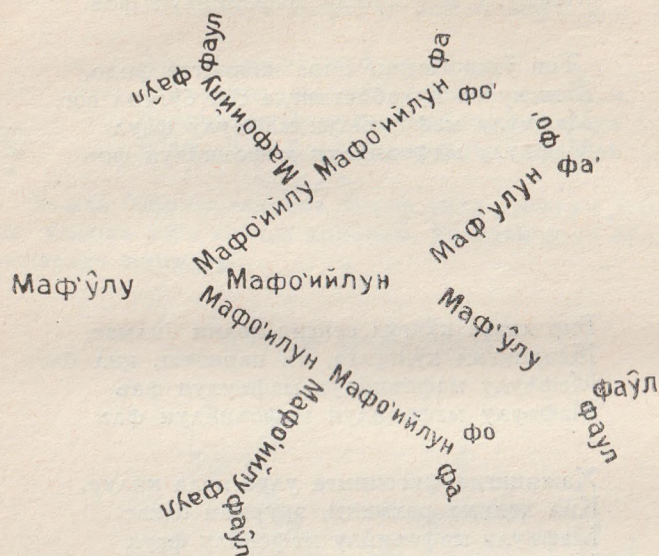
* * *

Эй шўҳ, бизнинг сори бир айла назар-
Ким оҳу фиғон ўти чекар кўкка шарар.
Мафъулу мафъилун мафъулу фаул
Мафъулу мафъийлун мафъийлу фаул

Ё васл ила кўнглумга қарин айла мурод,
Ё қатл ила қўйма бу ҳаётимга асар.
Мафъулу мафоилун мафъийлу фаул
Мафъулу мафъийлу мафъийлу фаул

«Ҳазаж» баҳрида «ахраб» зиҳофотида ўтган яна уч р.
бойиқим, ҳар мисраъ ўзга вазнда эрдиким, бу ҳам ўн икки
вазн бўлур, бу шажарада жамъдур.

АХРАБ ШАЖАРАСИ

Бурунқи доиранинг иккинчи баҳри ражаз баҳридурур,
бу дурур.

(РАЖАЗ БАҲРИ)

Ражази мусамман

Ражази мусаммани солим

Вайронаедур масканим, андин манга бисёр ғам,
Оҳим била эшикда ўт, ашким билан девор нам.
Мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун

Ражази мусаммани матвийи махбун

Кел бери, эй рашки қамар, лаъли лабинг тунги шакар,
Фурқатинг ўтида кўнгул чекти сипеҳр узра шарар.
Муфтаилун муфтаилун муфтаилун муфтаилун

Ражази мусаммани матвийи махбун

Гар аламинга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай,
Ваҳ, ғамима шумора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.
Муфтаилун муфобилун муфтаилун мафобилун

Ражази мусаммани махбуни матвий

Манга кўнгул ҳажринг аро зордур, эй рашки пари,
Юзунгни кўргузгилу, айла ғуссадин жонин бари.
Мафобилун муфтаилун мафобилун муфтаилун

Ражази мусаммани махбуни мақтуъ

Тенгри учун қайда эдинг рост де, эй сарви сиҳи,
Фурқатинг ўтидин манга риоят айла гаҳ-гаҳи.
Мустафъилун мустафъилун мафобилун, мафъулун

Ражази мусаммани матвийи махбуни мақтуъ

Сарв нечук дейин сеники, йўқ анга гулранг юз,
Нахл нечук дейин сеники, йўқ анга ширин сўз.
Муфтаилун мафобилун муфтаилун мафъулун

(РАЖАЗИ МУСАДДАС)

Ражази мусаддаси солим

Ҳажрингда, эй гулчеҳра, беҳад зорман,
Қон ичра ғарқа гул киби афгорман.
Мустафъилун мустафъилун мустафъилун

Ражази мусаддаси мақтуъ

Эй ишқинг ичра одатим маҳзунлуқ,
Ҳажрингда даъбу сийратим мажнунлуқ.
Мустафъилун мустафъилун мафъулун

Ражази мусаддаси матвийи музол

Келки, фироқингда кўнгул бўлди ҳазин,
Айлама мунча манга бедод ила кин.
Муфтаилун муфтаилун муфтаилон

Ражази мусаддаси матвийи мақтуъ

Кўргали ҳуснунгни сенга ҳайронмен,
Водийи ҳасрат аро саргардонмен.
Муфтаилун муфтаилун мафъулун

Ражази мусаддаси махбун

Юзунг қамар, қадинг шажар, лабинг шакар,
Манга булар хаёлидин не хобу хўр.
Мафъилун мафъилун мафъилун

Ражази мусаддаси матвийи махбун

Ваҳки, яна фурқатинг ичра тушмишам,
Ўлгали бу фурқат аро ёвушмишам.
Муфтаилун муфтаилун муфтаилун

[РАЖАЗИ МУРАББАЪ]

Ражази мураббаи солим

Сенсиз ишим фарёд эрур,
Ўз жонима бедод эрур.
Мустафъилун мустафъилун
Мустафъилун мустафъилун

Учинчи баҳри рамал баҳридир.

(РАМАЛ БАҲРИ)

(Рамали мусамман)

Рамали мусаммани солим

Келки, ишқингдин кўнгулда йўқтурур сабру қарорим
Бошима еткур қадамким, ҳаддин ошти интизорим.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

Рамали мусаммани мақсур (аруз ва зарб)

Ваҳ, не ҳолатдурки, мен ҳар неча кўргузсам ниёз,
Эй маҳи бадмеҳр, сандин зоҳир ўлмас гайри ноз.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Рамали мусаммани маҳзуф

Қосидеким, еткурур кўнглумга жонондин хабар,
Ўйладурким, бергай ўлгон жисмга жондин хабар.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Рамали мусаммани махбун

Субҳи давлат юзунг, эй, тавсани гардун санга ашҳаб,
Тожинг устидаги дур ўйлаки, тонг бошида кавқаб.
Фоилотун, фаилотун фаилотун фаилотун

Рамали мусаммани махбуни мақсур

Ваҳки, ул муғбача ҳардамки ичар бодаи ноб,
Кўзғалур арбадасидин бу кўҳан дайри хароб.
Фоилотун фаилотун фаилотун фаилун

Рамали мусаммани махбуни мақтуъ

Олам ичра манга ул ҳури малак сиймо бас,
Бу қачон бўлса муяссар, қадаҳи саҳбо бас.
Фоилотун фаилотун фаилотун фаълун

Рамали мусаммани машкул

Тилагим сенинг ҳузуринг, талабим сенинг жамолинг,
Неча кун тирикligимдин гаразим сенинг висолинг.
Фаилоту фоилотун фаилоту фоилотун

(РАМАЛИ МУСАДДАС)

Рамали мусаддаси солим

Эй жамолингдин хижил хуршиди анвар,
Қоматингдин мунфаил сарву санавбар.
Фоилотун фоилотун фоилотун

Рамали мусаддаси мақсур

Гулшанингдин елдек, эй раъно ниҳол,
Мен ёмон бордим, вале сен яхши қол.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилфон

Рамали мусаддаси махбуни мақсур

Яна муғ дайрина кирдим сармаст,
Май тут, эй муғбачаи бодапараст.
Фоилотун фоилотун фоильон

Рамали мусаддаси махбуни маҳзуф

Келки, ҳажрингда ҳазинмен беҳад,
Не манга сабр, не ҳушу не хирад.
Фоилотун файлотун файлун

(РАМАЛИ МУРАББАЪ)

Рамали мураббаи солим

Келгил, эй рухсори зебо-
Ким бўлурмен ношикебо.
Фоилотун фоилотун
Фоилотун фоилотун

Рамали мураббаи махбун

Манга ҳажрингдин алам кўп,
Санамо, қилма ситам кўп.
Файлотун файлотун
Файлотун файлотун

Мунсариҳнинг мусаммани солимидурки, доираға дохил
эмас ва Дарвеш Мансурнинг «Аруз»ида мусбатдур.

(МУНСАРИҲ БАҲРИ)

Мунсариҳи мусаммани солим

Эй оразинг кўнглум коми, лаъли лабинг жон ороми,
Васлинг кунин етгургилки, жоним олур ҳажринг шоми.
Мустабилун муфъулоту мустабилун мафъулот

Иккинчи доираким, муайян тўрт баҳрга эрдиким, ғай-
ри солим эрдиларким, мунсариҳ ва музориъ ва муқтазаб
ва мужтассдур, мунсариҳи мусаммани матвийи мавқуфдин
бунёд қилилур.

Мунсариҳи мусаммани матвийи мавқуф

Оҳки, сенсиз ишим оҳ ила фарёд эрур,
Жонима ошубу шайн, жисмима бедод эрур.
Муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон

Мунсариҳи мусаммани матвийи мақшуф

Ваҳки, яна ўт солур жонима бир ҳурваш,
Наълбару доғсўз, риндвашу журъакаш.
Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун

Мунсариҳи мусаммани матвийи мақшуфи мақтуъ

Ишқ яна ҳажр ила жонима қилди ситам,
Фурқату ҳижрон ўти бошима чекти алам.
Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун

Мунсариҳи (мусаммани) махбуни мақшуф

Ғаҳи манга ул санам қилур вафо ваъдаси,
Вафосидин зулму кин вале фузундур баса.
Мафоилун фоилун мафоилун фоилун

Мунсариҳи (мусаммани) матвийи маждуб

Чарх яна зулму жавр айлади бунёд,
Қилди фалак ҳодисоти жонима бедод.
Муфтаилун фоилоту муфтаилун фоъ

Мунсариҳи (мусаммани) матвийи манҳур

Шукрки, дилрабо ёниб, яна манго келди,
Маскани айшимда васл шамъи ёқилди.
Муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ

Мунсариҳи (мусаммани) матвийи мақтуи манҳур

Кўнглум истар сайр майли гулшан сори,
Май нега ичмай бировки бўлғай ёри.
Муфтаилун фоилоту мафъулун фаъ

(МУНСАРИҲИ МУСАДДАС)

(Мунсариҳи) мусаддаси матвий

Ишқи мани зор қилди олам аро,
Айлади овора хайли одам аро.
Муфтаилун фоилоту муфтаилун

(Мунсариҳи) мусаддаси матвийи мақтуъ

Қўйди ғаминг дарду доғ кўнглумга,
Қўймади ишқинг фароғ кўнглумга.
Муфтаилун фоилоту мафъулун

(МУНСАРИҲИ МУРАББАЪ)

Мунсариҳи мураббаи матвийи мақуф

Кел бери, эй гулзувор, айла вафо ошкор,
Муфтаилун фоилон мутаилун фоилон
Мунсариҳи мураббаи матвийи махбунни мақуф

Келки, санга фидо жон,
Ваҳки, фидо санго жон.
Муфтаилун фаулун
Муфтаилун фаулун

Доиранинг иккинчи баҳри музориъдур.

(МУЗОРИЪ БАҲРИ)

(Музориъи мусамман)

(Музориъи мусаммани) мақфуфи мақсур

Манга, эй суманбарим, жафо қилма беҳисоб,
Юзунга замон чекиб ёлмағил ниқоб.
Мафойилу фоилоту мафойилу фоилун

(Музориъи мусаммани) мақфуфи мақзуф

Юзунгдин хижил қамар, лабингдин доғи шакар,
Манга ҳар бирини ўт, санга қилмай ул асар.
Мафойилу фоилун мафойилу фоилун

(Музориъи мусаммани) аҳраб

Ишқу жунун эрурлар беихтиёр манда,
Мендурмену бу икки, ўзга не бор манда.
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун

(Музориъи мусаммани) аҳраби мусаббағ

Мен ишқ эли гадоси, сен ҳусн элига султон,
Бўлмас гадоға ҳаргиз султон висоли имкон.
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун

(Музориъи мусаммани) аҳраби мақфуфи мақзуф

Ҳайҳотким, биров ғамидин зормен яна,
Фарёдким, балоға гирифтормен яна.
Мафъулу фоилоту мафойилу фоилун

(Музориъи мусаммани) аҳраби мақфуфи мақсур

Ул шўҳдин манга гаҳ эрур нозу, гаҳ итоб,
Йўқ анда ихтиёр, доғи менда ижтиноб.
Мафъулу фоилоту мафойилу фоилон

(Музориъи мусаммани) аҳраби мақфуфи солим аруз ва зарб

Сендин манга таҳаммул эмас бир замон йироғлиқ,
Жон риштаси эрур чу сенинг сунбулингга боғлиқ.
Мафъулу фоилоту мафойилу фоилотун

(Музориъи мусаммани) аҳраби мақзуф

Ишқинг ажаб балодур, эй нозанин санам,
Жон анда мубталодур, кўрмас ба жуз ситам.
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилун

(Музориъи мусаддас)

(Музориъи) мусаддаси мақфуфи мақсур

Сенингдек жаҳонда кимса не имкон,
Буён кел, қилай қошингда фидо жон.
Мафойилу фоилоту мафойил

(Музорӣи) мусаддаси макфуфи маҳзуф

Кўнгул бўлғай ҳаёлингга мойил,
Кўзум ҳам ўлди ҳуснингга зойил,
Мафоййлу фойлоту мафъулун

(Музорӣи) мусаддаси ахраби макфуф

Ишқингда оҳу нола қилур кўнглум-
Ким, қон ёшини жола қилур кўнглум.
Мафъулу фойлоту мафоййлу

(Музорӣи) мусаддаси ахраби макфуфи маҳзуф

Эй хотирим ҳавоси қошингга,
Эврулгали ҳамиша бошингга.
Мафъулу фойлоту фаулун

Доиранинг учунчиси муқтазаб баҳри эрди.

(МУҚТАЗАБ БАҲРИ)

(Муқтазаби мусамман)

Муқтазаби мусаммани матвий

Эй нигори моҳвашим, эй ҳарифи журъакашим,
Тут қадаҳки, беҳад эрур ишқ тобидин оташим.
Фойлоту муфтаилун фойлоту муфтаилун

Муқтазаби мусаммани матвийи мақтуъ

Эй йигит, буён келки, шавқдин харобингмен,
Бўйни боғлиғ ит ёнглиғ бастаи танобингмен.
Фойлоту мафъулун фойлоту мафъулун

(МУҚТАЗАБИ МУРАББАЪ)

Муқтазаби мураббаи матвий

Фурқатинг ёшим оқизур,
Ҳасратинг қоним томизур.
Фойлоту муфталиун

(Муқтазаби) мураббаи мақтуъ

Бода келтур, эй соқий,
Қилма айшни боқий.
Фойлоту мафъулун
Фойлоту мафъулун

Муқтазаби мураббаи махбуни матвий

Жамолингга қолди кўзум,
Ғамингда узолди сўзум.
Мафоййлу муфтаилун
Мафоййлу муфтаилун

(Муқтазаби) мураббаи матвий

Ҳасратингда афсурдамен,
Фурқатингда озурдамен.
Фойлоту мустафъилун
Фойлоту мустафъилун

Доиранинг тўртинчи баҳри мужтасс баҳри эрди.

(МУЖТАСС БАҲРИ)

(Мужтасси мусамман)

Мужтасси мусаммани махбун

Етишса ишқ аро юз меҳнату бало, қадаҳ ичгил,
Нафас-нафас қуюбон май, тўло-тўло қадаҳ ичгил.
Мафойлу фойлотун мафойлу фойлотун

Мужтасси (мусаммани) махбуни мақсур

Кўнгул ҳароратинг англлатти оҳи дард олуд,
Уй ичра ўт эканин элга зоҳир айлар дуд.
Мафойлу фойлотун мафойлу фойлон

Мужтасси (мусаммани) махбуни маҳзуф

Фироқ иситмаси андоқ танимдин ўт чиқорур —
Ки, гар табиб илигим тутса, бормоғи қоборур.
Мафойлу фойлотун мафойлу фойлу

Мужтасси (мусаммани) махбуни мақтуъ

Бизнинг сори ул шўхи ишвагар келмас,
Билурки фурқатидин ўлмишам, магар келмас.
Мафойлу фойлотун мафойлу фаълун

Мужтасси (мусаммани) махбуни мусаббаъ

Ул ой менинг била бемеҳр эканни англабмен,
Мани ўзига вафосиз деганни англабмен.
Маfoilун failотун маfoilун failон

Мужтасси (мусаммани) махбуни маҳзуфи мусаббаъ

Бизнинг сори келмассен, не бўлди, эй бадмеҳр,
Вафо йўлин билмассен ёпиб ниқоб ила чеҳр.
Маfoilун мафъулун маfoilун failон

Мужтасси (мусаммани) мушаъси мажҳуф

Агар очилса ул юз ниқобдин, ваҳ,
Қачон ўзида қолгай гадо билан шаҳ.
Маfoilун мафъулун маfoilун фаъ

(МУЖТАССИ МУРАББАЪ)

Мужтасси мураббаи махбун

Юзунг кўзумга керактур,
Ўзунг ўзумга керактур.
Маfoilун failотун
Маfoilун failотун

Мужтасси мураббаи махбуни мақсур

Ғаминг мани қилди зор,
Юзунг манга бўлди ёр.
Маfoilун foilон
Маfoilун foilон

Учинчи доира беш баҳрдур: сариъ ва жадид ва қарийб
ва хафиф ва мушокил, аммо ҳеч қайси солим эмастурлар.

САРИЪ БАҲРИ

Сариъи (мусаддаси) матвийи мавқуф

Йўқ манга ҳажрингда жуз оҳу фиғон,
Ишқу муҳаббат ўтидин алъамон.
Муфтаилун муфтаилун foilон

Сариъи (мусаддаси) матвийи макшуф

Бизга қизил гул юзунг афкандаси,
Савсани озод қадинг бандаси.
Муфталиун муфтаилун foilун

Сариъи (мусаддаси) матвийи аслам

Истамасанг эсламасанг бизни,
Мен ўпарам йўлунг уза изни.
Муфтаилун муфтаилун фаълун

Сариъи (мусаддаси) махбуни матвийи макшуф

Қаро кўзум, бирор биза боқ ахи,
Жароҳатимга марҳаме ёқ ахи.
Маfoilун маfoilун foilун

Сариъи (мусаддаси) матвийи махбуни макшуф

Сендин яна ўт ичрадур юраким,
Ўтумга сув ур васл ила, мираким.
Мустафъилун мустафъилун failун

Учунчи доиранинг иккинчи баҳри жадиддур ва ул мус-
таҳдас баҳрдурким, они ғариб ҳам дебдурлар.

(ЖАДИД БАҲРИ)

Жадиди (мусаддаси) махбун

Ики рухсоринг эрур гул чаман аро,
Арақинг юз уза шабнам суман аро.
Файлотун failотун маfoilун

Учинчи доиранинг учунчи баҳри қарийбдур ва бу ҳам
мустаҳдас баҳрдур ва бу баҳр ажам шуароси шеърида оз
воқеъдур.

(ҚАРИЙБ БАҲРИ)

Қарийби (мусаддаси) макшуф

Жамолингда тахайюрга қолди кўз,
Бу маънида улус ичра тушти сўз.
Маfoilу маfoilу foilон

Қарийби (мусаддаси) ахраби макфуф

Ишқингда кўнгул ичра нолалардур,
Юз узра ёшим қони лолалардур.
Мафъулун мафоййлу фоилотун

(Қарийби мусаддаси) ахраби маҳзуф

Кел бизга вафо бирла, эй пари,
Бу телбани фурқатдин қил бари.
Мафъулу мафоййлуно фоилун

Учунчи доиранинг тўртунчи баҳри хафифдур ва бу баҳрнинг матбуъ авзонида ажам шуароси маснавийлар битибдурлар.

(ХАФИФ БАҲРИ)

Хафифи (мусаддаси) махбун

Фурқатин неш сочти юрокимга,
Ашк қонин оқизди бу этокимга.
Фоилотун мафоилун фаилотун

Хафифи (мусаддаси) махбуни солими садр

Эй юзунгдин бўлуб кўзум равшан,
Дурру лаъл айлабон ани маҳзан.
Фоилотун мафоилун фаълун

Хафифи махбуни мақтун мусаббаъ

Сани улдамки кўрдум, эй гулчеҳр,
Тушти кўнглумга оразингдин меҳр.
Фоилотун мафоилун файлон

Хафифи махбуни мақтуъ

Калимоти ғариб дер носих,
Хирад аҳлиға хашвдур возих.
Фаилотун мафоилун фаълун.

Хафифи махбуни мушаъас

Келди дилдору мен қадаҳ ичгумдур,
Зухду номусу нангдин кечгумдур.
Фоилотун мафоилун мафъулун

Учунчи доиранинг бешинчи баҳри мушокилдур ва бу ҳам мустаҳдас баҳрдур. Паҳлавий шеърни кўпрак бу баҳрда айтибдурлар.

(МУШОКИЛ БАҲРИ)

Мушокили мусаддаси макфуфи мақсур

Ишқинг ичра манга асру ситамдур,
Кўнглум ўтиға чарх узра аламдур.
Фоилоту мафоййлу мафоййлу

Мушокили мусаммани макфуфи мақсур

Қайда борди нигоримким, гум ўлди қарорим,
Ўлди жисми заифим, куйди жони низорим.
Фоилоту мафоййлу фоилоту мафоййлу

(МУШОКИЛИ МУРАББАЪ)

(Мушокили) мураббан макфуни мақсур

Эй нигори парийрўй,
Гулъузори суманбўй,
Фоилоту мафоййлу
Фоилоту мафоййлу

(Мушокили) мураббан макфуни маҳзуф

Қайда эрди ҳабибим,
Ғусса бўлди насибим.
Фоилоту фаулун
Фоилоту фаулун

Тўртунчи доира икки баҳрдур, мутақориб ва мутадо-рик ва ажам тили била асли маснавий мутақориб баҳри-дур.

(МУТАҚОРИБ БАҲРИ)

(Мутақориби мусамман)

Мутақориби мусаммани солим

Яна сансизин мунисим ғам бўлубтур,
Кўзумга юрак қони ҳамдам бўлубтур.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

(Мутақориби) мусаммани мақсур

Манга кўйи сайрига йўқ эҳтимол,
Эса олмас ул ён насими шамол.
Фаулун фаулун фаулун фаул

(Мутақориби) мусаммани маҳзуф

Очилди чаман, гулбузорим қани,
Сиҳи сарв бўйлиғ нигорим қани?
Фаулун фаулун фаулун фаул

(Мутақориби) мусаммани аслам

Эй шўҳи зебо, эй сарви раъно,
Бўлдум ғамингдин мажнуну шайдо.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Мутақориби мусаммани асрам

Келки ғамингдин жонга етибмен,
Ҳажрда ўлмак чора этибмен.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Мутақориби мусаммани асрами мақсур

Келки ғамингга бўлдум асир,
Зарраману сен меҳри мунир.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Мутақориби мусаммани мақбузи аслам

Агар сўрарсен ва гар тиларсен,
Ўзунг биларсен, неким қиларсен.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Ажам шуаросининг мутааххирларидин баъзи мақбузи
аслам биносин ўн олти рукнга қўюб назм айтибдурлар, бу
навъким, байт:

Юзунг хаёлида зор бўлдум,
Белинг ғамидин низор бўлдум.
Дедим бу шиддатда нола чекмай,
Нетайки, беихтиёр бўлдум.
Фаулун фаулун фаулун фаулун
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Мутақориби мусаммани маҳзуф

Манга, эй санам, жафо айладинг,
Ўзунгдин мани жудо айладинг.
Фаулун фаулун фаулун фаул

(МУТАҚОРИБИ МУСАДДАС)

Мутақориби мусаддаси солим

Яна ҳажр аро зор бўлдум,
Фироқингдин афгор бўлдим.
Фаулун фаулун фаулун

Мутақориби мусаддаси маҳзуф

Қадинг сарви ноз, эй йигит,
Сўзунг дилнавоз, эй йигит.
Фаулун фаулун фаул

Тўртунчи доиранинг иккинчи баҳриким, мутадорик
баҳридур, ва ани «ракзул-хайл» ва «савтин-ноқус» ҳам
дерлар, бу навъдур.

(МУТАДОРИК БАҲРИ)

Мутадорик мусаммани солим

Не монгишдурки, танлар ҳабоси анинг,
Не боқишдурки, жонлар фидоси анинг.
Фоилун фоилун фоилун фоилун

Мутадорики мусаммани махбун

Не саманд экон улки, буён сурасен,
Бошим узра жафо қиличи урасен.
Фоилун файлун файлун файлун

Мутадорики мусаммани мақтау

Бўлманг бизга ҳаргиз мойил,
Не ҳолинг бордур, эй қотил.
Фаълун фаълун фаълун фаълун

Мутадорики мусаммани махбуни мақтау

Ишқдин ишим мушкил айладинг,
Ҳажрни манга қотил айладинг.
Фоилун фаул фоилун фаул

(МУТАДОРИКИ МУСАДДАС)

Мутадорики мусаддаси солим

Фурқатингда мани сўрмадинг,
Раҳм кўзи билан кўрмадинг.
Фоилун фоилун фоилун

Мутадорики мусаддаси махбун

Мани истамасанг нетайин,
Бош олиб қаёне кетайин.
Файлун файлун файлун

Мутадорики мусаддаси мақтау

Элдин ул юзни ёп,
Кўнглумнинг комин топ.
Фаълун фаълун фаълун

Бешинчи доираким, андин тўққуз бухур усули мустах-
раж бўлурким, алар мунсарих, хафиф, музориъ, муқтазаб,
муштасс, мушокил, сариъ, жадид, қарийбдурлар ва «доираи
муштамиа»га мавсум бўлбдур. Аввалги баҳр чун «мун-
сарих» эрди, андин бунёд қилурлар, андоқким:

Мунсарихи мусаддаси солим

Эй Фурқатинг маҳзунларга жон олғучи,
Ушшоқни кўрган чоғда ўт солғучи.
Мустафилун мафъулоту мустафилун

Хафифи мусаддаси солим

Ўлгум эрди бир лаҳза гар келмасанг, бил.
Қайда эрдинг, эй маҳвашим, шарҳ қилгил,
Фоилотун мустафилун фоилотун

Музориъи мусаддаси солим

Энгинг ойдур, оразинг гул, сочинг сунбул,
Булар шавқидин ичармен туну кун мул.
Мафойилун фоилотун мафойилун

Муқтазаби (мусаддаси) солим

Келмас бизга ул кофири қотил даме,
Ваҳки, бизни ўлтургуси онинг ғами.
Мафъулоту мустафилун мустафилун

Мужтасси (мусаддаси) солим

Эй оразинг гулдин ортуқ гулшан ичра,
Сендин йироқ хотиримдур шеван ичра.
Мустафилун фоилотун фоилотун

Мушокили (мусаддаси) солим

Неча сенсиз фироқингда фиғон айлай,
Нола бирла улус бағрини қон айлай.
Фоилотун мафойилун мафойилун

Сариъи (мусаддаси) солим

Сендин йироқ кўзнинг эрур ҳайронлиғи,
Ҳажринг аро ҳар лаҳза саргардонлиғи.
Мустафилун мустафилун мафъулоту

Жадиди (мусаддаси) солим

Не балолиғ ҳажр эрурким зор ўлмишам,
Келки, ул кўз ҳажрида бемор ўлмишам.
Фоилоту фоилоту мустафилун

Қарийби (мусаддаси) солим

Жамолингдин қуёш асру бор уётлиғ,
Сочингға банда боғ ичра сунбул отлиғ.
Мафойилун мафойилун фойлотун

Олтинчи доираки, андин икки баҳр мустахраж бўлур,
бу ҳам ажам шуароси арузларида кўрулмайдурким, алар-
дин бири комил баҳридурур ва бири вофир баҳриким,
мусаммани солимда оз шеър воқиб бўлубтур.

Комил мусаммани солим

Не хаёл эди янаким, кўнгул қуши сайдини ҳавас айладинг,
Баданимга ҳар соридин хаданг урубон анга қафас айладинг.
Мутафойилун мутафойилун мутафойилун мутафойилун

Вофири мусаммани солим

Фироқ ўтидин куяр баданим, тафидин эриб оқар жигарим,
Ғамим будурурки, боғланибон юзунг сори тушмагай назарим
Мафойлотун мафойлатун мафойлатун мафойлатун

Еттинчи доираким, андин уч баҳр мустахраж бўлур ва
ул араб шуароси назмининг махсусидур ва алар тавил ва
мадид ва басит баҳрларидурлар.

Тавили мусаммани солим

Фироқингда жон бердим, бошимга қадам еткур,
Агар худ тирик эрмас, чу ёлғон дедим ўлтур.
Фойлотун мафойилун фаулун мафойилун

Мадиди мусаммани солим

Эй қадингдин сарвга минг хижолат ҳар нафас,
Сарв қадингдин менинг кўнглума юз минг ҳавас.
Фойлотун фойлотун фойлотун фойлотун

Басити мусаммани солим

Эй сунбулунг ҳалқаси бўйнуғга тоқиб расан,
Ҳар тобида юз бало, ҳар ториди минг шикан.
Мустафйилун фойлотун мустафйилун фойлотун

* *
*

Чун доираға кирган бухурдин фориғ бўлулди, яна бир
неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтиб-
дурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузга
доҳили бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аруз бухурига до-
хилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи оз муносабате
эрмас эрди. Ул жумладин, рамали махбундурки, ҳар мис-
раи саккиз рукндурки, байти ўн олти бўлғай, Хожа Исмаи
Бухорийда пурбаҳо дебтурлар, бу услуб биладур.

Қомату зулфу кўзу қошу узору хат ила холи
Лабингдурки, аларча эмас, эй шўхи ситамгар.
Файлотун файлотун файлотун файлотун
файлотун файлотун файлотун файлотун

Сарв ила сунбул наргис янги ойу қуёшу сабзай
Жаннат кураи нофау гулбарг аро шаккар.
Файлотун файлотун файлотун файлотун
файлотун файлотун файлотун файлотун

Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шойиъ ав-
зондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолис-
да айтурлар.

Бириси «туюғ»дурким, икки байтқа муқаррардур ва
саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали
мусаддаси мақсурдур, мундоқким:

(Т У Ю Ф)

Ё раб, ул шаҳду шакар ёлабмудур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур?
Фойлотун фойлотун фойлотун

Жонима пайваста новак отқоли
Ғамза ўқин қошиға ёлабмудур?*

Фойлотун фойлотун фойлотун

Яна «қўшук»дурким, оргуштак усулида шойиъдур ва
баъзи адвор кутубида ул усул зикр бўлубтур ва ул суруд
аъробнинг тева сура ҳудилари вазни била мадиди мусам-
мани солимда воқеъ бўлур, анинг асли бу навъдурким,
байт:

* «Хазойинул-маоний»да «ёлабдур» шаклида келади. (Р. Ко-
милов).

Ваҳки, ул ой ҳасрати, дарду доғи фурқати,
Ҳам эрур жонимға ўт, ҳам ҳаётим офати.
Ғоилотун ғоилун ғоилотун ғоилун

Аммо бу латиф замонда ва шариф давронда бу сурудни рамали мусаммани маҳзуф вазнига элитиб, мусиқий ва адвор илмида мулоийим таъблиқ беназир йигитлар ғариб нағамот ва алҳон била ажаб тасарруфлар қилиб, султони соҳибқирон мажлисида айтурларким, анинг мулоийимлиғи ва хуш ояндаллиғи васфқа сиғмас ва таъсир ва рабояндаллиғи сифатқа рост келмас, балки ул ҳазратнинг ихтироидур ва бу ҳам ул ҳазратнинг Масиҳосо анфоси на-тойижидин истишҳодға келтурмак муносиброқ эрди, андоқким, байт:

Сабзай хатнинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гўё соя солмиш обиҳайвон устина.
Ғоилотун ғоилотун ғоилотун ғоилун

Яна «чинга» дурким, турк улуси зуфиф ва қиз кўчурур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилуруким, мунсариҳи матвийи мавқуф баҳридур ва ёр-ёр лафзини радиф ўрнига мазкур қилирулар, андоқким, (байт):

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр?
Муфтаилун ғоилон муфтаилун ғоилон

Ва яна ҳам турк улусида бир суруддурким, ани «Муҳаббатнома» дерлар ва ул ҳазажи мусаддаси мақсур баҳридадур ва ҳоло матрукдур, будур, (байт):

Мени оғзинг учун шайдо қилибсен,
Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен.
Мағоийлун мағоийлун мағоийл

Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф вазнида анга байт бошлаб битиб, анинг мисраидин сўнгра ҳамул баҳрининг икки рукни била адо қилиб, суруд нағамотиға рост келтурурлар эрмиш ва ани «мустазод» дерлар эрмиш, андоқким, (мустазод):

Эй хуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли
Мағулу мағоийлу мағоийлу мағулу.
Маҳзар санга ашё.
Мағулу фаулун
Сен лутф била кавну макон ичра мувалли
Олам санга мавло.

Яна Ироқ аҳли тарокимасида сурудедур шойиъким, ани «арузворий» дерлар ва анинг байти кўпрак ҳазажи мусаммани солимдадур, андоқким, (байт):

Сақоҳум раббуҳум хамри дудоғинг кавсариндандур.
Бу майни ичтикунг нуқли ҳадисинг шаққариндандур.
Мағоийлун мағоийлун мағоийлун мағоийлун

Ва яна рамали мусаммани маҳзуф вазнида ҳам айтурлар, андоқким, байт:

Давлати васл илтимоси не ҳикоятдур манго,
Буки ёдинг бирла жон берсам кифоятдур манго.
Ғоилотун ғоилотун ғоилотун ғоилун

Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбакларнинг буди-будойи ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмиға дахли йўқтур.

Яна сурудедурким, ани «туркий» дебдурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажойиз айш аҳлиға судманд ва мажолис оро суруддур, андоқки, салотин ани яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар, туркигўйлик лақаби била машҳурдур ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқеъдур, андоқ ким, байт:

Эй саодат матлаъи ул орази моҳинг сенинг,
Аҳли бийниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.
Ғоилотун ғоилотун ғоилотун ғоилон

Ҳазрати султон соҳибқирон бу вазнининг ғоят равонлиғи ва латофатидин ва руҳпарварлиғи ва салосатидин ўз девонларинки, жамиъ давовин орасида баданлар аро жондекдур ва кавокиб ичра хуршиди рахшондек воқеъ бўлубтур, бошдин-оёқ илтизом қилиб, бу вазнида тартиб берибдурлар эрди.

Гараз бу мақолотдин ва мақсуд бу муқаддимотдин бу эрдиким, чун турк алфози билаким назм воқеъ бўлубтур, анга зобитае ва қонуне йўқ эркондур ва ул фан ривожин учун киши аруз фаннида китобе ё рисолае битмайдур. Бу хужаста замондаким, замон подшоҳи девон тартиб бердилар муборак хотираларин шеър вазниға ва байт тақтиъиға машғул қилдилар, бу жиҳатдин шеърнинг пояси етти кўкдин ўтти ва бу байтнинг мартабаси байтул-ҳаромға етти; ҳар ойинаким, мулойим табълиғ озодалар, балки қобил фаҳм ва веҳнлик шаҳзодалар бу шариф илмға иштиғол кўргузадур эрдилар ва буҳур авзони ва тақтиъи ва зиҳофоти ва давойири илмидинки, араб фусаҳоси ва ажам булағо ва шуароси ул илмда китоблар тасниф қилибдурларки, онсиз бу фанга вуқуфе ва шууре бўла олмас, бу алфоз назмида йўқ эрди ва султонус-салотиннинг муборак хотирлари мунга мултафит бўлуб, андоқки, китобнинг ибтиое воқеъ бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмағайлар ва исбаб бўлди, ва бу сабабдин бу илм зобитасиға қалам сурулди.

Илтимос бу фан аҳлидин улким, ҳар ерда саҳв ва хатое воқеъ бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмағайлар ва ислоҳ қалами била тузатғайлар.

Рубоий:

То чарх давойиридин ўлғай айём,
То шеър хаёлотига йўқтур анжом,
То байт тарокибида бўлғай ибҳом,
Топсун назминг била жаҳон аҳли низом.

Нашрга тайёрловчи:
ЛАТИФ ХАЛИЛОВ

БУРУНГИ ТАБАҚА ПЕШДОДИИЛАРДУР

Ажам тарихида фурс салотинини тўрт табақа қилиб турлар.

Ва алар ўн бир кишидурларким, салтанат қилибтурлар. Тарих уламози иттифоқи била бировким салтанат қилди, Каюмарс эрди. Аммо анинг нисбати бобида ихтилоф кўптурким муғ дебтур: Одам алайҳиссалом улдур ва баъзи Ажамдин дебтурлар Одам алайҳиссаломнинг набирасидур ва баъзи фурсдин анинг Нуҳ алайҳиссаломнинг авлоди дебтурлар. Яна дағи сўз кўп бор, аммо сиҳатдин йироғроқ учун битилмади. Одам деганлар қавли била ани Гилшоҳ дебтурлар, бу маъни билаким, болчиғдин яратилди. Яъни киши пуштидин эмас эрди. Узга қавллар билаким, Каюмарс дебтурлар. Маъниси ҳайи нотикдур, яъни тиригики сўз айтқай. Аммо «Низомут-таворих» ва «Жомеут-таворих»и Жалолий ва Банокатийда дағи иттифоқ била ҳужжатул-ислом имом Муҳаммад Ғаззолий қуддуса сирруҳу «Насихатул-мулук»да ани Шис алайҳиссаломнинг қардошидур дегани таън қилибтурлар, нединким, Шис алайҳиссалом Заҳҳоки алаввони замонидадур. Ва тарих аҳли иттифоқи била Каюмарс замонидин Заҳҳок замониғача минг йилға иқин бор. Ҳар тақдир била подшоҳлиқ қондаси андин бурун йўқ эрди. Бу қондани ул тузди. Дағи аввал кишиким, шаҳр бино қилди ул эрди. Дамовандни бино қилди, аммо анда гоҳи бўлур эрди. Дағи Истаҳрни бино қилди, аммо кўпрак авқот анда бўлур эрди. Минг яшади ва лекин умрининг охирида қирқ йил салтанат қилди. Дағи Сиё-

мак ўгли Хушангниким, набираси эрди, валиаҳд қилиб, вафосиз жаҳонга видоъ этти. Шеър:

Бурунроқ кишиким тузуб руду жом
Жаҳондорлиқ тахтин этти мақом.
Каюмарс эди, лек даврони дун
Анга берди бози боридин бурун.

Хушанг хирадманд ва одил ва олим подшоҳ эрди ва «Жовиди хирад» отлиғ китобни ҳикмат илмида ул тасниф қилдиким, Маъмун халифа вазири Ҳасан Саҳл андин бирор нима топиб, араб тилига таржима қилибтур. Ва Шайх Бу Али Мискавайҳ «Одобул-араб вал-фурс» отлиғ китобида ани зикр қилурким, анинг мутолиаси мусаннифининг фазл ва камолига далилдур. Ва Ажам ани пайғамбар дебтур. Ва дод ва адл жиҳатидин ани пешдод дедилар. Ва те-мурни тошдин ул чиқорди. Ва Табарий дебтурким, йиғочдин тахта ул кесиб, уйларга эшик ясади ва аксар қонларни ул чиқорди ва барсни ва итни ул кийик олғувчи қилди ва отқа эгар ул ясади ва тевани юкка ул кюрди ва отқа эшакни турғузуб хачир хаёлин ул қилди ва ариғлар қозиб, сув солиб, ободлиғ ул қилди. Ерга фарш ул солди ва тулку ва ос ва тийин терисин ул киярга қабул қилди. Умри бобида ихтилоф бор. Аммо подшоҳлиғи қирқ йил эрди. Ва тажарруд ва тақво тариқи била ўткарди. Доим тоғларда ибодат қилур эрди. Таворихда мундоқ масбатдурким, девлар ани саждада топиб, тош била бошин янчиб ўлтурдилар. Ва Таҳмурас девбанд ўғли эрди, атоси ҳолидин воқиф бўлуб, девларни атоси қасосиға ҳалоқ қилди. Дағи ул мавзуда шаҳр бино қилиб, отин Балх қўйди. Ва Сус била Бобилни Хушанг ясади. Ва баъзи Кувани ҳам анга мансуб қилибтурлар. Шеър:

Йўқ эрди жаҳондори анжум сипоҳ
Жаҳон ичра андоқки Хушанг шоҳ.
Малак шева шоҳе эди беадил,
Фалак девга қилди они қатил.

Таҳмурас атоси Хушангнинг чун валиаҳди эрди, анинг ўрнида салтанат тахтига ўлтурди ва халойиқ риоятиға ва мамолик ҳимоятиға жидд била машғул бўлди. Ва анинг замонида азим қаҳат воқеъ бўлди. Ғанийларга буюрдиким,

чошт таоми била ўткаргайлар ва шом таомини масокинга бергайлар. Ва рўза тутмоқ андин суннат қолди. Ва ул бино қилгон шаҳрлар Марвда Куҳандиз ва Хуросонда Нишопур ва Исфаҳонда Маҳриз ва Сорийя. Ва Табарий дебтурким, Омил ва Табаристонни дағи ул бино қилди. Ва форсий китоб битмак ва бўз тўқумоқни ул ихтироъ қилди. Ва анинг замонида қаттиқ вабо бўлди. Ҳаркимнинг бир севар кишиси бор эрса эрди, анинг суратин ясаб, анинг била хурсанд бўлур эрди, то бутпарастлиққа мунжарр бўлди. Ва Таҳмурас ўттуз йил мулк сурди. Шеър:

Шаҳе эрди Таҳмурас офоқ аро
Ки адл этти чархи кўҳан тоқ аро.
Неча девбанд ўлди, ул аржуманд,
Ажал деви охир ани қилди банд.

Жамшид. Баъзи ани Таҳмураснинг қардоши дебтурлар ва баъзи қардошининг ўғли. Чун салтанатқа ўлтурди, жаҳон мулкин адл ва дод била тузди. Ва ҳусну жамолда дилпазир ва фазлу камолда беназир эрди. Ғариб ихтироълар қилди. Ва ул жумладин сипоҳийлик аслаҳасидурким, пайдо қилдиким, андин бурун тош ва йиғоч эрди. Синон ва ҳарба ва пичоқ, баъзи ҳабба ҳам дебтурлар, қалқон ҳам дебтурларким, ул ясади. Ва ҳаммом бино қилди ва ғаввослиғ хаёл қилди. Ва ипак ва қазз ва кўпрак тўқур нималарни ва рангларни ва ишларни ароға кюрдиким, андин бурун киши аросида йўқ эрди. Ва шаҳрдин шаҳрғача деҳлар буюрди ва хейли ишга қонун ва қоида қўйди. Ва Истаҳр шаҳрин улғайтти, андоқки тули Хуфракдин Ромжаррадқа еттиким, ўн икки йиғоч бўлғай ва арзи ўн йиғочқа етти. Ва анда улуқ биное солдиким, ҳоло осори ва нишоналари борким, одамизод андоқ ясамоқ маҳол кўрунурким, киши кўрмагунча бовар қилмас. Ва ани чиҳил минор дерлар. Чун бу иморат туганди, олам салотин ва ашроф ва акобирин йиғиб, анда азим жашн қилди. Ул вақтким, қуёш нуқта эътидоли рабиййға таҳвил қилиб эрди, ул бинода тахт устига ўлтуруб, адолат сайт ва садосин оламға мунташир қилди ва ул куннинг отин наврўз қўйди. Ва салтанатининг замони етти юз йилғача бўлди. Оқибат муфрит жоҳ гурури ва азим давлат такабури димоғиға фосид хаёл солиб, оламни ўз ибодатиға амр қилиб, ўз сурати била бутлар ясаб, ақолим ва кишварларға йибориб, элга ўзининг парастинин буюрди. Ҳар ойина ғайра-

ти илоҳи муқтазий ул бўлдиким, анга жазо етгай. Шаддод Одқа тақдир бўлдики, қардоши ўғли Заҳҳоки алаввонини сипоҳ била йиборди, то ани тутиб, арра била ики бўлуб, жисмин пора-пора қилди. Табарийда анинг қатли Бюроствқа мансубдур, аммо ўзга таворихда йўқтур.

Ш е ъ р:

Чу Жамшид тахт узра тутти мақом,
Димоғига йўл топти савдойи хом.
Ани қилди ҳақ макри айлаб ситез,
Сиёсат қиличи била рез-рез.

Шаддод ва Шадид. Одийлар сўзи: Эрамки, Арфаҳшаднинг қардоши эрди, анинг етти ўғли бор эрди: Од, Самуд, Саҳор, Там, Ҳадис, Ҳосим, Мора. Од Яманга борди. Самуд Ҳижозда сокин бўлди, Саҳор Тайда, Там Уммонда ва Баҳрайнда, Ҳадис Ямомада, Ҳосим Ҳарам ва Синвонда, Мора ондаким, ани анинг оти била айтурлар. Аммо булардин Од авлоди қалин бўлуб, истило топдилар ва аларнинг ўғли Яршади Умлик бинни Од эрди. Чун ул ўтти, ўғлонлари Шадид ва Шаддод подшоҳ бўлдилар ва Заҳҳокниким, аларга нисбати юқори ўтти, Жамшид устига йибордилар. Ул Жамшидни дафъ қилиб, ўзи салтанат тахтига ўлтурди.

Ш е ъ р:

Фалак бўйлаким жавр қилди паид,
Не Шаддод қолғусидур, не Шадид.

Заҳҳок бинни Мардос чун Жамшид қатлдин сўнг Порс тахтин олди, зулму ситам оғоз қилди. Тенгри таоло Ҳуд алайҳиссаломни йиборди. Анинг давватин Шаддод қабул қилмади. Тенгри таоло ани ва қавмини ранжулақим била ҳалок қилди ва Шаддод ўғли Мазид подшоҳ бўлди. Ва Иброҳим алайҳиссалом анинг замонида эрди. Ва Юсуф алайҳиссалом ҳам анда мутаваллид бўлди ва Ҳуд алайҳиссалом диниға кирди. Ва Ҳазрамутда эрдилар, то ўтилар. Аммо Заҳҳок салтанати ва зулми узоқға торти, андоқки эл анинг зулмидин ожиз бўлдиларким, анинг икки эғнидин андоқ мараз пайдо бўлуб эрдик, оғриғига одамизод мағзидин ўзга ҳеч нима таскин бермас эрди.

Баъзи муаррихлар анинг икки эғнидин йилонлар чиқиб, еғзолари киши мағзи эрди ҳам дебтурлар. Ҳар тақдир била ул ҳар кун бу жиҳатдин икки киши ўлтурур эрди. Гунаҳлиғ киши бўлмаса, чек солиб, сойир халқдин қатл қилур эрди. Сипоҳонда Кова оҳангарнинг бир ўғли бор эрди, бу жиҳатдин қатл бўлуб, яна бир ўғлиға чек тушти. Ул бетаҳаммул бўлуб, қичқириб, элга кўп таънлар қилиб, Заҳҳокни сўкти. Эл дағи анга муттафиқ бўлуб, хуруж қилдилар. Дағи Сипоҳон волисини ўлтуруб, Заҳҳок устига юрудилар. Бағоят қалин эл жамъ бўлуб, Фаридуннинг, баъзи Жамшид набираси дебтурлар, баъзи Обитин ўғликим Тахмураст наслидин бўлғай, нисбат қилибтурлар. Ул чоғда Заҳҳок ваҳмидин қўйчилар орасида ёшурун бўлур эрди, тониб, кўториб, Кова оҳангар сипоҳсолор бўлуб, темурчилар белига боғлар сахтиёнини йиғоч бошиға боғлаб, алам қилиб юруб, Заҳҳокдин эл аюрулуб эрдилар, туролмай қочти. Аммо ани иликлаб, Фаридун ани жазосига еткурди. Заҳҳок салтанати минг йил эрди.

Ш е ъ р:

Фалак то эрур зулм қилмоққа хос,
Эмас золиму одил андин халос.
Қилиб қатл Заҳҳокни тўймади,
Фаридунни дағи қуруқ қўймади.

Фаридун яхши ахлоқлиқ олим ва одил подшоҳ эрди. Олам аҳлин адолат била хушҳол қилиб, Заҳҳок жавридин топқон ваҳмлариға адл била марҳам қўйди ва қолғон уммолқаким, одийлар эрдилар, дафъ қилди ва Кова оҳангарни улук тарбият қилиб, тайаммун учун анинг йиғочқа боғлаб алам қилғон сахтиёнини мурассаъ қилдиким, дарафшин Ковиёни ани дерлар. Ва оламнинг ақсар билондин олди. Анинг уч ўғли бор эрди: улуғи Салм, ўртончиси Тур, кичики Эраж. Мамоликин учовга қисмат қилди. Рум ва Мағрибдин Яман ҳудудиғача Салмға берди, Туркистон ва Чин ҳудудин Турға берди. Форс ва Ироқ ва Хуросонини Эражға бердиким, ўзининг дорул-мулки ва тахти эрди. Чун Эраж бағоят оқил ва халиқ эрди, икки оғоларини ани кўпрак севар эрди. Аларда бу ҳасад доим бор эрди. Чун тахти анга муваффақ бўлди, алар ҳасаддин иттифоқ қилиб, Эражни ўлтурдилар.

Фаридун улғойиб эрди, алардин интиқом тортардин

ожиз эрди. Бу воқеадин аҳволи бағоят хароб бўлуб, Эраж нисбатидин Манучеҳр ўзининг набираси эрди тақвият ва тарбият қилдиким, жаддининг қонини Салм ва Турдин тилаб, аларни қатл қилди ва Фаридуннинг армони қолмади. Оламдин ўтуб, Манучеҳрни валиаҳд қилди. Ва Фаридуннинг подшоҳлиги беш юз йил эрди. Ва Мусо алайҳиссалом ва Ҳорун анинг замонида эрдилар.

Ш е ъ р:

Фаридунки оламда ёйди бисот,
Баси олам аҳлига етти нишот.
Ани ҳам фалак чекти туфроқ сари,
Не золим, не одил кетарлар бари.

Манучеҳр Эражнинг қизининг ўғли эрди. Баъзи дебтурларким, ўғлининг ўғли. Ва ул одил подшоҳ эрди. Фирот оригин ул қозди ва Ироққа сув элтти ва боғлар, бўстонлар тарҳ қилди ва ашжор ва гул ва райҳон боғларда экти. Ва кўпрак деҳқонлиг зийнату зебин ул ароға кетурди. Ва замонидин олтмиш йил ўткондин сўнгра Тур ўғли Афросиёб сипоҳ тортиб анинг устига юруди. Ул Табаристон сори тортиб, урушмади. Аму суйидин норини анга мусаллам тутуб, яраш бўлуб, Афросиёб қайтти. Ва ҳақ таоло анинг замонида Мусо ва Ҳорун алайҳиссаломни Фиръавнға йибордиким, оти Валид бинни Мусъаб эрди йиборди. Ва ул Ловуд бинни Сом авлодидиндуким, Шаддод ани Миср ҳукуматиға йибориб эрди. Шуайб бинни Мадиян бинни Исмоил алайҳиссалом анинг замонида мабъус бўлди. Ва сипоҳсолори Сом бинни Наримон эрди. ва Золким, Рустамнинг отасидур, анинг замонида мутаваллид бўлди. Ва Манучеҳр юз йигирми йил подшоҳлиг қилди.

Ш е ъ р:

Манучеҳрким бўлди оламға шоҳ,
Анга бўлдилар борча шаҳлар сипоҳ.
Анга ҳам вафосизлиг этти жаҳон,
Кишига жаҳон қолмади жовидон.

Навдар Манучеҳрнинг ўғлидур. Отасидин сўнгра мулк анга етти. Аммо ул айёш ва бепарво киши эрди. Манучеҳр қўйгон қоида ва русумни туза олмади ва мулк ва си-

подиға ҳалаал йўл топиб, Афросиёб черик тортиб келиб, ани тутуб ўлтурди. Ва ўн икки йил Эрон мулкида туруб, сузуғлуқ қилди. Ва ул навъким, оз ерда ободонлиг қолди. Навън таворихда Навдарни Сеҳри Наримон дебтурлар. Ва подшоҳлигин баъзи олти йил ва баъзи икки йил дебтурлар.

Ш е ъ р:

Чу Навдарға тушти жаҳон кишвари,
Халойиқ фароғатдин ўлди бари.
Ангаким жаҳондин вафо етмади,
Жаҳон ичра тинмади, то кетмади.

Афросиёб. Ани дебтурларким, Пушанг бинни Тур бинни Фаридун ўғлидур. Ва баъзи анинг нисбатин Каюмарсга еткурубтурлар. Аммо бурунги дурустроқдур. Чун Навдарни ўлтурди, Эрон мулкини андоқ буздик, оз ерда маъмурлуқ қолди, йиғочларни кести ва иморатни йиқити ва қоризлар била булоғларни кўмди. Ва ул фурсатда Сом Наримон ўтуб, ўғли Зол Рустам отаси анинг таъзиятиға машғул эрди, баъзи дебтурларким, Зол ўз кучи била сипоҳ ораста қилиб, ани Эрон мулкидин чиқорди. Баъзи дебтурларким, Зоб бинни Таҳмоспким, Манучеҳр набирилдиндур хуруж қилиб, ул анинг била урушур ярогин топмай, юз уруб ўз мулкига азимат қилди. Афросиёб подшоҳлиги ўн икки йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Афросиёб ўлди олам шаҳи,
Эмас эрди иш сиррининг оғаҳи.
Жаҳон мулкин ўз мулки қилди гумон,
Ани ҳам чиқарди ародин жаҳон.

Зоб бинни Таҳмосп Фируз ҳам дебтурлар. Насаби юқори ўтти. Одил подшоҳ эрди. Кўп вақт Эронда Афросиёб бузгон ерларни ислоҳ қилдиким, юз ободонлиққа қўйди. Дерларким, етти йил райиятдин хирож олмади. Ва баъзи хазойинким, Манучеҳр ва Навдардин қолиб эрдиким, Афросиёб қилои ҳасонатидин иликлай олмади. Ул хазойин била етти йил Зоб Таҳмосп салтанат асбобин тузуб, маош ўткарди. Ва Зол бинни Сом анга хидматлар қилди ва бузук мамоликни тузарда мададлар қилди. Ва

Зоб икки рудхонаким, Зобин дерлар, Ироқ мулкида чиқарди. Ва баъзи Диёри Бакрда дебтурлар. Ва ўз ҳаёти замонида салтанатни Гиршаспқа мусаллам тутти. Анинг подшоҳлиқин Банокатий беш йил дебтур. Ўзга таворихда ўтуз йилдур.

Ш е ъ р:

Чу офоқ мулкига шоҳ ўлди Зоб,
Тузатти наким бузди Афросиёб.
Эрур зулмдин яхшироқ адл иши,
Чу қолмас на золим, на одил киши.

Гиршаспнинг онаси ибни Ямин бинни Яъқуб алайҳиссаломнинг қизи эрди ва отаси Зоб бинни Таҳмоспнинг қардоши эрди. Кўпрак таворихда Рустам дастонни анинг наслидин дебтурлар. Аммо фақир қошида бу қавл йироқроқ кўрунур, невчунким Золким, Рустамнинг отасидур, анинг қошида сипоҳсолор эрди ва Гиршаспни «Гузида»да, балки хейли таворихда Манучеҳр набиралиғига чиқарибтурлар. Ва Рустамни Сом бинни Наримон бинни Атрут бинни Обтинга еткурубтурлар, валлоҳу аълам. Гиршасп чоғида Афросиёб яна черик тортиб Эронга келиб, Гиршасп биле масоф тузуб, разм қилди. Афросиёб урушида Гиршасп фавт бўлди ва Золи Зар Зобилистондин черик тортиб келиб, Афросиёбни Эрондин чиқарди. Ва Гиршаспнинг салтанати замонида ихтилофдур: «Низомут-таворих» ва Банокатийда йигирми йилдур, «Гузида» биле «Мунтахаб» да олти йил, баъзида беш йил ҳам бор, валлоҳу аълам.

Ш е ъ р:

Чу Гиршасп бўлди жаҳон хисрави,
Бор эрса яна шоҳлар пайрави.
Чиқорди ародин сипеҳри дижам,
Нечукким яна шоҳлар, они ҳам.

ИККИНЧИ ТАБАҚА КАЕНИЙЛАРДУР

Ва алар тўқуз киши салтанат қилдилар. Ва баъзи Искандарни дағи алардин тутубтурлар ва ўн дебтурлар. Салтанатларининг замонини ҳар навъ дебтурлар. Борча

тақдир биле етти юз йилдин юқоридур. Ва Каёнийлардин аввал кишиким, салтанат қилди Кайқубод эрди. Ва ани Зоб Таҳмосп ўғли Манучеҳр наслидин дебтурлар. Кўпрак авқот Жайхун қирогинда бўлуб, атрок биле урушуб юрур эрди. Ул вақтқачаким, пешдодийлар туганди, дағи Афросиёб яна Турондин Эрон қасдиға сипоҳ тортиб юруди. Ва Кайқубод Албурзкўҳда эрди, Зол Рустамни йибордиким, ани келтурди ва бошиға тож кўюб, Эрон салтанатин анга мусаллам тутуб, юруб Афросиёбни қайтардилар. Ва Рустам ул урушким Афросиёб биле урушти анинг замонида эрди. Рустамға жаҳонпаҳлавонлиғ лақабин бериб, сипоҳсолор қилди. Ва Луқмони-Ҳаким ва Ашмуил алайҳиссалом ва Толут анинг замонида эрдилар. Баъзи Ҳазқил ва Хивар алайҳимуссалом ва Илс ва Алясаъни ҳам дебтурлар ва Юнус алайҳиссалом дебтурлар. Ва Кайқубод юз йигирми йил подшоҳлиқ қилди.

Ш е ъ р:

Чу тузди жаҳон базмини Кайқубод,
Суруди Каёний биле эрди шод.
Вале қилди чархи муҳолиф сияр,
Анинг доғи ҳунёгарин навҳагар.

Кайковуским, баъзи Кайқубоднинг ўғлидур дебтурлар, аммо кўпрак эл набираси дебтурлар. Чун анинг валиаҳди эрди, ўрниға — салтанат тахтиға ўлтурди. Ва ул мухталиф мизож ва мунқалиб рой киши эрди. Бовужуди азим салтанат неча қатла ўзин муҳликаларға солиб, бандларға тушти ва Рустам халос қилди. Бири Мозандарон қайдидурким, Рустамни, Фирдавсий «Шоҳнома»да дебтурким, ҳафтхон йўли биле бориб, ани қутқорди. Яна бири улким, Яманда Зулазор Ҳимяриким, Яман подшоҳи эрди, анинг гафлати жиҳатидин ани жамиъ аркони давлатини тутуб, банд қилди. Анда ҳам Рустам бориб, Зулазор биле мусолиҳаға қарор бериб, Судобаким, Зулазорнинг қизи эрди, Кайковусқа қулуб, ани ва элин қутқорди. Бу ишлар шукргузорлиғиға ўз хоҳарзодасинким, оти Нозмеҳр эрди, Рустамға бериб, ани сипоҳсолорлиғдин салтанат поясиға еткурди. Ва Кайковуснинг ўғли бор эрди, Судобадин ўзга анодин Сиёвуш отлиғким, Юсуф алайҳиссаломдин сўнгра анингдек жамил йигит йўқ эрди. Борча эрдамларда ҳусниға яраша эрди. Ва ани Рустам асраб

эрди, тарбият топиб эрди, Судоба — ўгай онаси анга ошиқ бўлуб эрди, андин ком ҳосил қила олмай, ўз қўрқунчидин Кайковус қошида ани ўзи била бадном қилиб чақти ва ул ўз бароати учун ўтқа кирди. Чун ул тухматдин муарро эрди, ўтдин осийб топмади ва атосининг хато ройи ва талаввун мизожидин ваҳм қилиб, Туронға Афросиёб қошига борди. Афросиёб анга эъвоз ва икром қилиб, қизин бериб, Туркистон вилоятин берди. Аммо Гирсийознинг ҳасаддин сиоят қилғони била таҳқиқ қилмай, ани бегуноҳ ўлтурди ва анинг борасига ажаб ҳайф юзидин зулм борди. Анинг қатлидин сўнгра Афросиёб қизидин анинг ўғли туғди. Отин Кайхисрав қўйдилар. Ул булуғ ҳаддига еткондин сўнгра Гив бинни Гударз Кашвод Исфаҳондин ёшурун ёлгуз келиб, Кайхисравни онаси била олиб қочиб, Эронға элтти ва Рустам Сиёвуш қонин тилади. Туронға черик тортиб, ниҳоятсиз қатл қилди. Ва Афросиёб андин қочти ва Рустам Афросиёб Эронни бузғондек Туронни бузуб, ёниб келди. Ва Кайковуснинг фосид хаёлотидин бири бу эрдиким, сандуққа кириб, тўрт гўшасида қочир ё бургут боғлаб, осмонға борурмен деб ҳаво тутуб, қушлар ҳорғондин сўнгра ани ерга тушурдилар. Чун қариб эрди, Кайхисравни валиаҳд қилиб, тиригида ани подшоҳ қилди. Ва пайғамбарлардин Довуд ва Сулаймон алайҳиссалом ва Луқмони Ҳаким анинг замонида эрдилар. Ва осоридин расаддурким, Бобилда ясабтурким, ҳоло Талли ақарқун дерлар. Сиёвуш учун Эрон аҳли андоқ мотам туттиларким, ҳаргиз ҳеч киши ёд бермас. Тарих аҳли муттафиқдурларким, соч қирмоқ ва кўк ва қаро киймак ул мотамдин қолди. Ва Кайковус юз эллик йил подшоҳлиқ қилди.

Ш е ъ р:

Чу Ковус маснад уза топти зеб,
Неча кун анга чарх берди фиреб.
Агарчи фалакка етурди ани,
Фалакдин вале ерга урди ани.

Кайхисравни чун Гив Турондин кетурди, Эронда салтанат тахтига ўлтурди. Ва Фаромурз била Тусни Афросиёб дафъига йиборди ва ул анга ёқин уруғ эрдилар сўз туттурдиким, Сиёвуш наслидин Фаруд Турондадур, анга осийб ва заҳмат еткурмангиз. Фаруд алар била низоъ

зоҳир қилди ва иликка тушти. Тус саъй била қатла тушти. Алар Афросиёбдин шикаст топиб, қайтиб келдилар. Кайхисрав Тусқа газаб қилиб ҳибс буюруб, ул истеъфо қилиб, яна Афросиёб урушин ўзига тутуб, Кайхисрав ани банддин чиқориб, яна сипоҳ бошлатиб йиборди. Бу қатла ҳам Афросиёбқа зафар топа олмади. Оқибат Кайхисрав Уан азим черик тортиб юрди. Афросиёб туруш бермади, дағи юз қайтарди. Ва ул қочар эрди ва бу қовар эрди. Неча қатлаким туруб урушти, фатҳ ва зафар Кайхисравга эрди.

Хоразмда урушуб, Шайданиким, Афросиёбнинг ўғли эрди, ўлтурди. Афросиёб андин ҳам қочти. Ироқи Ажам сори мутаважжих бўлди. Ва ул дағи мутаоқиб келур эрди. То Озарбайжонғача урушуб, Афросиёб Кайхисрав нашкида мақтул бўлди. Ва Рустамнинг неча қатла масофларин ва Гударз Кашводнинг Пирон ва Ясса била масофларин ва Бижаннинг Арман заминга бориб, қабонларни ўлтуруб, Манижа ани Туронға элтиб, Афросиёб бандига тушғони ва Рустам бозургонлар сурати била бориб, Бижанни банддин халос қилғони таворих ва «Шоҳнома» мазмуни била Кайхисрав замонида воқеъдур. Ва Кайхисравнинг хотири Афросиёб ифсодидин жамъ бўлгондин сўнгра Луҳраспни ҳамким, Кайкубод наслидин эрди, подшоҳлиққа ўлтуртуб, ўзи салтанат тарки тутуб, эл оросидин гойиб бўлди. Баъзи дебтурларким, ул пайғамбар эрди, аммо онча яхши осор ва сифоти бор эрдиким, Каёнийларда андоқ подшоҳ ўтмади. Баъзин дебтурларким, Сулаймон алайҳиссаломдин қочиб, Балх ноҳиятига бориб, анда ҳалок бўлди, валлоҳу аълам. Кайхисравнинг подшоҳлиғи олтмиш йил эрди. Анинг замонида анбиёдин Сулаймон алайҳиссалом ва аҳбордин Силуни ва ҳукамодин Фишогурс эрдилар.

Ш е ъ р:

Яна бўлди Кайхисрави пок рой
Жаҳон кишвару мулкида кадхудой.
Ва лекин бу зол уштулум айлади,
Жаҳондин дағи они гум айлади.

Луҳрасп бинни Авранд Кайковуснинг инисининг ўғандур. Дорул-мулки Балх эрди. Оламнинг кўпрак мулкин очти. Аммо чун оталари салтанат қилмайдур эрдилар ва

Кайхисравнинг ўгли йўқ жиҳатидин мулкни анга бергонда, элга қатиг келди. Чун ул бу ишни англади, эл била андоқ бориштиким, борча ани тиладилар. Мулк очмоғининг жиҳати ул бўлди. Икки ўгли бор эрди — Гуштасп била Заррин. Анга бир саҳв туштиким, ўз ўғлонларидин Кайковус атбоиға яхшироқ мамолик берди. Бу жиҳатдин Гуштасп, чун бағоят рашид ва баҳодир киши эрди, таҳаммул қила олмади. Андин ёмонлаб Румға борди. Анга яхши ишлар даст берди. Таворихда аждаҳо ва каркидон ўлтурди дебтурлар. Ҳар тақдир била Қайсар ани куёв қилиб, қизин анга берди. Ул отасидин интиқом тортарға Румдин черик тортиб, жаҳд қилиб, Хуросонға юрди. Отаси ўз ғалатин билиб, ани валиаҳд қилиб, подшоҳлиғин анга бериб, ўзи чун улғайиб эрди, гўша тутуб, ибодатқа машғул бўлди. Ва Бухтун-Наср бинни Гударзки, оламнинг бузуғлуғи дерларки, анинг зулмидин эрди, Луҳраспнинг гумаштаси эрдиким, икки қатла Байтул-муқаддасни ер била тузатти. Ва Дониёл била Узайр алайҳиссаломни асир қилди. Бу жиҳатдин дебтурлар, ҳар йил ё уч йил масх бўлди. Андин сўнг Дониёл алайҳиссаломни қўйди. Ва Дониёл алайҳиссалом черик тортиб Бухтун-Наср устига юрди, қочиб Хузистон қўргонини беркитти. Ва Дониёл алайҳиссалом қўргонни олиб, ани ҳалок қилди. Ва лекин Бухтун-Наср бобида бағоят сўз кўп учун бу мухтасарда мундин ортуқ битилмади. Чун Луҳрасп тахтни Гуштаспқа топшурди ва ўзи Балхда ибодатқа машғул эрди, Гуштасп баъзи билод фатҳиға машғул эрканда, Аржасп келиб, Балхни олиб, Луҳраспни ўлтурди. Ва Луҳраспнинг подшоҳлиғи юз йигирми йил эрди. Ва анинг замонидағи анбиё Узайр била Урмиё ва Дониёл алайҳиссалом эрдилар.

Ш е ь р:

Яна бўлди Луҳрасп соҳиб сарир,
Ки бўлди қўлида салотин асир.
Не мулки омон топти Гуштаспдин,
Не жони ҳалос ўлди Жомаспдин.

Гуштасп — Ҳалаб мулкида тахтқа ўлтурди ва зардушт анинг замонида пайдо бўлди. Ва ул габр динида риёзатлар ва мужоҳадалар тортиб эрди, «Зинд» китобин тасниф қилиб, элни ул динға даъват қилди. Чун ҳаким эрди ва риёзат жиҳатидин элни сайд қилиб эрди, Гуштаспни ҳам фирифта қилди. Гуштасп зардушт динин ихтиёр қилиб, элни

ҳам ул миллатқа киярди ва Румда қайсарға киши йибориб, ани дағи бу динға далолат қилди. Қайсар Фаридун аҳдномасин кўргуздиким, Рум қайсарлари бир динда бўлсалар, киши тағйир бермасун. Ул жадди фармонин инқийёд қилиб, ул таклифдин кечти ва ўзи Истаҳр тахтида «Зинд» китобин ўқурға машғул бўлди.

Аржасп бинни Афросиёбким, турк подшоҳи эрди, андоқки зикри ўтти, вилоятни холи топиб, Балхни олиб, Луҳраспни ўлтуруб, қизларинким, Гуштаспнинг сингиллари эрди, асир қилиб, Балхни бузуб, кўп ғанойим била мулктига қайтти. Гуштасп эшитиб, интиқом учун Рустамни рақам қилиб, Рустам сўзин инқийёд қилмади ва Зобилистондин келмади. Ва ўз ўғли Исфандиёрним, Дурри сафид қўргонида мажус қилиб эрди, чиқариб мулк ваъдаси била сипоҳ бошлатиб, Аржасп интиқомиға йиборди. Исфандиёр бориб, Аржаспни ўлтуруб, Туронни Байтатқача олиб, сингилларин асирликдин чиқариб, азим ғанойим била келди, дағи салтанат истидъоси қилди. Гуштасп ё Рустам анинг ҳукмин ижобат қилмаган жиҳатдин ё мулк ва салтанатдин кеча олмасдин, Исфандиёрни Рустам урушиға йибордиким, анинг тарафидин хотир жамъ бўлғай. Бир йўли ани дафъ қил, дағи фароғат била подшоҳликқа ўлтур, деб ул ком ва ноком Рустам устига юруб, Рустам мулойимат ва узрхоҳлиғи била анга ўтру келиб, кўп ҳурмат ва таъзимлар била анинг била Гуштасп хизматиға борурни қабул қилди. Ва ул гоёт гўрур ва паҳлавонлиғидин андин уруш тиладиким, зўр даст била Рустамни тутқай. Рустам улғайиб эрди ва анга ҳариф эрмас эрди, Зол тадбири била, ё дебтурларки, Симурғ мадади била бори ҳар тақдир била ҳийла қилиб, Исфандиёрни ҳалок қилди. Чун «Шоҳнома»даким, Фирдавсий дебтур, бағоят машҳурдир, шарҳ ҳожат эрмас. Алқисса Гуштасп бу хабардин воқиф бўлғач, бу ишдин кўп пушаймон бўлди. Вале Исфандиёр ўғли Баҳманни валиаҳд қилди. Ва ҳукамондин Суқротким, Фишоғурс тилмизи эрди, ва Жомаспким, замонининг саромади эрди, Гуштасп замонида эрдилар. Ва Гуштасп осоридин Самарқанд қўргони ва девориким, Эрон ва Турон орасиға тортилибтур ва Насо шаҳри ва Байзо шаҳриким, баса ақобир ва ашроф андиндурлар. Ва салтанати юз йигирми йил эрди.

Ш е ь р:

Чу Гуштасп тузди сарир узра базм,
Анга ҳам фалак айлади кинға азм.

Адам бўлди қонуни Гуштаспи,
Анингдекки, ойини Луҳраспи.

Баҳман подшоҳ бўлгондин сўнгра адл ойин қилди ва аввал азиматки қилди, Зобилистонга қилдиким, отаси Исфандиёр қонин тилагай. Чун Рустам қолмайдур эрди, ўғли Фаромурз ё иниси Заборани дорға ости ва Золни муқайяд қилди ва яна озод қилди. Ва форсийлар ани дароздаст дебтурлар. Кўп мулкка тасарруф иликин сўнгондин Бухтун-Наср ўғли Насрни Бобилдин азл қилди ва Гуҳаршниким, Жомасп набираларидин эрди ва отаси Бани Исроил анбиёсидин эрди, анинг эвази йиборди ва буюрдиким, Бани Исроил элин ва қавмин Байтул-муқаддасқа йиборгай. Ва дебтурларким, Дониёл пайғамбар алайҳиссалом Бани Исроил элин бошлаб, Шом раёсатиға йиборди ва буюрдиким, Байтул-муқаддасни иморат қилдилар.

Баҳманнинг отаси Толут наслидин эрди ва ҳарамни Арчион бинни Сулаймон алайҳиссалом қизидин икки ўғли бор эди: Сосон ва Дороб. Уч қизи бор эрди: Хумой ва Фаранг ва Баҳмандўхт. Сосон зоҳид ва муттақий киши эрди. Мулкка парво қилмади, гўша тутти. Хумойни Хумони ҳам дебтурлар, Баҳман ўз ақдиға киюруб эрди. Мавт маразида тожни анинг қорниға қўйдиким, Доробқа ҳомила эрди. Аркони давлати иттифоқ била ўғли туққунча ани подшоҳ кўтардилар. Баъзи дебтурларким, Баҳман подшоҳлигини ё Хумойға берди, тожни андин туғар фарзандға ҳавола қилди. Ҳар тақдир била бўлса, Сосон бу жиҳатдин ошуфта бўлди ва ибодат ихтиёр қилиб, қироқ тутти, валлоҳу аълам. Ва анинг осоридин Форсда Гуворбандидурким, амир Сайфиддин Масъуд деган Бағдод йўли устида работ ясаб ва яна Басо ва Чаҳрум ва Бусигон ҳам анинг осоридиндур. Ва подшоҳлигининг замони юз ўн икки йил эрди ва анинг дурлар. Ва салтанати юз йигирми йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Баҳманға етти вафосиз жаҳон,
Анинг узри кўнглидин ўлди ниҳон.
Ёйилган замон шавкати Баҳмани,
Равон қилди баҳман елидек ани.

Хумой рой ва хирадлиғ хотун эрди. Баҳмандин сўнгра тахтқа ўлтурди. Чун ҳомила эрди, вазъ ҳамл қилди ва салтанат ҳубби қўймадиким, ўғлини подшоҳлиққа мансуб

қилиб, ўзи анга муҳофазат қилгай, Ани бир сандуққа солиб, қийр била маҳкам қилиб, дарёга солди. Дебтурларки, бир гозур иликига тушуб, ани фарзандчилай асраб, тарбият қилди. Булуғ ҳаддиға еткандин сўнгра салтанат гавҳари ўз ишин қилиб, гозурлуқ ишин макруҳ тутуб, илм ва фаъл ва адаб касбин қилиб, силоҳшўрлуқ ўрганиб, сипоҳийлиқ қондасин хўб билди. Гозур ани сувда топқан учун Дороб от қўйди. Чун ўз ҳимматин ул ишдин бийик кўруб, Гозурдин ўз ҳоли кайфиятин савол қилдиким, мен ўзумни сенинг ўғлунг гумон қилмайдурмен, манга ўз нажодимдин хабар бер! Гозур мункир бўлди. Кўп сўз орада ўткандин сўнгра гозур билдиким, ёшурун қолмас. Айттиким, сени сандуқ била сув ичида топиб, тарбият қилдим. Ва сандуқ ичида нуқуд ва жавоҳир ҳам бор эрди, баъзиким қолиб эрди, Доробқа таслим қилди. Ва ул фурсатда Хумой Эрон черикини ясаб, Рум фатҳига йиборадур эрди, Дороб ул сармоя била ўз яроғин қилиб, сипаҳсолорға мулозим бўлуб, ул юрушга борди. Йўлда андин ғариб мардоналиғлар ва паҳлавонлиғлар зоҳир бўлди. Андоқки шуҳрат тутуб, Хумойға битиб йибордиларким, бу навъ нодир йигит пайдо бўлуб, подшоҳ давлатхоҳлиғиға мундоқ ишлар қиладур ва Хумой кўнглиға анинг меҳри ер тутуб, анга иноят ваъдалари битиб йиборди. То иттифоқи ҳасанадин баъзи таворихда битибтурларким, Рум урушида қайсарни ул тутти. Бу қатла худ элга ангуштнамо бўлуб, яна Хумойға ани битидилар. Черик қайтқандин сўнгра Хумой черикка ўтру бир манзил келиб, фатҳ кайфиятин таҳқиқ қилурда, Доробни кўргуздилар. Кўзи анга тушқач, кўнглиға изтироб тушуб, эмчокига сут келди. Таҳайюр ва таажжуб била гавҳар ва нажодин тафаҳхус қилди эрса, Дороб андоқким, бор эрди айтти. Хумой жазм билдиким, анинг ўғлидур. Аркони давлатқа кайфиятни билдурди. Доробнинг юзун ўпуб, шодмонлиғлар била тожни анинг бошиға қўюб, тахтни анга мусаллам тутти ва ўзи парда кейнида бўлуб, подшоҳлиққа ўғлини ўлтуртти. Ва Хумойнинг салтанатининг муддати ўтуз ики йил эрди ва осори Истаҳрда Ҳазорсутун эрдиким, ани Искандар бузди ва баъзи Чиҳил минорни ҳам анга мансуб қилибтурлар. Ва Самара шаҳриким, Жарбодқон дерлар ҳам, ул бино қилди.

Ш е ъ р:

Яна бирнеча кун Хумой олди мулк,
Эронлар бориб ичига қолди мулк.

Туганди анинг мулку даврони ҳам,
Фалак Золи қатъ айлади они ҳам.

Дороб чун Ҳумой ўрнига тахтқа ўлтурди, адл ва дод пеша қилди. Ва ул хирадманд ва паҳлавон ва ҳўб сурат подшоҳ эрди. Кўпрак мулк салотини анга инқиёд қилдилар. Ва Рум қайсариким, замонида Файлақус эрди, саркашлик қилди эрса, сипоҳ тортиб Румга юруб, қайсарни тутти ва банд қилди. Чун Румни қаёсирадин ўзга киши забт қила олмас эрди ҳам ани ўқ тарбият қилиб, минг байза олтунким, ҳар бири вазнга қирқ мисқол бўлғай, хирож тайин қилиб, қайсарнинг қизин қулуб, Румдин ёнди. Ул қиздин нохуш ис фаҳм қилиб, табъи мутанаффир бўлуб, отаси қошига қайтариб йиборди. Баъзи дебтурларким, ул қиз Искандарга ҳомила эрди. Қайсар ўз қизин ақдига киюруб, ўғли мутаваллид бўлгондин сўнгра Дороб ўғлидур демакка номусланиб, ўз ўғлумдур деб Искандарни ўғулчилай асраб, валиаҳд қилди ва элчи йибормак учун ём оти боғлади. Ва Рашитан отлиғ вазири бор эрди, кофий ва оқил киши эрди, Доробжурд шаҳрин ул ясаб, Дороб отиға тасмия қилди. Ва Дороб маосири пайғамбарлардин Жиржис алайҳиссалом эрди ва ҳукамодин Афлотун илоҳи. Ва анинг салтанатини баъзи олтмиш йил, баъзи эллик икки йил дерлар.

Ш е ъ р:

Чу тахт узра Дороби равшан замир
Ҳумой ўрнига бўлди оромгир,
Анинг дағи йиқти фалак поясин,
Бошидин айирди ҳумо соясин.

Доро ибн Доробни Дороб чун валиаҳд қилиб эрди, отаси ўрнига подшоҳ бўлди. Чун золим табъ киши эрди, зулмидин улуғ эл озурда бўлдилар. Рашитанниким, Дороб дастури била дастур ясаб эрди, Байри отлиғ иниси сияти била тиладиким, азл қилғай. Баъзи дебтурки, ул Искандарга киши йибориб, маъҳуди хирож бермақдин ани пушаймон қилди. Чун Искандар хирож йибормади, Доро киши йибориб, минг олтун байзани тилатти. Искандар жавоб бердиким, ул юмуртқаларни қўяр қуш учти, Доро дағи кўнглидин бу тамаъни чиқарсун. Дороға бу сўздин ғазаб муставлий бўлуб, устига черик тортиб, масофнинг икки сафи тузалганда,

Доронинг икки ноибиким, анинг зулмидин ториқиб эрдилар, ани ҳалок қилдилар. Баъзи дебтурларким, ики Ҳамадонлиғ киши фидойилиғ дастури била бу ишни қилдилар. Баъзи дебтурларким, аларни Искандар йибориб эрди, бу ишни буюрди. Аввалғи қавл саҳиҳроқдур. Чун ул сипоҳ орасида йиқилди, Искандар келиб, анинг бошин ўз тиззи устига қўюб, онт ичтиким, бу иш менинг қошимдин эмас эрди. Доро Искандарга уч васият қилди. Бир улким, Равшанакниким, анинг қизи эрди, (ўзиға хотин) қулғай. Бир улким, анинг қотилларин ўлтургай. Бир улким, анинг атбоиким, Фурс мулуки наслидин эрдилар, қатл қилмағай, дағи риоят қилғай. Искандар барчани қабул қилди. Доро охир дамда Искандардек муставлий адувсидин хушнуд ўтти. Ва бу дostonни фақир «Садди Искандарий»даким, «Хамса»нинг бешинчи китобидур, машруҳ адо қилибтурмен. Ва Доронинг подшоҳлиғи ўн тўрт йил эрди.

Ш е ъ р:

Яна бирнеча вақт доройи даҳр
Ичиб нўш даврон анга берди заҳр.
Фалак заҳр агар берди Дороға бот,
Скандарга ҳам бермай оби ҳаёт.

Искандар нисбатида ихтилоф кўптур. Баъзи ани Дороб ўғли дебтурлар, андоқки Дороб зикрида ўтти. Ва Банокатийда ва «Девонун-насаб» китобидин мундоқ нақл қилибтурким, Искандар Хирмиси Румий ўғлидурким, Хирмис отаси Лафти бинни Юнон бинни Торах бинни Ёфас бинни Нуҳдур. Ва анинг умрини минг олти юз йил бўлди деб ва Зулқарнайнки, анинг лақабидур, важҳи тасмияни мундоқ дебтурким, ул замонда минг йилни бир қарн дер эрмишлар. Яна ҳам Банокатийдадурким, анинг отаси Бозур бинни Албон эрди. Искандария подшоҳи ва отаси Афлиюн бинни Нуқо қизи эрди. Ва Бозур ва Афлиюн орасида доим адоват эрди. Мулк маслаҳати учун яраштилар ва ул мусолиҳанинг таъкиди учун Афлиюннинг қизин қулди ва ўз мулкига өлтти. Бозурнинг эли бир кайд била андоқ қилдиларки, Бозур ул қизни кўздин солиб, отасиға йиборди ва қиз Бозурдин ҳомила эрди, йўлда андоқ ҳаводис юзландиким, ул қиз бир энага билан ва бир атка ва бир хожасарой била қолди. Иттифоқо, бир чоҳ бошида вазъ ҳама қилдиким, махуф манзил эрди. Ва анда қароқчи кўп өлни

ҳалок қилур эрди. Бу ҳолда йироқтин қалин қаро пайдо бўлди. Алар ваҳмдин ул тифлни бир қиймати нимага чирмаб, ул чоҳ бошида қўюб, қочтилар. Кўринган қаро худ дашт баҳойими эрмиш. Бори таоло бир сутлук ўчку йибориб, амр қилдиким, ҳар кун келиб, ул тифлаға сут берур эрди. Ва ул тифл Искандар эрди. Ва ул ўчку бир қари хотуннинг эрди, бир кун ўчкуси ғойиб бўлгон жиҳатдин ани тилай, ул чоҳ бошиға келиб, ул ғариб ҳолға мутталиъ бўлуб, таҳайюр юзидин Искандарни олиб, ўғулчилай улғайтиб, подшоҳ ўғли дабиристонида дабирга топшурди. Искандар оз вақтда жамиъ фазойил ва камолотни касб қилиб, сипоҳийлиқ русуми ва баҳодирлуқ фунунида ҳам ягона бўлди. Бир кун ул подшоҳ дабирга ғазаб қилиб ҳисобға тилади. Чун подшоҳ золим ва нодон эрди, Искандарга ҳикмат ва ақл анда турмоқни рухсат бермади. Ул диёрдин ҳазимат қилди. Йўлда чоқари от ва силоҳин ани уюқлатиб, олиб қочти. У яёқ бир шаҳарғача бордиким, иттифоқо, Афлиюннинг шаҳри эрди. Онаси қаср томида дашт сори тамошо қиладур эрдиким, Искандарнинг қаросин кўруб, меҳри ҳаракатқа келиб, эмчокига сут келди. Таҳайюр қилиб ани тилаб, аҳволин тафаҳхус қилди эрса, ўғли эрканин билди. Афлиюнға изҳор қилғач, анинг ўғли йўқ эрди ва улғайиб эрди, мулкни набираси Искандарга топшуруб, ўзи ибодатқа машғул эрди. Искандар черик тортиб, отаси мулкни олди ва макнати азим бўлуб, Дороға хуруж қилиб, ани ҳам юқори ўткандек ародин кўтариб, жаҳон мулкин олди. Аксар таворихда анинг умрин ўтуз олти йил ва салотинин ўн уч йил битибтурлар. Аммо маҳолдурким, ўн уч йилда ул қилган ишча қилса бўлғай. Амир Хисрав Деҳлавий «Ойинаи Искандарий»да анинг салтанати замонин беш юз йил дебтур. Аммо Ҳазрат шайх Низомий қуддуса сирруҳу «Искандарнома»да ики қарн маъҳуд дебтур ва таҳқиқ юзидин ихтилофи ривоётни рад қилиб, ани Файлақус ўғли дебтур. Ва фақир ҳам «Садди Искандарий»да ул ики бузургвор қавлини сойир муаррихлар ақволиға таржиҳ қилиб, назм адосиға қарор берибмен. Ҳар тақдир била Искандар подшоҳе эрдиким, андин бурунғи ва сўнгғи салотин бу кунгача ул қилган ишни қилмадилар. Ҳам ҳақим эрди, ҳам вали. Баъзи анга нубувват устоди ҳам қилибтурлар. Тўрт юз ҳақим анинг хидматида эрдилар. Афлотунни илоҳий бошлиғ ва Арастудек вазири бор эрди. Секиз минг шоҳ ва шаҳзода хизматини қилур эрдилар. Оламнинг барру баҳрин олиб, ҳайвон суйи таманноси била зулумотқа кирди. Анинг била

кирган мулозимлардин бири Хизр, бири Илёс алайҳиссалом эрдилар. Ул сув аларға насиб бўлуб, Искандар маҳрум ёнди ва баъзи Шаҳризурда ва баъзи Бобилда дедларким, вафот топти ва Искандарияга нақл қилдилар. Машҳурдурким, васият қилдиким, яланг иликларин тобутдин тошқори чиқарсунларким, олам аҳлиға мужиби танбиҳ, бааки ибрат бўлғайким, оламдин илик торта тутқайлар. Ва анинг осоридин Яъжуж саддидур ва Марв ва Ҳирот ва Самарқанд ва Исфаҳонни ҳам дебтурларким, ул бино қилди. Ва ул ўткандин сўнг ўғли Искандарус мулкни қабул қилмади, ибодатқа машғул бўлди. Ва Румда Батлимусни қайсар қилдилар, валлоҳу аълам. Ва мулуки тавойифни Эрон заминда ул тайин қилди.

Уч юз олтмиш йилғача алар ичин-аро низоъ қилиб, Румға ҳеч қайсининг зарари етмади.

Маснавий:

Скандарки фатҳ айлади баҳру бар,
Кириб тахти фармониға хушку тар.

Етишти зуҳал авжиға рифъати,
Чалинди фалак томиға навбати.

Вилоят била ҳикмату шоҳлиғ,
Нубувват ишидин ҳам огоҳлиғ.

Гаҳи Садди Яъжуж қисм айлабон,
Гаҳи юз ажойиб тилисм айлабон,

Бу ҳашмат бериб, эзиди пок анга,
Не зулм этти, кўр, чархи бебок анга.

Ки холи қўлин бенаволар киби,
Узотиб борурда гадолар киби.

Чиқарди жаҳон мулкидин воясиз,
Қўли ком нақдидин моясиз.

Яналарга, кўр чарх неткусидур,
Санга ё манга худ не еткусидур?

УЧУНЧИ ТАБАҚА АШКОНИЙЛАР ВА МУЛУКИ
ТАВОЙИФ ДЕРЛАР

Тарих аҳли орасида бу табақа дағи салотин тартибида бағоят муҳолафат кўптур. Аммо бир сўзда барча муттафиқ-дурлар. Биз ул сўзники, муттафиқун алайҳдур, адо қилоли. Сўнгра ул сўзларниким, мухталафун фиҳдур, зикр қилиб, ҳар нимагаким, ўхшаши кўпрактур, қарор бероли. Улча муттафақун алайҳдур бу сўздурким, Искандар чун Эрон мулки била Форсни фатҳ қилди, бу мамоликни билган салотин ва авлодин йиғди ва алар бобида не қилмоққа ройин бир-бирига қарор бера олмай, ожиз бўлди. Аристотолским, анинг вазири эрди, ҳозир эрмас эрди. Анга битиб юбориб, андин рой тилади. Ва ул жавоб битиб йибордиким, бу жамоатни қатл қилмоқ шаръан ва ақлан муносиб эрмас ва қўймоғлари мулка мужиби фасод ва хотирға мужиби тараддуддур. Чун сен булар мамлакатин ҳар қайсини заруратан бировга бергунгдур, аввал ўзларига-ўқ бериб, ўз қошингдин буларни мулка насиб қилиб қўйғайсенким, ўтар дунёда мунча салотиннинг бежиҳат қонин тўкмамиш бўлғайсен. Ва аларни мамнуни миннат қилиб, ўзуинга яхши от қозғонмиш бўлғайсен. Дағи ул кун сўнграки сен бўлмасанг булар ичин-аро мунозаат қилиб, сенинг дорул-мулкунг-гаким Румдур, таарруз кечрак қилғайлар. Искандарга Арастунинг ройи дилпазир тушуб, ул жамоатни Арасту кўрган рой била насб қилдиким, мулуки тавойиф аларни дебтурлар. Ва улча бу табақада аҳли тарих сўзида ихтилофдур. Бу жамоат оти ва ададида ва салтанатларининг муддати ва тақдим ва таъхирида ва бу хилофлар тавфиқ бермак ва татбиқ қилмоқ сўзни пароканда қилиб, ўқуғучини ёлқитиб, ҳавасин паришон қилур. Заруратан ижмол била андин ўтмак муносиброқ кўрунди. Искандар мулуки тавойифни мамоликка насб қилғанда, Дажли яқосидин бери Ироқ ва Рай ва Хуросонгача Абтаҳши Румийға берди ва ул тўрт йил мулк сурди. Ва Ашкким, Доронинг ўғли эрди ва Искандар замонида ваҳмдин ёшурун юрур эрди, анга хуруж қилиб, ани ўлтурди ва тахт билди.

Ашк бинни Дороб Чун Абтаҳши Румийни орадин чиқарди ва Эрон мулкин Рум аҳли кудуратидин софи қилиб, сойир мулуки тавойиф била мувофақат қилди. Ва алар ани бағоят ҳурмат туттилар ва мундоқ муқаррар қилдиларким, нишонларида ўз отларидин бурун анинг отин битигағайлар ва бот ёғи ораға кирса, бир-бирларига мадад қилғайлар ва

улуқ-кичиклик орада бўлғай. Мундин ортуқ таклиф орада бўлмағай. Анинг замони уч йил эрди.

Шопур бинни Ашк. Баъзи дебтурларки, Исо алайҳиссалом анинг замонида мабъус бўлди ва Яҳё ва Закариё ва Жиржис алайҳиссаломни ҳам баъзи дебтурларким, анинг аҳдида эрди. Ва Агустус қайсар анга муосир эрди. Ва Шопур мулки йиғирми йил эрди.

Баҳром бинни Шопур. Отасининг васияти била ота тахтини билди. Анинг подшоҳлиғи ўн бир йил эрди.

Ялош бинни Баҳром. Ул дағи отасига валиаҳд эрди ва подшоҳлиғи ўн беш йил эрди.

Хурмуз бинни Ялош. Отасига қоиммақом бўлди ва подшоҳлиғи ўн тўқуз йил эрди.

Нуш бинни Ялош. Анинг подшоҳлиғи ўн йил эрди. Баъзи дебтурларким, Ироқ ва Форсда Ашк фарзандларидин Уйғур отлиғ бир подшоҳ эрди. Шопурдин эллик йилдин сўнгра ва Яҳё алайҳиссалом анинг замонида шаҳид бўлди. Ва ул салтанатни ўғли Гударзга мусаллам тутти.

Гударз бинни Уйғур. Улуқ подшоҳ бўлди ва дод ва адал ва инсоф тариқидин чиқти ва Бани Исроилга черик тортиб, азим қатллар қилди. Дерларки, Бухтун-Наср қилғондек. Бани Исроил била маош қилди. Бир кун овда ажал шикорисининг сайди бўлди. Ва анинг подшоҳлиғи эллик етти йил эрди.

Эрон бинни Ялош. Гударзнинг қардоши ўғли эрди. Олим ва одил эрди. Гударз замонида анинг зулм ва таҳаттукидин хазойин холи ва мулк бузуқ эрди. Ул риюят ва лутф қилиб, раиятни маъмур ва мулкни ободон қилди, хазинани мамлу қилди. Ва анинг салтанати қирқ йил эрди.

Гударз бинни Эрон. Отасининг валиаҳди эрди. Чун подшоҳлиққа ўлтурди, Шом вилоятига бориб, Яҳё алайҳиссалом қатли интиқомига жуҳудларни қирди ва қолғонидин баъзини овора ва баъзисини залил қилди ва андин сўнгра бани Исроил қавмидин мунқатиъ бўлди. Ва ул вақтда бани Исроил қавмидин подшоҳи Матинё эрди. Сулаймон алайҳиссалом авлодидинким, баъзи дебтурким. Бухтун-Наср ани ҳалок қилди ва Гударзнинг подшоҳлиғи ўтуз йил эрди.

Нарси бинни Гударз. Баъзи дебтурларким, ул Эрон ўғли эрдиким, Гударзнинг қардоши бўлғай. Чун подшоҳ бўлди, яхши қавоид ва русум пайдо қилди ва отасининг зулм ва тааддисин орадин чиқорди. Ва тўрт ҳарами бор эрди.

Алардин бири анга захр бериб, ҳалок қилди. Ва салтанати замони тўқуз йил эрди.

Хурмуз бинни Ялош. Анинг ўрнида тахтқа ўлтурди ва ул дағи дод ва адл қондасин тузди. Аммо айёш киши эрди ва овни севар эрди. Овда руҳи ғизоли ажал ўқиға қатил бўлди. Ва салтанати замони етти йил эрди.

Фируз бинни Хурмуз андин сўнгра подшоҳлиғ қилди ва анинг салтанати замони ўтуз йил эрди.

Хисрав бинни Фируз анинг қоиммақоми бўлди ва ул ҳунарпарвар подшоҳ эрди. Ҳунар аҳлин севар эрди ва анинг замонида ҳунар аҳли азиз бўлдилар ва ҳунарлар такмил топти. Оқибат ул дағи ўзгалар азимат қилгондек озим бўлди. Ва анинг подшоҳлиғи қирқ йил эрди.

Ялош бинни Фируз анинг тахтини эгаллади ва ул Хисравнинг қардоши эрди. Оқибат ул дағи қардоши ичкан шарбатни ичти ва анинг подшоҳлиғи беш йил эрди.

Ардувон бинни Ялош. Ашконийларнинг сўнғи подшоҳи эрди азамат ва тажаммули ва мулкнинг вусъати ул табақадағи салотиндин ортти. Ва мулуки тавойифдин кўпин ул мақхур қилиб, мулкин олди ва ўзига мунқод қилди. Ва охирул-амр Ардашер Бобак ани орадин чиқориб, мулк ашконийлардин сосонийларға интиқол топти. Ва Ашконийлар бу мухтасарда ўн бир киши битилди ва «Низомут-таворих» да ўн етти киши битибтур ва Банокатийда ўн тўрт битибтур ва «Жомеут-таворих»и Жалолойда йигирми киши ва «Гузида»да Ҳамдуллоҳи Алмуставфий уч фирқа қилиб, йигирми бир подшоҳ битиб, мулуки тавойифдин тутубдур. Гўёки бу худ ғалатдурким, алар мулуки тавойиф бўлғайлар. Невчунки ўзи-ўқ таноқуз келтурубтурким мулуки тавойифдин баъзини Ашк бинни Доро ўлтурди ва Ашконийлар бу Ашк бинни Доро насли дебтур. Ва салтанатларининг замонин ҳам мухталиф битибтурлар. Бу фақир улча имкон ихтиёт бор эрди қилдимким, ўзларин сабт қилдим. Аммо муддатларин эътимод қилғудек нақл топмадим, битилмади. Аммо ҳарқайсининг зикрида тафзил қилибтур. Ҳисоб қилгон киши топар ва мулуки тавойифни баъзи тўқсон киши дебтурлар ва баъзи эллик киши ва баъзи ҳам булардин ортуқ ўксук дебтурлар, валиму индоллоҳий.

М а с н а в и й:

Скандар бўлурда жаҳондин ниҳон,
Мулуки тавойифқа берди жаҳон.

Алар ҳам бериб тахту тожига зеб,
Жаҳондин едилар неча кун фиреб.

Тағофилларин чун ки фаҳм эттилар.
Талофий қилурдин бурун кеттилар.

Жаҳон мулкин Ашконий олди тамом,
Аларға булар бўлди қоиммақом.

Қаю бирнинг ўлғач аён навбати,
Соғиндики, жовид эрур мулкати.

Неча кун димоғиға солди ғурур,
Чу вақт ўлди кетмаклик эрди зарур.

Жаҳондин кетиб, ком ола олмади,
Кишиға жаҳон жовидон қолмади.

Алардек яна юз минг ўлса падида,
Ҳам алардек ўлғусидур нопадида.

Бу кетмак эмас барча шаҳларға хос,
Гадолар дағи топмас андин халос.

Жаҳонким, вафо келди андин йироқ,
Йироқ бўлса андин киши, яхшироқ.

ТҲРТИНЧИ ТАБАҚА СОСОНИЙЛАРДУР

Ким аларни акобира дебтурлар. Буларнинг дағи ададларин мухталиф битибтурлар. Баъзи ўтуз ики ва баъзи ўтуз бир ва баъзи йигирма секиз ва салтанатларининг муддатини ҳам мувофиқ битмайдурлар. Соҳиби «Гузида» беш юз йигирми етти йил битибтур ва Банокатий беш юз ўтуз йил битибтур ва Қози Байзовий тўрт юз ўтуз йил дебтур. Ҳар тақдир била Ардашер Бобак Сосонийларнинг аввалги подшоҳидур. Ва ул Сосон бинни Баҳман набирасидур. Ва анинг шарҳи будурким, чун Баҳман Ҳумойни валиаҳд қилди. Сосонким ўғли эрди, гўша тутти, андоқким, мазкур бўлди. Ва давлат ул табақадин Ашконийларға мунтақил бўлғанда, Сосондин бир ўғул қолиб эрди, оти анинг ҳам Сосон эрди, мутавори ва мактум юрур эрди. То рўзгор

ҳаводиси иқтисодин Бобак қошидаким, Ардувоннинг Форс вилоятида бир гумаштаси эрди, ўзин тобеъ тутар эрди. Ва Бобак ул навоҳийда кўп макнат ва шавкат пайдо қилиб эрди, чун Сосоннинг барча атворига мулоҳаза қилур эрди, андин осори раёсат ва хирадмандлиг зоҳир бўлур эрди. Бир кеча туш кўрдиким, қуёш Сосоннинг манглайидин тулуъ қиладур. Анинг аҳволини муболаға била тафтиш қилди эрса, маълум қилдики, ҳол недур. Эҳтиром ва эъзоз қилиб, ани куёв қилди. Ва Ардашер Бобак анинг қизидин мутаваллид бўлди. Чун Сосон орадин чиқиб эрди, ани Бобак оти била атадилар. Чун Ардашер булуғ ҳаддига етти, барча билик била эрдамда ягона бўлуб шуҳрат тутти. Ардувон эшитиб, ани Бобакдин тилаб ўз ўғлонлари била тарбият қилур эрди, бир кун алар овға бориб эрдилар. Ардувон ёшурун либос тағйир қилиб, аларнинг овда забт ва рабтлари, отиш-тутушларин билай деб борди. Барча навъда Ардашерни ўз ўғлонларидин ортуқ топти. Рашк била ҳасаддин ғазаб қилдиким, ул бир навкар ўғли анга салтанат ойинининг иқтисобини муносибдур деб ўз мирохурлуғини буюрди. Ардашер зарурат ва ваҳмдин ул хидматқа машғул эрди. Иттифоқо, бир кун тавила бошида ўлтуруб эрдиким, Ардувоннинг ҳарамидин неча канизак ўтуб борадур эрдилар. Бирин Ардашерни кўруб, кўнгил олдуруб, алқисса, аларнинг орасида мулоқот ва хусусият воқеъ бўлди ва Ардувоннинг махфий аҳволи ва мақолидин ул канизак Ардашерга хабар берур эрди. Бу учурда Бобакнинг вафоти хабари келди. Ардашер муддао изҳор қилдиким, Ардувон анинг отаси мансабин бериб йиборгай. Мақбул тушмади. Ул ҳукуматқа ўз ўғлин муқаррар қилиб йиборди. Чун Ардашер ул ишдин навмид бўлди, ваҳми голиб бўлди. Бу феврда ул канизак анга хабар бердиким, Ардувон бир мудҳиш туш кўруб, билур элдин таъбирин сўрди. Мундоқ дебутурларким, мулк сендин интиқол топиб, бировга мунтақил бўлғусидурким, бу ҳафта сенинг даргоҳингдин кетар. Ва Ардувон бу сўздин мутаваҳҳиш бўлуб, бу ишнинг тафаҳхусидадурким, ул кишини топиб, дафъ қилгай. Бу сўздин Ардашернинг дағдағаси кўпрак бўлуб, ҳам анинг-ўқ тавиласидин эътиמודи отлар қушлаб қочти. Ва канизак ҳам анинг била муттафиқ эрди. Чун Ардашер Истаҳр шаҳрига етти, отасининг атбондин баъзи анга йиғилдилар. Кўп эл маълум қилиб, анга муттафиқ бўлуб, Ардувоннинг ўғлига ҳуруж қилиб, ани орадин кўтардилар. Ва Ардувон эшитиб, ўзи анинг дафъин қилмоқдин ўзга чора топмай, сипоҳ тор-

тиб келиб, Ардашер била урушиб, босилди ва қатлга етти. Ва қолғон мулуки тавойифни ҳам мақхур қилиб, мамолик фатҳига юз қўйди. Ва Ардувон қизини никоҳига киярди. Ва Ардувоннинг тўрт ўғли бор эрди. Икиси талаф бўлуб, икиси қочиб Ҳиндистонга бордилар ва анда ҳар навъ бўлса, ўткарур эрдилар. Сингиллари била хабарлашиб, анга заҳр йибордиларким, Ардашерга бериб ҳалок қилгай, шояд бу васила била мулк аларга тушкай. Ардашер бир кун овдин келиб, шарбат тилагач, ул қиз шарбатни заҳр олуд қилиб, муҳайё асраб эрди, филҳол тутаберди. Ардашер давлат раҳнамуни амри била шарбатни олурда тааммул зоҳир қилди эрса, шарбат бергувчи мутағаййир бўлуб, илки титраб, шарбатдин ёрими тўкулди. Ардашер бағоят хирадманд эрди. Қолғанига нон тўғраб, итка берди эрса, ҳалок бўлди. Тафаҳхус қилғоч, ул иш кайфияти маълум бўлди ва қизни вазирга топшуруб, буюрдиким ҳалок қилгай. Вазир оқибатандиш киши эрди, ўлтурурда қиз айттиким, подшоҳдин ҳомиламен. Ани асраб, ўзин хасий қилиб, бирнеча кун иложидин сўнгра кескан узвни бир ҳуққага солиб, муҳр қилиб, Ардашер ҳузурда хозинга топширдиким, мен бу амонатни тиласам бергайсен. Бу ҳолдин оз вақт ўткач, ҳомила туғулди ва вазир анга Шоҳпур от қўйди. Ва иҳтимом била тарбият қилур эрди, то ўн ёшига етканда, ҳусну жамол ва рушду камолда нодир бўлиб эрди. Бир кун вазир Ардашерни қошига кириб, ани бағоят малул топти. Жиҳатин сўрди эрса, чун Ардашернинг ўғли йўқ эрди, дедиким, начук малолат бўлмагайким, олам мулкин олдим ва умр охирга етти, заруратан ўлмак керак ва мулкин ёт кишига қўюб бормоқ керак. Вазир айтти: «Подшоҳ ҳам емасунким, андоқ ўғли борким, маълум эмаски, ҳеч подшоҳда бўлмиш бўлгай». Ардашер ҳайрат қилиб, кайфиятини яхши маълум қилди эрса, вазир амонат ҳуққани тилаб, ул розни ошкоро қилдиким, мен бу куннинг фикрин қилиб эрдим. Ҳомилани ўлтурмай тухмат дафъи учун ўзумга бу ҳолни раво кўрдум. Ва подшоҳзода туғди ва ўн яшабтур ва оти Шоҳпур қўюлубтур. Ардашер шодман бўлуб буюрди, ани анинг ёши атфол била ясаб, анинг қошига келтурдилар. Бир-бир ўткариб, ул еткач, оталиғ меҳри ҳаракатқа келиб, ани қўйнига олиб ўпуб, тангри таолоға шукрлар қилиб, онасини ҳарамга йиборди. Вазирга кўп иноятлар қилди. Ва анинг оти Шоҳпурга қарор топти. Ўз валиаҳди қилди. Ва анинг осоридин Форсда Аруси кўраси дерларким, анинг шарҳи узундур. Таворихда бор, билай деган киши ўқуб

билгай. Яна Ардашерки, ани Гавошер дерлар, Кирмонда ва Аҳвоз, Хузистонда ва Мўсил жазирадин хитгаи Баҳрайиндин. Ва подшоҳлиғи муддати ўтуз йил эрди ва ўн тўрт йил ҳукми олам мамоликига нофиз бўлди. Ажал етказ, жаҳондорларга қилғонни қилди.

Ш е ъ р:

Жаҳон мулкани олди чун Ардашер,
Тавоноу доно шаҳ эрди далер.
Уларда на нафъ этти донолиғи,
На дафъ айлай олди тавонолиғи.

Шопур бинни Ардашер. Чун отаси ўрнида тахтка ўлтурди, ота расм ва қонунини тағйир бермади ва ул тайин қилган элни вилоятдин ва маносибдин азл қилмади. Ва оқил ва одил подшоҳ эрди. Ва анга арз қилдиларким, Қўстантанияда Рум қайсари ўз ҳаддидин тажовуз қилибтур. Шопур Насибин шаҳрин муҳосара била олди ва қайсарнинг хазойинини тасарруф қилди. Қайсар ўз ҳаддини билиб, шафиълар восита қилиб, хирож қабул қилди. Шопур фатҳ ва нусрат била қайтти. Ва анинг осоридин Хуросонда Нишопурдурким, ани Таҳмурас бунёд қилиб эрди, туганмасдин бурун юз бузуғлуққа қўйди. Аммо Шопур ани янги боштин шатранж бисоти вазъи била ободон қилди. Ва айтурларким, акосира бу ихтироъни қилиб эрдиларким, шаҳрлар бино қилсалар, жониворлар шакли била тарҳ қилурлар эрди. Андоқким, Савсанни йилон шакли била ва Шустарни от шакли била. Яна ул ясаган ерлардин бири Жандшопур, Хузистонда Шодшопурдур. Қазвин ё Сийстонда Моний мусавири Зиндиқ анинг замонида пайдо бўлди. Ва подшоҳлиғи ўтуз йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Шопур бўлди жаҳон хисрави,
Адолатда бўлди ото пайрави.
Вале охирул-амр чархи дажам
Ани ҳам отасидек этти адам.

Хурмуз бинни Шопур. Ани Хурмузи қатъ дедилар. Бу жиҳатдинким, отаси Шопур ани Хуросон вилоятининг аёллатиға йибориб эрди ва Шопур жоҳдўст ва бадгумон

киши эрди. Хурмуз Хуросонни тузди ва азим черик йиғиб, мустаид қилди. Ҳосидлар Шопурга ёмон кўргуздилар. Шопур анинг бошида истиқлол хаёл қилиб, ёмон элтиб келурига ҳукм қилди. Хурмуз фаҳм қилдиким қасд қилғувидур, бир иликин кесиб, Шопур хидматиға йиборди. Ва ул замонда расм эрдиким, ноқис кишини подшоҳ қилмас эрдилар. Шопур анинг бегуноҳлигин билиб, тоинларин мақхур қилиб, кўнгли анинг учун бузулуб, ани валиаҳд қилди. Ва ул Моний мусавирни ва атбоин ҳужжат била такфир қилиб, жазолариға еткурди. Анинг осори Хузистонда Меҳри Хурмуз ва Бағдод навоҳийсида Дастгирдур. Ва салтанати замонида ихтилоф бор. Баъзи икки, баъзи уч, баъзи ўтуз йил дебтурлар.

Ш е ъ р:

Чу Хурмузни бахт этти маснаднишин,
Адолат била тузди олам ишин.
Агарчи қўлин қисқа қилди билик,
Фалак қилмади қисқа андин илик.

Баҳром бинни Хурмуз отаси Хурмуз васияти била подшоҳ бўлди ва Моний наққошнинг, миллатиким Зиндиқ эрди, анинг замонида шойиъ бўлди. Ва кўп халойиқ анга фирифта бўлдилар ва анинг диниға кирдилар. Атбои қолин ва бу Баҳром худопараст эрди ва хирадманд подшоҳ эрди. Тиладиким, Монийнинг миллатин дафъ қилгай. Аввал ани умидворлиғлар била мусоҳиб ва мулозим қилди ва атбоин ўзидин ваҳмсиз қилди, то барча зоҳир бўлдилар. Андин сўнгра уламони йиғиб, анинг била баҳсқа солди ва уламо ани якнафар қилиб, куфрни анга собит қилдилар. Бу ҳужжат била Монийнинг терисин сўйдуруб, сомон тиктирди ва атбоин қатл этти. Баъзи дебтурларки Моний элга бу сўз бирла фириб берур эрдиким, руҳ инсон баданида зиндондадур ва анинг ери ўзга оламдур. Руҳқа тасфия ҳосил қилмоқ керак ва ботроқ бу зиндондин халос этмак керакки, туфроқ кудуратидин халос бўлуб, ўз мақомиға етгай. Чун Баҳром ани тилади, дедиким, айтур сўзларингни айт, Моний бу сўзларни айтти. Баҳром дедиким, чун сенинг руҳунг бадан зиндонидадур, азоб била биз сенинг-ўқ қавлунг била амал қилиб, руҳунгни азобдин қутқорурбиз деб буюрдиким, ани қатл қилдилар. Ва Баҳромнинг замони ва муддати уч йил ва уч ой эрди.

Ш е ъ р:

Чу Баҳром даври замони эди,
Замонида машҳури Моний эди,
Ани дағи нобуд қилди фалак,
Бу бирнинг дағи нақшини қилди ҳақ.

Баҳром бинни Баҳром. Ани салаф дедилар. Такаллуфи кўп эрди ва такаббури ва таҳайюри беҳадд. Оз саҳвға кўп итоб қилур эрди, жузвий гунаҳға номақдур сиёсат кўргузур эрди. Халойиқ анинг бадхўйлуғидин ожиз бўлуб, муъбадлар ва ҳақимларға истиғоса кўргузуб, истионат қилдилар. Алар тааммул қилиб мунга қарор бердиларким, тонгла сабоҳдин ҳеч киши анга ёвумағайлар. Тонгласи жамиъ улус бу ишни қилдилар. Ҳар кишини тилади, топмади. Эл ожиз бўлгондек ул дағи ожиз ва мутаҳаййир қолди. Муъбадлар келиб, насиҳатлар қилдиларким, подшоҳ улус ва эл била подшоҳдур. Эл бўлмаса, салтанат мумкин эмас. Сен элни мизожинг тундлуғидин ўзунгдин рамида қилдинг. Ложарам сендин йироғлиқ тиладилар. Баҳром алардин тааҳҳуд қилдиким, мен мутанаббих бўлдум, келсунлар. Истидъо қилиб муъбадлар яна элни анинг қошиға келтурдилар. Ва ул тундхўйлуғни тарк қилиб, адолат ва муросо ва афв пеша қилди. Ва салтанатининг замони йигирми йил эрди.

Ш е ъ р:

Неча эрди Баҳром Баҳроми тез
Иши чарх Баҳроми янглиғ ситез.
Етиб вақт тушти ажал домиға,
Борур баҳс афлок баҳромиға.

Баҳром бинни Баҳром бинни Баҳром. Ота ва абука отин анга қўйдилар, ва лекин ани шаҳаншоҳ дедилар. Бу лақаб била шуҳрат тутти ва ул кишиким, бу лақаб топти ул эрди.

Шаъни аржуманд ва ахлоқи дилписанд подшоҳ эрди, ахлоқи элга марғуб ва атвори улусқа матлуб. Зулм биносин бузди ва адл асосин тузди. Аммо даврони умридек бевафо эрди ва умри давронидек бебақо. Ва ул тўрт ой мулк сурди ва борур мулкни ўзгаларға топшурди.

Ш е ъ р:

Шаҳаншоҳ чун сурди оламға рахш,
Қуёшдек эдию, даҳр уза нурбахш.
Неча меҳрдек топти авжи камол,
Фалак давридин топти охир завол.

Нарси бинни Баҳром. Отаси ўрнида салтанат тахтиға ўлатурди ва ул дағи отасидек комкор ва олиймиқдор ва хирадманд ва ҳушёр подшоҳ эрди. Кўп кишвар олди ва охирриҳлат кўсин чолди. Ва мулкининг муддати тўқуз йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Нарси бўлиб мулк ила комжўй,
Ота тахтида бўлди оромжўй.
Не қўйди фалак ҳам анинг комини,
Не аждоди тахтида оромини.

Хурмуз бинни Нарси. Ул бағоят мутажаббир киши эрди. Салтанатидин бурун бу сифотин эл билиб, андин ҳаросон эрдилар. Эмдиким, мулк олиб, ота ўрниға подшоҳ бўлди, халойиқ мутаваҳҳим бўлдилар. Ва ул бовужуди бу навъ маоши ўз атвориға бағоят муътақид эрди. Бир кун гоёт худписандлиғидин бир ҳақимдин сўрдиким, манинг афвол ва сифотимға не нима керакликдур? Ғараз улким, таҳсинлар қилғайким, ҳеч нима кераклик эрмас. Ҳақим мундоқ жавоб бердиким, халойиққа ҳоқим ва соҳиби ихтиёр бўлгондек ўз нафсингға ҳам ҳоқим ва соҳиби ихтиёр бўлмоқ санга керакликдур. Ул бу сўздин, чун зоти жавҳари бор эрди, гафлат уйқусидин сесканиб, ўз қилиғи теграсиға уйрулуб, мустаҳсан атвор тутуб, марзи ахлоқ пеша қилди. Чун вафот қилди, ўғли йўқ эрди, аммо ҳарамни ҳомила эрди. Тожни анинг боши устида осиб, анга подшоҳлиқ буюрди, то Шопур туғди. Ва Хурмузнинг замони етти йил ё тўқуз йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Хурмузға тушти бу даҳри даний,
Неча вақт ҳам қилди мағрур ани.
Ва лекин ажал айлагач турктоз,
Не қолди гурур ул замон, не ниёз.

Шопурни зул Актоф. Хирадманд подшоҳ эрди, аммо қорҳир эрди. Баъзи ани дебтурларким, она қорнида қолди ва туққунча тожни онаси устида осарлар эрди. Аввал кишиким, туфулиятда яхши роӣ хотирига келди ул эрди. Ва анинг шарҳи будурким, олти ёшида Шаҳрди деган вазири анинг қошида эдиким, шом вақтида нақора уни келди. Шопур вазирдин сӯрдиким, не нақорадур? Ул дедиким, жамоатики, дарёдин кӯпрук била нори юзга ўтубтурлар, чун кӯпрук бирдур, аларни қайтарурга ҳар кечқурун хабар қилур учун нақора қоқарларким, кечрак қолсалар кӯпрук устига гавга бўлуб, сувга йиқилур имкони бор. Шопур айттиким, яна бир кӯпрук дағи ясаунлар, то эл фароғат била ўтгайлар. Ва ани ҳукми била кӯпрук ясадилар. Анинг туфулият замонида мулкда араб истилосидин кӯп шӯриш пайдо бўлуб, ғассонийлардин подшоҳики, оти Тойир эрди, Тайқунниким, Сосон тахтгоҳи эрди, чопиб, Ҳурмузнинг эгачисини тутубким, Шопурга хола бўлғай, асир қилиб, никоҳига киюруб, мулкни бузуб қайтди. Ва Тойирга Пушардин бир қиз бўлдиким, назокат ва жамолда назари йўқ эрди. Отин Малика қўйдилар. Шопур йигит бўлгондин сўнгра черик тортиб устига бориб, Тойир қўрғонини беркитти. Ва ул муҳосара қилиб, Малика ичкаридин Шопур била муттафиқ бўлуб, қўрғонни Шопурга берди ва Шопур Тойирни ўлтуруб, Маликани қулди. Дебтурларким, бир кеча Шопур тушакида Малика нола қилиб, уой олмас эрди. Яхши эҳтиёт қилдилар. Бир муруд барги тушақ остида қолгон жиҳатдин эрмиш. Шопур сӯрдиким, сени не навъ тарбият қилибтурларким, мунча нозук бўлубсен? Малика айттиким, отам манга ғизо сўнғак мағзидин ўзгаким наботни ун қилиб, анга сепаб берур эрди. Шопур дедиким, андоқ парвариш берган отага не вафо қилдингким, манга қилғайсен, деб ани сиёсат қилди ва бу бузуғлуқ қилган аъроб қатлига буюрди ва кӯп таъзият била ўлтурти. Машҳур мундоқдурким, эгинларин ёриб, бағринларин сўктуруб ташлайтурдиким, алар бу азоб била ўларлар эрди. Бу жиҳатдин ани зул Актоф дедилар.

Расул саллолоҳу алайҳи васалламнинг аждодидин Молик бинни Насрким, аъробнинг бузурги эрди, анинг замонида эрди. Андин сӯрдиким, арабқа мунча таъзият ва қатлининг жиҳати недур? Шопур айттиким, манга мунажжимлар хабар берибтурларким, Муҳаммад отлиғ пайғамбари саллолоҳу алайҳи васаллам бу қавмдин пайдо бўлуб, тахтни менин авлодимдин олиб, уларни тугатур. Бу жиҳатдин

аввалдин интиқом тортадурмен. Молик айтти: аввал қайдинким мунажжимлар чин айтмиш бўлғайлар, иккинчи улким, бар тақдирким, сўзлари чин бўлса, сен бу бедодни бу қавмга қилмаганин яхшироқким, агар ул соҳиби давлат пайдо бўлса, сенин бу афъолингни истимоъ қилса, авлодинга кӯпрак нуқсон еткурғай. Бу сўздин Шопур ул ишни тарк қилди. Раҳматан-лил-оламин. Демак, бу соҳиби давлат шаънидадурким, минг йилга яқин ўз валодатидин бурунроқ мазлумларни золимлардин қутқарур. Ҳумоюн исми мазкур бўлгон била сойир нос ўлумдин ва подшоҳни гунаҳсиз ўлтурмакдин ва шақоватдин озод қилур, саллолоҳу алайҳи ва ало олиҳи ва авлодиҳи ва асқобиҳи васаллам.

Алқисса, Шопурга Гуштасп қилган хатодек хатоси воқеъ бўлдиким, мусофарат тариқи била Румга борди. Ва сўз мухтасар, ани Румда танидилар ва қайсар ани тутуб яланғочлаб, ўй хомига тикиб, маҳбус қилиб, сипоҳ тортиб юруб, анинг мулкин олиб, кӯп бузуғлуқ қилди. Шопурни асрар кишининг қизи ошиқ бўлуб, ул ҳибсдин қутқариб, иков қочиб, Қазвинга келдилар. Соҳиби «Гузида»ким, қазвинлиқдур, мундоқ дебтурким, Қазвинда бир боғқа кирдиким, бир зоҳид кишининг эрдиким, ҳоло ул ерни Шопурон дерларким, Шопур иморат қилибтур. Андоғи элдин таҳқиқ қилди, дедиларким, Шопурнинг вазири Рудбордадур ва сипаҳсолори Шаҳриёрда. Ва ўзга барча ерни қайсар олди. Шопур ёшурун кишилар йибориб, ул иковни тилаб, яна черик тортиб, қайсар била масоф қилиб, қайсарни тутти ва ҳар хароблиқким, анинг мулкида қилиб эрди, буюрдиким, ободон қилғай. Аммо устод ва муздур Румдин келтурғай. Ва ул саранжом қилди. Дебтурларким, бурнин тешиб, ип тақиб, икки қулогин кесиб югуртти. Ва бу хоксор баъзи таворихда кӯрубменким, қайсар Шопурни ўзи била кетуруб, Бағдодни Шопурнинг кишилари муҳосара қилиб эрдилар. Ва Бағдод ҳавоси бағоят исиг бўлур. Анда ўй хомини еткуруб, кунада солдурди. Ва бир кун азим жашн қилиб эрдиким, мажмуъ эли усрук эрди. Чун мамоликни таламоқ шойиъ эрди, Шопурни асрар кишиларнинг эли баъзи эшаклик фақирларни талаб келтуруб эрдилар ва юклар ёғ эрди. Асирлардин қуруғон хомга қуюб, хом юмшагондин сўнгра ани халос қилди. Ва ул ўзини шаҳрига солиб, сипоҳ ясаб, филҳол чиқиб, қайсарни ва борча элин маст дастгир қилди ва юқориғи ўткан ишларни андин сўнгра қилди.

валлоху аълам. Ва баъзи Моний мусаввирни бу Шопур замонида дебтурлар. Ва пайғамбарлиқ даъвисиди муъжизаси паргорсиз доира ва қалам жадвалсиз мустақим хат изҳор қилибтур. Ва бу ҳамким, бир юмуртқача куррада олам суратин тортиб ва жамиъ ақолим ва билод ва жибол ва бирҳорни машруъ ясаб, кентлар ва рудхоналарғача кўргузуб эрдиким, Шопур ҳужжат била ани сиёсат қилиб, мардуд миллатин дафъ қилди. Анинг осоридин Қазвининг шахр-ристонидур ва Мадойин шахрининг таждиди ва Шустарда Шодрувон ва Фируз Шопур ва Сийстонда баъзи ер ва Ҳиндустонда неча шахр. Ва салтанатининг муддати етмиш йил эрди ва баъзи етмиш икки дебтурлар.

Ш е ъ р:

Чу Шопур олиб Қоф то Қофни.
Чиқорур эди беҳадд актофни.
Чиқорди ани гардиши мухталиф,
Анингдек ки, ул эл танидин катиф.

Ардашер бинни Ҳурмуз Шопур зул Актофнинг иниси эрди. Вафот қилурда чун Шопур ўғли кичик эрди, салтанатни инисига бердиким, ўғли улғайса, анга бергай. «Гузида»да мундоқ битибдурким, Ардашер бағоят хирадманд ва доно киши эрди. Орияти давлатқа кўнгул боғламай, эл била баски яхшилиқ қилди, анга Некукор лақаб қўйдилар. Чун Шопур ўғли улғайди, мулкни анга мусаллам тутиб, ўзи орадин чиқти. Салтанати, замони ўн йил эрди. Аммо Банокатий мунинг акси битибтурким, ул бағоят золим ва жобир эрди. Эл анинг бедодидин келиб, иттифоқ билан ани салтанатдин халъ қилиб, мулкни Шопурга бердилар.

Ш е ъ р:

Чу Шопур ўтуб, Ардашер олди мулк.
Басе бийму уммид аро қолди мулк.
Неким олам аҳлиға қилди писанд,
Анга они еткурди чархи баланд.

Шопур бинни Шопур чун тахтқа ўлтурди, бағоят атвори, ҳусн ва ахлоқи мустаҳсан подшоҳ эрди. Ғоят яхшилиғидин Рум подшоҳини ўзига муттиъ қилиб эрди, андоқки қайсар вафоти чоғида, чун ўғли кичик эрди, Шо-

пурга киши йибориб, истидоъ қилдиким, мен қарибмен, дағи умрумға эътимодим йўқтур ва ўғлум кичикдур, бир кишигаким, сенинг эътимодинг бор, йиборким, Румда салтанат қилсун. Уғлум улғайса, мулкни анга топшургай. Шопур Ширвинни йиборди. Қайсар вафот қилғач, Ширвин Румда ҳукумат қилди. Чун мулк вориси улғайди, Ширвин тахаллуф қилмай, мулкни анга топшурди. Бу иш агар воқеъ эрса, гаройибдиндур. Ва Ширвинни қайсар қўймади Румдин борғали. Баҳром Гўр замониғача Румда эрди ва Шопур чодир ичинда эрдиким, қатиқ ел қўпуб, чодирни анинг бошиға йиқти ва сутун бошиға тегиб, ҳалок бўлди. Ва салтанати беш йил ва бир нима эрди

Ш е ъ р:

Чу Шопури Шопур тузди бисот,
Жаҳон мулкида зоҳир айлаб нишот.
Сугун бошиға отиб, этти нигун,
Ани дағи бу гунбади бесутун.

Баҳром бинни Шопур. Отаси Шопур ўрнида тахтқа ўлтурди ва анинг сийратин баъзи муаррихлар яхши дебтурлар ва баъзи ёмон. Ва ани Кирмоншоҳ дерлар. Баъзи дебтурларким, отаси замонида ҳукумат қилган жиҳатдин анинг сифотида улча эл писанд қилмайдурларким, гуноҳкорни ҳечкимнинг шафоати била озод қилмас эрди. Ва анинг ўғли Баҳромни баъзи андин сўнгра отаси ўрнига ўлтуртуб, бир йил подшоҳлик қилди дебтурлар ва баъзи эътибор қилмайдур. Ва Банокатий дебтурким, анинг зулмидин анга эл ғавғо қилдилар ва ул ғавғода ҳалок бўлди. Ва салтанатини ўғлиға берди ва ул ўн икки йил мулк сурди.

Ш е ъ р:

Жаҳон мулки чун қолди Баҳромға,
Халойиқ иши тушти нокомға.
Ани дағи гардуни бевахму бок
Чекиб кому ноком қилди ҳалок.

Яздижурд бинни Баҳром чун мамлакат эгаси бўлди, гўёки мулк эгасиз қолдиким, ул золим ва нодон киши эрди. Ардашер Бобокондин бири Сосоний нажод салатиндин халойиққа ҳарнеча шафқат ва адолат етти. Ул барчанинг эвази таадди ва бедод еткурди ва мамоликка ҳарнеча

маъмуруқ ва ородалиқ юзланди, ул барчанинг подошини бузуғлуқ ва паришонлиқ била ҳаддин ошурди. Секиз йилдин сўнгра бир ўғли бўлди. Отин Баҳром қўйди. Ва Нуъмон бинни Муңзарки, араб подшоҳи эрди, анга топшурдики, Ҳияра шаҳридаким, Куфага яқиндур ва ҳавоси дилкушой ва фазоси руҳафзой ердур, анга парвариш бериб, тарбият қилгай. Ва Яздигурдни дағи Тус вилоятидағи Чашмаи сабз навоҳийсида от йиқиб ўлтурди. Баъзи сувоти дебтурлар, баъзи дебтурларким, фаришта от сурати била келиб, ани эл бошидин во қилди. Баъзи дебтурларки, дев эрди. Бори воқеи от ҳам бўлса, ҳамул девдур. Ҳар тақдир била бир отиким, киши тундлиғидан ёвий олмади. Ул нодонлиғидин они тутти ва ўзи эгарлади ва қўшқун солурда, теписиб охир қилди. Ва анинг изо ва азоби элга йигирми йилга тортти.

Шеър:

Макон тутти чун тахт уза Яздигурд,
Тааддию зулм айлади элга вурд.
Неча кун сақолиғаким, кулди чарх,
Ажал илкидин барчасин юлди чарх.

Баҳром бинни Яздигурд чун отасидин сўнгра салтанат тахтига ўлтурди, отаси бузғонларни тузди ва анинг зулми ўрнига адолат кўргузди. Ва ани Баҳром Гўр дедилар. Муниинг жиҳатин баъзи дедиларким, гўрни шерсайд қилганда, анинг ўқи эгнисидин ўтуб, ерга тегди. Баъзи дебтурларким, гўр овиға кўп мойил эрди. Чун Яздигурд ўлди, аркони давлатиким, андин зулм кўриб эрдилар, мулк анинг ўғлиға бермакка корих эрдилар. Ложарам, Ардашер наслидин Кисро отлиг кишини тахтқа ўлтурттилар. Ложарам, Баҳром чун муни эшитти, йигит бўлуб эрди, Нуъмон била отаси тахтиға мутаважжих бўлди. Эл отаси жафосини изҳор қилиб дедиларким, бизга ўзга киши ҳоло подшоҳдур, сен ўз фикрингни қил! Баҳром аларға кўп истимолат билан дедиким, мулк менга маврусийдур. Сиз агар Кисрони подшоҳ қилибсиз, айтмонким, филҳол ани азал қилинг. Ва лекин чун салтанатқа шижоатдин гузир йўқтур, кўрунгни, қайсимиз сизга ҳодиса даст берса дафъиға кўшиш қила олурбиз. Подшоҳлиғ анинг бўлсун. Оқибат анга қарор топтиким, салтанат тожин икки оч арслон орасида қўйгай-

лар, ҳар киши олса, боши ул тож била ораста бўлгай. Чун бу маърака тузулди, Кисро тож таркин тутуб, бош саломавларни ганимат билди. Аммо Баҳром арслонларни ҳалок қилиб, тожни бошиға қўюб, тахтға ўлтурди ва адолат бунёд қилди. Андоқки, халойиқ мураффаҳ ва рози ва мулк маъмур ва ободон бўлди. Чун кўнгли бу жонибдин тинди, айш ва нашотқа майл қилди. Ва ул бобда муболагани ҳаддин ошурди. Ва чоғирки, мудовамати мужибигафлат ва бепарволиғдур, ани мулк ишидан фориғ қилди. Ҳар ойинаким, ҳар киши ҳар неким кўнгли тиласа қила бошлади, то мулкка равнақ ва сипоҳқа насақ қолмади. Бу ишдин хоқони турк воқиф бўлуб, черик тортиб Жайхундин ўтуб, анинг вилоятиға дахл қилди. Баҳром чун гафлат уйқусидин уйғонди, мулкни вайрон ва душманни муставли ва сипоҳни паришон топти. Билдиким, масоф тузуб, иш қила олмас. Мулкни Нарсиғаким, иниси эрди, топшурди ва ўзи уч минг киши била Озарбайжон оташкадасиға борурмен деб элдин чиқти. Билмадиларким, қаён борди. Эл гумон қилдиларким, хоқондин қочти. Заруратан хоқонға пешкашлар била арзадошт қилиб, киши йибордиларким, келсанг мулкни топшурурбиз деб. Хоқоннинг хотири жамъ бўлуб, таскин била мулк тасарруфиға машғул бўлди. Аммо Баҳром Озарбайжондин Гуржистон била Дашти Қифчоқдин чиқиб, Хоразм бостуруб, Журжон навоҳийсида хоқонға шабахун уруб, оз киши била уч юз минг черикин бузуб, хоқонни дастгир қилиб, ўз илки била бошин чопти. Ва бу бир иш эрдиким, ондин бурун ҳеч подшоҳ қилмайдур эрди ва ондин сўнгра дағи ҳеч кишиға даст бермайдур эрди. Магарким, Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон ҳаллада оллоҳу мулкаҳуға муяссар бўлдиким, бу навъ иш қилди. Ва анинг мужмали будурким, ул ҳазрат Хуросон тахтин олғондаким, ҳануз мулк тўқтамай-дур эрди, Ёдгор Муҳаммад Мирзоким, мулк вориси эрди, азим черик била ул ҳазратнинг устиға юруди. Ва баъзи кўтаҳандеш эл бевафолиғ қилиб, анга қочиб боргон жиҳатдин халойиқ баддил бўлуб, уруш яроғи топилмайин, ул ҳазрат мулкни солиб, оз киши била қироққа тортти. Ва ганим тахтни олиб, мулкка мутасарриф бўлуб, фароғат била беадад хайл ва сипоҳини мулк бузмоққа қўеберган чоғдаким, халойиқ фигон ва ғиреви ул ҳазратнинг қулоғиға етишти. Усру оз нафар била ул голиб адув устиға келиб, мулккига кириб, тахтиға юз қўюб, қаср салтанатида ани тутуб, дафъ қилиб, халқни анинг бедодидин халос қилди. Ва бу

фақирнинг хаёлига андоқ келурким, ул саҳарким бу иш воқеъ бўлди, ҳарнечаким мулоҳаза қиллди, юз кишига етмас эрдиларким, ул воқеада ҳозир эрдилар. Иншо оллоҳул-азизким ўз маҳалида шарҳ била битилгай ва нақиру қатрига дегинча шарҳ қиллғай. Ва Баҳромнинг тахтни қўуб, мусофарат тариқи била Ҳиндистонга боргонин ҳам, чун ғаройиби умурдиндур, мужмалан баён қилоли. Андоқ дебтурларким, Баҳром тамошо ва тафарруж ва нашотқа мойил киши эрди ва худрой ва забардаст ва ўз тавонолига эътимод қилиб, булажаб ишларга мутасадди бўлур эрди. Алардин бири будурким, Ҳиндистон мулкининг ажу-басин эшитиб, тафарружин ҳавас қилди. Ва мулкни Нарсиға топшуруб, ёшурун элдин чиқиб, Ҳиндистонга борди. Ва доим сайд била кун ўткарур эрди. Теграсидаги эл анинг ишидин мутаҳаййир бўлуб, фавж-фавж ани кўргали борурлар эрди ва шижоатиға ҳайрон қолурлар эрдиким, беша сиборни — мисли қоплон ва арслон ва сойир даррандалар кўп ўлтурур эди. Бир бешадаки, йўл қироғинда бўлғай, бир азим пилки, андин улурғоқ бўла олмағай, қутуруб ё маст бўлуб, йўл бошиға келиб, элга зарар еткура бошлади. Андоқким, кўп эл ҳалок бўлуб, ул шориъ боғланди. Ва подшоҳ неча қатла қолин эл йибориб дафъ қила олмади. Ва Баҳромнинг хабарин подшоҳқа айттилар. Ани тилаб ажаб қолдиким, бағоят хўбсурат ва қавий ҳайкал эрди. Ул ишни анга зоҳир қилди эрса, қабул қилиб, ёлғуз бориб, ул пилни ўлтурди. Подшоҳ мулозамат истидъоси қилди. Ул ризо берди. Онсиз бир аёғ ичмас эрди. То улки подшоҳқа азим ваҳме мутаважжих бўлуб, Рой ўзин анга ҳариф кўрмай фирор фикрин қилди, Баҳром оз сипоҳ била юруб ул душманнинг дафъин қилди. Подшоҳ қизин Баҳромға бериб, мулкин ҳам анга атаб, валиаҳд қилди. Баҳром ўзин ошкор қилдиким, не кишидур. Рой мутаваҳҳим бўлуб, билмадиким, не қилғай. Баҳром ани ўзидин эмин қилиб, Ҳиндистонни яна анга бериб, хирож тайин қилиб, Синд қирғоғидин Ажам сориғи вилоятларни олиб, Ройнинг қизи била ниҳоятсиз яроғ ясаб, мулкига келди. Ва тўрт минг уйлук созанда ва гўянда ва раққос ва аҳли тараб Ҳиндистондин кўчуруб олиб келдики, ҳоло бу мамонликда лўлилар алар наслидиндур. Ва Дилором жанги ва етти қаср ва Хаварнақ ва сойир ҳолотин билай деган киши бу фақир «Хамса»сида «Сабъан сайёр»ни ўқуб, маълум қилсун. Ва Баҳромнинг подшоҳлиғи етмиш йил ва олтмиш уч йил ҳам дебтурлар.

Шеър:

Чу шоҳ ўлди оламға Баҳром Гўр,
Жаҳонда маю айшдин солди шўр.
Ажал шарбати айшини шўр этиб,
Чиқарди жаҳондин ерин гўр этиб.

Яздижурд бинни Баҳром. отаси васияти била салтанат тахтиға ўлтурди. Ва ул подшоҳе эрди бағоят зеборўй ва хушхўй, адолат ва озарм пеша қилди. Анинг замонида мамонлик мураффаҳул-ҳол ва раоё Фориғулбол бўлди. Ғоят юмшоғ сўзлигидин ани Яздижурди Нарм дедилар. Ва салтанатининг муддатин соҳиби «Гузида» бир йил битибтур ва Банокатий ўн йил ва Қози Байзовий ўн секиз йил ва беш ой битибтур ва «Жомеъут-таворих»и Жалолийда ўн етти йил битибтур. Ва аҳли тарих анинг замонида ихтилоф кўп қилибтурлар. Чун фойдаси йўқ эрди, кўпрак таарруз қиллмади.

Шеър:

Яна Яздижурд бинни Баҳром эди,
Ки оламға адлидин ором эди.
Агар хўйи юмшоғ эди гар ирик,
Фалак қўймади они доғи тирик.

Ҳурмуз бинни Яздижурд. Яздижурднинг икки ўғли бор эрди: улуғи Фируз ва кичиги Ҳурмуз. Аммо Яздижурд Фирузни Сийстон била Нимруз мулкига йибориб эрди ва ул мамонликни анга мусаллам тутуб эрди. Ва Ҳурмузким, кичикрак эрди валиаҳд қилиб, тахтин анга мусаллам тутти. Фируз бу гадрга таҳаммул қилмади. Хиётила подшоҳиға илтижо қилиб, анинг мадади била сипоҳ тортиб, Ҳурмуз бошиға келди ва масоф тузуб, ани асир қилди. Ва баъзи дерларким, ани тутуб, қатлга еткурди. Ва баъзи муаррихлар ани салотин ҳисобиға қотмайдулар. Ул сабабдин подшоҳлиғи замониға таарруз қилмайдулар, валиму индоллоҳи.

Фируз бинни Яздижурд мусулмон ва оқил ва қордон ва одил подшоҳ эрди. Адолат била мамонликни обод қилди ва саховат била раоёни хушнуд ва шод этти. Анинг салтанати замонида етти йил қаҳат воқеъ бўлди ва раоёдин хирожни соқит қилди. Бу етти йил ҳеч киши кишидин ҳеч нима тиламади ва кўпрак муҳтожларға хазинасидин ваҳҳи маош муқаррар қилди. Анинг адолати баракатидин ҳақ таоло етти йилдан сўнграким ёмғур берди. Ул йилда онча

маҳсул карам қилдиким, етти йиллик қаҳатнинг қусури рост бўлди. Анинг била Хушнавоз орасидаким, Ҳиётила мулкининг подшоҳи эрди, ғариб иш ривоят қилибтурлар. Аммо маҳолга яқинроқ учун битилмади. Билайин деган киши мабсутроқ қутубдин тилагай. Ва Фируз кўпрак мамоликни олгондин сўнгра Туркистон мулкига юруди. Ва Туркистон подшоҳи анинг бир манзилида азим чоҳлар қазиб, устидин хаспўш қилиб эрди, гофил анда етканда, кўп эл ул чоҳларга тушти. Иттифоқан ўзи дағи бир чоҳқа тушуб ҳалок бўлди. Ва анинг осоридин Фирузосордур Рай навоҳийсида ва Равшан Фируздур, Журжонда ва Ром Фируздур, Ҳиндистонда ва Исфаҳоннинг янги шаҳридур ва Шод Фируздур, Озарбайжонда ва Ком Фируздур, Форсда ва Хўжандда бир девор тортибтур. Баъзи эллик йиғоч дебтурлар, икки вилоятнинг фосили ва баъзан ортуқ ўксук ҳам дебтурлар. Ва салтанати замони йигирми йил эрди.

Ш е ъ р:

Чу Фируз бинни Яздигурд ўлди шоҳ,
Анга муфтахир эрди хайлу сипоҳ.
Анга дағи гардун жафо айлади,
Ажал чоҳига мубтало айлади.

Ялош бинни Фируз чун салтанат тахтин олди, Сухроким отаси замонида вазир ва мамлакат масолиҳида мушир эрди, ани ҳамул вузарот мансабиға тайин қилди ва мулк ихтиёрин анга топшурди. Сухро, чун мусулмоншева ва хирадпеша киши эрди, мамоликни тузди ва улусни ғанний қилди. Ва Ялошнинг иниси Қубод Ялошдин қочиб, хоқони туркка борди ва борурда йўлда Исфаройин шаҳриға етканда, бир деҳқон уйига тушти. Агарчи мизбони ани танимади, аммо чун бағоят важиҳ ва мутакаллим киши эрди, зиёфат қоидасини яхши маръий тутти ва билдиким, азим-аш-шаън кишидур. Деҳқоннинг соҳибжамол қизи бор эрди, кўруб хотири майл қилиб, никоҳ истидъоси муяссар бўлуб, андин ўтуб хоқонға борди. Ул қиз Қубоддин ҳомила бўлуб, вақти еткоч, ўғул туғурди ва отин Нўширавон қилдилар. Қубод тўрт йил хоқон қошида туруб, хоқон анга қалин черик бериб, ул черикни бошлаб Ялош устига борурда, Исфаройинға еткоч, ўғли Нўширавон била кўзи ёруди. Ҳамул кун элчи Ялошнинг аркони давлатидин етиб, Қубодға Ялошнинг ўлгонин хабарин еткурди ва ани поршоҳликқа тилаган арзадошларни топшурди. Қубод фарзандининг мулоқотин шугун тутуб, хо-

қон черикин ҳам андин қайтариб, ҳарами била ўғлин олиб, Мадойинға етиб подшоҳликқа ўлтурди ва Сухрони вузаротдин азл қилмади. Ва Ялошнинг подшоҳлигининг замони беш йил жузвий ўксукдур. Ва Ироқда Ялошобод дегон шаҳр анинг биносидурур.

Ш е ъ р:

Ялош бинни Фируз офоқ аро
На беш йилки беш кун эди кадхудо.
Ва лекин ани дағи бу кунда пир
Ажал хайли илкиға қилди асир.

Қубод бинни Фируз подшоҳлик тожи била сарфароз бўлгондин сўнгра ани-ўқ вазир қилди. Аммо Сухро ўз ҳаддидин тажовуз қила бошлади. Ани дафъ қилиб, Шопур деганни вазир қилди. Баъзи дебтурларким, Бузуржмеҳр ҳаким Сухронинг фарзандидур ва ул Қубод кидматида бўлуб эрди. Ва Маздаки лаин Қубод замонида пайдо бўлуб, нубувват даъвоси ошкор қилди ва элни бир-бирининг моли ва аёлиға шарикликка рухсат берди. Бу жиҳатдин авбош ва арзол йиғилиб, ғавго қилдилар. Ва анинг атбои кўп бўлди ва Қубодни дағи фириб ва фусун била ўз миллатиға киюрди. Ва муъжизаси «Ут манинг била такаллум қилур»—демак эрди ва оташкада ёнида нақб уруб, бировни тайин қилиб эрдиким, ўзи ўтқа не хитоб қилса эрди, ул киши Маздак ўргатган жавобни бийик ун била айтур эрди. Чун Қубод анинг миллатини қабул қилди, эл мол ва аёллари номаҳфузлуғидин ожиз бўлуб, иттифоқ қилиб, Қубодни тутуб банд қилдилар. Ва Жомаспниким, анинг иниси эрди, подшоҳ қилдилар. Маздак қочиб Озарбайжонға борди. Ва Қубоднинг сингли ани ҳийла билан қочурди. Ва ул Туркистонға бориб, баъзи Ҳиётила дебтурлар, ҳар тақдир била кўмак олиб, мулк устига юругач, билдиларким, Жомасп анинг била муқовамат қила олмас. Ани ҳам банд қилдилар ва Қубодға топшуруб, Қубодни яна тахтқа ўлтуртиллар. Ва анинг замонида Яманда Шумур зул-Жаноҳ хуруж қилиб, анга юруди. Ва ул анинг била муқоваматдин ўзин ожиз кўруб, ярашти ва қолин туҳфа ва табаррук бериб, ўткарди ва Шумур зул-Жаноҳ Жайхундин ўтуб, Мовароуннаҳрни олди. Ва Қубоднинг осоридин Форсда Козирун ва Ироқда Ҳалвон ва Мўсилда Чоқут ва Табаристонда неча мавзуъни дебтурлар. Ва Авжон ва Шаҳриёри Монийни ва дағи анга нисбат берурлар. Ва муаррихлар Жомаспни мулк

аъдодиди тутмайдурлар. Ва Қубод била қайсар орасида низоъ бўлди. Қубод Румға черик тортиб, Музаффар ва Мансур ёнди. Ва умрининг охирида Нўширавонни ўз ўрнида ўлтуртуб, ўзи гўша тутти. Ва Қубод салтанатини баъзи олтмиш уч ва баъзи олтмиш тўрт йил дедилар.

Шеър:

Қубод ўлди чун мулк уза қаҳрамон,
Халойиққа андин эди баҳрамон.
Анга дағи чарх этти андоқ инод,
Будур иш Қубод ўлсун, ар Кайқубод.

Нўширавонул-одил биннул-Қубод чун салтанат тахтин мушарраф қилди ва хилофат тожин сарафроз этти, Ардашер Бобокон қавоид ва русумини ихё қилди ва анинг васиятларини мутолаа қилиб, ул дастур била амал қилурға муртакиб бўлди. Аммо адолат ва шафқат қонунин андин дағи орттурди. Адл жўйборидин мулк боғинда фароғат ашжори шодоб бўлди ва инсофи тарбиятидин амният ашжоридин фароғат гуллари очилди ва осойиш мевалари етилди. Анинг замонини жамиъ салотин замониға таржиҳ қилса бўлур, невчунки, чун ҳазрат пайғамбар охируз-замон салавотуллоҳи васалломуҳу алайҳи анинг фархунда замонида мутаваллид бўлди.

Ва ул ҳазрат бу ишка эътибор қўюб, ўз калом муъжиз низомини мундоқ сўрубтурким, вулидту фи замони асултонул-одил Анушервон. Дебтурларким, анинг даврида биров яна бировдин бир боғ сотқун олди. Ва ул боғда кироманд дафина топти. Боғнинг бурунғи эғасига айттиким, келиб боғидағи топилған мадфунни олғилким, мен сендин боғ сотқун олибмен, йўқки ўзга нима олғоним йўқ. Ул айттиким, мен санга боғни ҳар не билаки анга дохилдур сотибмен. Баъзи дедиларким, бу нима байтул-мол дохилдур, подшоҳқа тааллуқ тутар. Ҳар тақдир била можаро Нўширавонға етишти. Нўширавон сўрдиким, ўғул-қизингиз борму? Ҳамоноки бор эрди буюрдиким, ул бирининг қизини ул бирининг ўғлиға бердилар. Ул дафинани ул ики янги кадхудой бўлғонларға мусаллам тутдилар. Бир кун бир йўлда тушуб, кабоб буюрди. Туз йўқ эрди. Яқинроқ бир кент кўрунди. Биров бордиким туз кетургай. Нўширавон муболаға қилдиким, тузни сотқун ол! Мажлис ҳузвори айтдилар: бу тузға не миқдор баҳо бўлғайки, сотқун олғайлар? Дедиким, мунча бемиқдор нима учун подшоҳ нечук ёмон расм қўйғай, ёмон русум жузвий бўл-

са, ҳар киши бир нима орттуруб, ани Бадномлиқ ани бунёд қилғанға бўлур. Қуллий қилурлар. дойин эрди. Кисро тоқин ул ясади ва Дорул-мулки Ма- ости. Ва Бузружмеҳр ҳақим анинг вазири эрди. Анинг машварати била Маздакка истимолатлар бериб, иликка киюрди. Ва хусусиятлар зоҳир қилиб, анинг қилди ва ҳужжат била анинг дини ботиб, атбойн мулозим собит қилди ва ани ва жамиъ атбойн ботил эрканни анга сарнагуи кўмдурди. Ва ўзин ўз илки тириклай чоҳларға олам юзин анинг нопок миллатидин пок била ўлтурди ва бўлурки, борча адолати бир сори эрди қилди. Ва айтса эрди. Ва анинг замонида Рум қайсари ва бу бир сори лафат изҳор қилди. Нўширавон анинг била мухо- мусаххар қилиб, қайсарни тутуб, хироҷ тортиб, Румни муқаррар қилибким ҳар йил бир қатла бўйнига қўюб, келгай. Дағи миннат қўюб, қайтиб бўйнига қўюб, устига юруди. Хоқон сулҳ жонибидин Чин анинг даргоҳиға ерни Нўширавонға мусаллам тутуб, кириб, Фарғонадин узотти. Ва Нўширавон ондин қайтиб қизин анга бериб мусаххар қилиб, Ҳиндистон азимати қилди. Хийётила мулкин ўзин анга ҳариф кўрмай, тазарруъ ва Хиётила мулкин кишилар ороға солиб, ул дағи хироҷ қабул қилди. Ройи ҳинд чун қайтқонда, анга арз қилдиларким, қифчоқ қилди. Андин тавлий бўлултур. Ул йўлга убур қилиб, Дарбандға муст- хур қилиб, Дарбандни олиб, ободон қилиб, Қифчоқни мақ- тайин қилиб, андоқ мазбут қилдиким, ул ноҳиятдин мақ- тири жамъ бўлуб, Мадойинға азм қилди, ул ноҳиятдин хо- воҳийсидағи қифчоқ бузған қўрғонларни иморат қилиб кишилар тайин қилди. Ва мамоликида йўлларни тузотиб, суварларға кўпруклар боғлаб, аҳли фасодни йўллардин бил- кулл дафъ қилдиким, мусофирлар фароғат била борир-ке- лиш қилғайлар. Ва Сайф зи Язан ҳимяриқи, Яман подшоҳи эрди ва мулкин Масруқ бинни Абраҳа олиб, ани Ямандин эрди. Нўширавон даргоҳиға юз қўюб истимдод қилди ва тазаллум кўргузди. Ва Нўширавон имдод қилиб дарё йўлидан Яманға йибориб, анинг кўмаги мадади била мулкин олди. Ва Абраҳа ул кишидурким, Маккани бузғон азимат қилиб эрдиким, бори таоло тайри Або- билни йибориб, ани ва черикин ҳалок қилди. Ва «Алам тара- кайфа» сураси, бизнинг пайғамбарғақим, хотимул-анбийе- дур салоллоҳу алайҳи вассаллам, анинг шаънида нозил бўлди. Ва ул ҳазрат мутаваллид бўлғон кеча оташкадалар- нинг ўтиким, неча минг йил ўчмаган эрди, ўчти ва Сова

дарёси ерга сингди, андоқким, сув асари қолмади ва ўн икки кунгира Кисро тоқидин йиқилди. Нўширавон бу ишлардин мутаҳаййир бўлуб, Сатиҳ коҳинни тилаб, андин бу аломат кайфиятин истифсор қилди эрса, ул айттиким, бу ишлар анга далолат қилурким, бу кеча Арабда Қурайш қабиласидин бир киши мутаваллид бўлмиш бўлғайким, фурс мулуки давлати анинг замонида охир бўлғай ва ул охируззамон пайғамбари бўлғай. Нўширавон бийсати қачон бўлур, деб сўрди. Сатиҳ деди: Йиқилгон ўн икки кунгира адади била сендин сўнг ўн икки киши сенинг насабингдин салтанат қилғай. Андин сўнгра ул соҳибидавлат борчага муставлий бўлғай ва миллати оламни тутқай. Ва ўшандоқки ул айтиб эди бўлди. Ва Нўширавон боргоҳида тўрт олтур курси дойим қўюлур эрди. Бирида Бузружмеҳр ўлтурур эди, бирида қайсар Рум ва биринида қифчоқ хони. Ва анинг сойир султонлар учун васиятномаси борким, не дастур била салтанат қилғайларким, бу мухтасарда ул кунжойиш йўқтурким, борчасин битилғай, икки-уч қалима била ихтисор қилилди. Ва ул булардурким, адл бир қўрғондурким, сув солиб йиқилмас ва ўт била куймас, манжаниқ била бузулмас. Ва адл ганжидурким, кўпрак олгон сайин, кўпрак бўлур ва озроқ харж қилсанг, озроқ бўлур. Ва хирадманд улдурким, махфий андоқ иш қилмағайким, ошкоро они қила олмағай ва бирор айбида андоқ сўз демағайким, юзида дей олмағай. Урушта душман оз деб гофил бўлмамоқ керакким, кўп ўтунни оз ўт куйдурур. Тахтининг тўрт поясида тўрт сўз битилиб эрдиким — ҳаркимда подшоҳлиқ йўқ — комкорлиқ йўқ. Ҳаркимда хотун йўқ — ғамгусорлиқ йўқ, ҳаркимда фарзанд йўқ — дўстдорлиқ йўқ, ҳаркимда булар ҳеч қойси йўқ — беморлиқ йўқ. Ва анинг осоридин Румия шаҳри дебтурларким, Мадойин ёнида Антокия тарҳи била ясади. Ва салтанати замонини баъзи қирқ йил ва баъзи қирқ етти йилу етти ой дебтурлар.

Ш е ъ р:

Ануширвон Хисрави додгар
Ки, обод эди адлидин баҳру бар.
Анга доғи даврон вафо қилмади,
Санга қилмағай, чун анго қилмади.

Ҳурмуз бинни Ануширвон отаси васияти била тахтқа ўлтурди. Баъзи ани золим ва жобир дебтур. Аммо баъзи адл ва инсофқа нисбат берибтур. Ҳар тақдир била сиёсати

голиб ва интиқоми шадид киши эрди. Агарчи аввалаи Ануширвон қавонд ва русумин маръий тутти, аммо оз гуноҳга кўп сиёсат қилур жиҳатидин эл ондин мутаваҳҳим бўлдилар ва мужиби танаффури бўлди. Чун элдин танаффури маълум қилди, ул жиҳатдинким, табъида интиқом ва сиёсат сифати голиб эрди. Раоёга хирожни орттурди ва сипоҳига жузвий жарима учун қатли лозим тутти. Чун эл бир йўли навмид бўлдилар, атрофдин душманлар мулки тамаъига юз қўйдилар: Румдин қайсар ва Арабдин Аббосул-аҳвол ва мағрибдин Амрул-Аврақ ва Туркистондин хоқони чин. Бурунги учовни туҳфа ва ҳадое била истирзо қилиб қайтарди. Аммо Баҳроми Чўбинаким, Ажам мулукидан эрди, сипаҳсолор қилиб, Хуросонга хоқони чин бошига йиборди. Баҳром хоқон била урушиб, хоқон ва ўғли Баҳром иликида қатлга етдилар. Хоқон черикидин Баҳромга ғанимат ва ўлжа ҳаддин тошқори тушуб эрди, баъзиниким, салотинга лойиқ бўлғай, Ҳурмуз хидматиға йиборди. Ва кўп таҳсин ва эҳсон тамаъ тутти. Ҳурмузга бадгўйлар мундоқ еткурдиларким, Баҳром усру кўп ғанимат олибтур, дағи санга оз нима йиборибтур. Ҳурмуз жиҳатсиз бадфеъллиги жиҳатидин ва мол ҳирсидин Баҳромнинг ишин писанд қилмай, машҳур мундоқдурким, анга бурунчак ва чарх йибордиким қилган ишинга бу лойиқдур. Баҳроми Чўбина мутағаййир бўлуб анга ёғий бўлди, дағи Парвиз отиға ва анинг навкарлигига ўзин мансуб қилди. Ҳароз бу тадбир эдиким, Ҳурмуз ўғлидин бадгумон бўлуб ородин кўтарғай ва Баҳром осонлиғи била Ҳурмузни дафъ қилиб, подшоҳлигини олғай. Ва бу ройи мувофиқ тушти. Ҳурмуз Парвиз қасдиға машгул бўлуб, Парвиз ваҳмдин қочиб Арман вилоятиға борди ва Ширинга ошиқ бўлди. Андоқки шарҳи келгусидур. Иншоолло, чун Парвиз қочти, Баҳромга бормади. Ҳурмуз билдиким, Баҳром кайд қилибтур ва ўғли гунаҳсиз эркандур. Сипоҳ ясаб, Баҳром ўтрусига йиборди. Баҳром анинг сипоҳин урушиб бости. Ва Ҳурмуз салтанати корхонаси мутазалзил бўлуб, чун аркони давлат андин норози эрдилар, тутуб кўзига мил тортиб, Арманга киши йибориб, Парвизни келтуруб подшоҳ қилдилар. Ва анинг салтанати ўн бир йил ва бироз нима эрди.

Ш е ъ р:

Яна Ҳурмуз ўлди чу кишвар хидев,
Сиёсатлари солди элга ғирев.

Анга доғи эддин етиб интиқом,
Адам кишвари сари қилди хиром.

Бахроми Чўбина. Чун Хурмузни аркони давлати кўр қилдилар ва Хисрав Парвиз Армандин келиб, ота тахтига ўлтурди, Бахроми Чўбина анинг устига черик тортиб, ул дағи сипоҳ ясаб, Баҳромга ўтру чиқти. Ва Наҳравондин ўтуб, бир-бирига яқинлаштилар. Парвиз кўрдиким, Баҳром била муқовамат қилур тоқати йўқтур. Хурмуздин истимдод қилиб рой тилади. Хурмуз битиб йибордиким, хазойин била ўғул ушоғингни берк ерга мазбут қилиб, Румга бориб, қайсардин мадад тила! Парвиз ул дегондек қилиб Баҳром аёлотидин рўгардон бўлуб, қайсарга паноҳ элтти. Баҳром Парвизга қовғунчи йибориб, ўзи Мадойин тахтига келиб, подшоҳлиққа ўлтурди. Чун Парвиз қайсар имдоди била анинг устига келиб, ул дағи чиқиб урушти. Босилиб, хоқон хидматиға борди. Анда заҳр бериб Баҳромни охир қилдилар. Ва анинг салтанати икки йилу бир нима эрди. Ва баъзи тарихда ани мулук ададиға кинюрмайдурлар. Ва Шервон салотинини анинг наслидин дебтурлар ва анинг нажодини баъзи Каркин милодқа ва баъзи Яздижурд бинни Баҳромга еткурубтурлар.

Шеър:

Чу Бахроми Чўбинни бахти баланд
Жаҳон мулкида айлади аржуманд.
Вале они Парвиз тиндурмади,
Дам урмади то мулкдин сурмади.

Хисрав Парвиз бинни Хурмуз ул вақтдаким, Баҳромдин юз қайтарди, Бандуя била Бастом анга ҳам тағойи эрдилар, ҳам сипаҳсолор. Ва Хурмузнинг кўзига алар мийл тортиб эрдилар ва Хурмуз интиқомидин эмин эмас эрдилар. Парвизга айттиларким, Хурмуз санга Рум азимати буюруб, Баҳромни бизнинг интиқомимиз жиҳатидин тилаб мулкни бергусидур. Агар ани орадин кўтарсанг, хотир жамъ бўлур. Парвиз жавоб бермади. Алар анинг тек турғонидин ул ишга ризо фаҳм қилмоқ тухмати била Хурмузни ҳалок қилиб, оз киши била Парвизни Фирот суйидин ўткориб, Рум азимати қилдилар. Йўлда Парвизга Баҳром сипоҳи йўлуқуб, Бандуя Парвизни узотиб, ўзи анинг салтанат либосин кийиб қолди. Сипоҳ еткоч, эшикни боғлаб, дайр томиға чиқти. Ани ул либос била Парвиз

гумон қилдилар. Дедиким: чун сизга гирифтор бўлдум, бағоят кўфтадурмен. Бу кун дайр теграсида ўлтурунг, тонгла мени олиб ёнинг. Чун бу навъ илтимос қилди, ул сипоҳ қабул қилиб дайр теграсида туштилар. Тонгласи чун ани чиқардилар, қилгон тадбиридин воқиф бўлдилар. Чора йўқ эрди, Баҳром қошиға элттилар. Бандуянинг табаи кўп жиҳатидин ўлтура олмадилар. Чун Парвиз Румга етти, қайсар анга камоҳи ҳолин билиб, яхши дилжўйлиқ қилиб, Марям отлиғ қизин анга никоҳ қилди ва қолин босилиб, қочиб хоқон қошиға борди. Парвиз Мадойин тахтиға ўлтуруб, кўп мамоликни ҳийта тасарруфиға кинюрди. Ва макнат ва шавкати бир ерга еттиким, андин бурунғи салотинға муяссар бўлмайдур эрди. Ва баъзи муаррихлар анга муяссар бўлгон нималарни ҳайрат тариқи била теъдод қилибтурлар. У жумладин бири бир тахтдур-ким, ани Тоқдис дерлар эрди, олтундин эрдиким, эртиқои юз қариш эрди. Ва ани жавоҳир била мурассаъ қилиб эрдилар ва тўрт поясида афлок ва анжум ва ақолими саба суратин хўброқ важҳ ила тортиб эрдиларким, ул анда ўлтуруб, салтанат қилур эрди. Яна бир тож эрдиким, вази олтмиш ботмон эрди. Олтундинким минг гавҳар била мукалал қилиб эрдиларким, ҳар бири чумчуқ юмуртқасича. Ва устида гавҳар шабчароғки, мулк хирожи эрди ва ул тожни олтун занжир била боши муҳозисийға осар эрди. Яна бир фарш эди, дебодинким вусъати бир жариб эрдиким, ани жавоҳир била мурассаъ қилиб эрдилар. Ёшил деб ва гуногун жавоҳир, сабза ва раёҳин ўрниға қайшким, бу нималар йўқтур. Бу фарш устида мажлис тузуб ўлтурур эрдилар. Яна бир отким, Шабдизга машҳур эрдиким, сойир отлардин тўрт қариш бийикрок эрдиким, ул ўлгондин сўнгра суратин торттуруб, анинг била хурсанд бўлур эрди. Яна бир Борбад отлиғ муғанний бор эрдиким, замонининг яғонаси эрди. Яна Шопур отлиғ наққош эрдиким, анинг назирини ҳам ул замонда йўқ эрди. Яна Бузурт Умиддек вазири бор эрдиким, анинг замонининг аълами эрди. Яна минг қилода пили бор эрди ва анинг замонида пил Ҳиндистондин ўзга ерда болалади ва ул ҳам гариб амр эрди. Ун секиз минг от тавиласида парвариш топар эрдиким, тўрт минг ўзининг жанибати эрди. Ун икки минг оқ теваси бор эрдиким, туркий дерлар. Шодравонида неча минг соҳибжамол канизак эрдиким, алардин неча юз муғанния эрдилар. Ганжи бодовард анга насиб бўлди. Ва

ул минг кемада олтун ва кумуш ва жавоҳир ва нафойис эрдиким, Румдин неча минг йилда қаёсирадин қолгон эрдиким, биринди яна бирига дарё била элтур эрдилар. Ел ани Мадойинга келтурди ва ул тасарруф қилди ва ани ганжи бодовард дедилар. Отланганда неча юз саққо муқаррар эрдиким, гард маҳалида йўлга сув сепар эрдилар. Ва неча юз ходим удсўзлар била бухурот куйдуруб, ел тарафидин атрофида олиб юрурлар эрди. Ва Кисро тоқин дебтурларким ёримчуқ эрди ул тугатти. Ва Шириндек маҳбуби бор эрдиким, оламда анингдек ҳусну латофат ва жамолу малоҳат ҳеч кимда йўқ эрди. Ва фақир барча муаррихлар нақизи тарафидин икки сўз топибменким, анга даст бердики, ҳеч кишига даст бермади, ўткон борчадин куллийрақдур. Бири улким, агарчи Шириндек оламда нодираси бор эрди, вале Фарҳоддек ҳам олам ажубаси рақибни бор эрдиким, ишқ ва ниёз атрофидин бовужуди Хисравдек подшоҳ кўнгли Фарҳодқа майл қилиб, илтифот ва тараҳҳумлар зоҳир қилди. Ва ани билиб Хисрав рашқдин макр била Фарҳод қатлига боис бўлдиким, андин машҳурроқдурким битмак ҳожат бўлғай. Яна бири ҳазрат Рисолат саллоллоҳу алайҳи васаллам биёсатиким анинг замонида воқеъ бўлдиким, бу ўткон барча таҳаммул ва макнати бу давлатнинг минг улушидин бир улуши тутса бўлмаски, ул ҳазрат анга дин ва ислом даъватиға нома битиб киши йиборди. Ва ул бу музахрафот гуруридин ул ҳазрат муборақ номасин йиртти ва итоат қилмади. Ва ўз мулк ва давлатиға қасд қилди. Ва ҳазрат муъжизасидин мулкига завол дориб, Шеруяки анинг ўгли эрди маъмур бўлди. Мунгаким, Фарҳоднинг бегунаҳ қатли муқобаласида отасини қасос қилди. Ва булар барча ижмол била ўттилар. Умид улким, барча ўз маҳалида тафсил била дағи адо бўлғай. Иншоолло. Ва Хисрав Парвизнинг салтанати ўтуз йил эрди.

Ш е ъ р :

Чу Хисрав бўлуб мулк ила сарфароз,
Мулук ичра топти бу навъ имтиёз.
Вале чарх айлаб ситамсозлиқ,
Заволида ҳам берди мумтозлиқ.

Шеруя бинни Хисрав. Шеруя отасини ўлтургондин сўнгра, подшоҳлиқ тахтиға ўлтурди. Ва отасининг ўлтурғони шарҳи узундур. Аммо мужмали будурким, Хисравнинг

тоғт тажаммули ва жоҳидин ул навъки юқори теъдод қилди, димоғида гурур ва феълида футур воқеъ бўлуб эрди ва сиёсат ва ғазаби элга ҳаддин ошиб эрди. Ул жумладин бири буким, мунажжимлар анга деб эрдиларким, сенинг заволинг ўз авлодиннинг илгида бўлғусидур. Бу ҳазаёндин ўн етти ўғлини бир ҳисорға солиб, маҳбус асраб, қўймас эрдиким, хотун киши алар қошида ётқай. Мунажжимлар айтқон амр сурат боғлағай, яна ўз улусидин, алуҳдату алар-рови, йигирми минг кишини зиндонға солиб эрди. Булардин минг киши эътиборлиғ улук кишилар эрди. Бир черикда яхши юрумадингиз деб ва ҳар кун нечани буюруб эрдиким, ўлтурурлар эрди. Ва Мардоншоҳ отлиғ сипоҳсолориким, неча мамлакатнинг сардори эрди, мунажжимлар деган билаким, санга Зобилистон ҳокимидин ҳазарбор тилаб, гуноҳсиз ўлтуруридин ижтиноб қилиб, қўлин кести ва сўнгра риоят қилай деди. Ул қабул қилмади ва қатл истидъоси қилди эрса, қатл буюрди. Бу иттифоқ била Шеруя билаким Марямдин туғуб эрди, иттифоқ қилиб, ани подшоҳ кўтариб, Парвизни тутуб ҳибс қилдилар. Шеруяга айттиларким, ул мундоқ ношойист ишлар қилибтур, ани ўлтур, йўқса сени ўлтурур. Шеруя деди: ҳужжат билан ўлтурай. Қилгон ишларин айтиб йиборди. Ҳар қайсиға бир жавоб айтди. Эл ғавғо қилиб, йигирми минг маҳбусни чиқордилар. Шеруя кўрдиким, иш ўзга бўлди. Мардоншоҳ ўғлини йибордиким, Хисравни ўлтурди. Отасини ўлтургондин сўнгра анинг ҳам жисмига азим ранж тори бўлуб, етти ойдин сўнгра ҳаёт ва диатин ажал мутақозийсиға топшурди. Мулк ҳирсидин ўн етти ого-инисини дағи ўлтурди. Мунча шақоватқа мутасаддий бўлгондин сўнгра булар натижасидин Кисро Арслон бинни Кисро Қубод бинни Фируз бу ародадур.

Ш е ъ р :

Чу Шеруя дун баргашта бахт
Бу янглиғ лақаблар била олди тахт.
Ҳануз айламай тахт узра мақом,
Юруди фалак тахта сори хиром.

Ардашер бинни Шеруя. Чун Шеруя вафот қилди ва жамиъ мулк тегар ого-инисини ўлтуруб эрди, ҳеч киши ақосирадин топмадиларким, подшоҳ қилғайлар Шеруя-

нинг етти яшар ўгли бор эрди Ардашер отлиғ. Заруратдин ани подшоҳ қилдилар. Ва чун Ардашер кичик эрди, Меҳрижисниким, Парвизнинг хонсолори эрди ва бағоятрой ва тадбирга мансуб эрди ва пок нафас ва нек андишликка машҳур. Иттифоқо ани вазир қилдиларким, Ардашер улғайғунча мулк тадбирин қила турғай. Ва Рум саррида Шаҳрирод деган Парвизнинг бир улуқ кишиси бор эрдиким, кулли иш бўлса, анинг била машварат қилмай бўлмас эрди. Ва Ардашерни подшоҳ қилгонлар анинг била машварат қилмай, ул ишни қилдилар. Ул бу ишдан мутағайир бўлуб, Ардашерга хуруж қилди. Ва черик тортиб келиб, ҳам Ардашер ҳам Меҳрижисни ўлтуруб, Мадойин тахтада тож бошига қўюб, подшоҳликқа ўлтурди. Ва Ардашер бир йил ва олти ой подшоҳ эрди.

Ш е ъ р:

Яна Ардашер эрди тифле нажанд
Ки, бўлди мақоми сарири баланд.
Бийик тахтдин чархи бевахму бок
Қуйи ташлаб, ул тифл бўлди ҳалок.

Шаҳрирод чун подшоҳлик тахтига ўлтурди, чун андин улўғроқ ва тенгтўшлуқ эл бор эрдилар. Аларга анинг хидмати қаттиқ келур эрди. Ва ор қилдиларки, анга акосира қондаси била мулозамат қилғайлар. Ва акосиранинг қондаси бу эрдиким, сабоҳким элга бори ом берулар эрди, халойиқ ер ўпуб, сажда қилурлар эрди. Аммо анга баъзи қилсалар эрди, баъзига бўюнёрлиғ бермас эрдиким, сажда қилғайлар. Акосира отланур бўлса эрди, расм эрдиким сипоҳ йироқтин ҳалқа уруб, отлиғ турарлар эрди. Бир кун Шаҳрирод отланғанда бу расм маръий эмас эрди. Ул ошуфталиқ қилдиким, нега маъҳуд қондаси била турмайдулар. Сипоҳ орасидин биров бир синон била бўйнига урдиким, ул ёнидин ўтти. Ва пароканда заҳмлар била ани охир қилдилар ва аёғига ип тақиб маҳаллотқа судрадиларким, тикмас киши салтанат хаёлин қилса, сазоси будур. Ва анинг салтанати қирқ кун эрди. Чун акосира наслидин киши топилмади, Парвизнинг Турондўхт отлиғ қизини подшоҳ кўтариб, тахтқа ўлтурттилар.

Ш е ъ р:

Чу ғасп айлади Шаҳрирод мулк,
Анинг нангидин бўлди барбод мулк.

Жазосин анинг фарз билди сипеҳр,
Ўз ўрнига бу ишни қилди сипеҳр.

Турондўхт чун подшоҳлиғ тахтига ором тутти, бағоят оқила эрди, билдиким, мулк анга ўзгалардек вафо қилмағулиғлар берди. Ўзидин бурунги жамиъ акосира замонидин қолган шалтоқларни жамиъ раоёга бағишлаб, дафтарларни буюрдиким ювдилар ва яхши ойинлар орага киюрди. Ва Парвиз замонида Румдин Жилсиё отлиғ бутларким, Мадойинга келтуруб эрдилар, румлуғлар дойим тилар эрдилар ва акосира бермаслар, ани румийларга йиборди. Ва мусолиҳайи мулк маслаҳати учунким, алардин элга осийб тегмағай қайсар миннатдор бўлуб ярашти. Ва халойиқ андин баса мураффаҳ ва масрур бўлдилар. Ва анинг замонида ҳазрат саййидул-мурсалин саллоллоҳу алайҳи вассаллам фано тангнойидин бақо оламига хиром қилдилар ва хилофат Або Бакр Сиддиқ разий оллоҳу анҳуға муқаррар бўлди. Ва Турондўхт Шаҳриродни ўлтургон кишиниким, Машруҳ Хуросоний дерлар эрди, тарбият қилиб, вузарот берди. Ва бир йилу тўрт ой подшоҳлик қилгондин сўнгра мулкка видоъ қилди. Ва Парвизнинг йироқроқ қаробатидин Жаштанд отлиғ бировни салтанат тахтига ўлтурттилар. Ул бечора дағи бир ойғача хаёлига салтанатдин кўп мохулё йўл берди. Бир ойдин сўнгра оламдин ўтти.

Ш е ъ р:

Чу Турон сарир узра топти сукун,
Анга ҳам вафо қилмади чархи дун.
Ул этти вафо, чарх қилди ситам,
Анга йўқки ёлғуз яна бирга ҳам.

Озармидўхт чун подшоҳликқа ўлтурди, кишини вазир қўймади ва мулк ишин ўз тадбир ва ройи била ясамоқ муқаррар қилди. Ва ул Турондўхт сингли эрди ва акосира дудмонидин андин соҳибжамолроқ тарамайдур эрди. Ва Парвизнинг Фируз Хурмуз отлиғ сипаҳсолори бор эрдиким, Хуросон мулкани анга бериб эрди. Ва ул Рустам отлиғ ўғлин ўз хилофатиға — Хуросонга йибориб эрди ва Рустам бағоят баҳодир киши эрди. Ва бул Рустамдуким, амирал-муъминин Умар разий оллоҳу анҳу

Мадойинга Саъд Ваққосни араб черикин бошлатиб йиборганда, Яздижурд бу Рустамни ўтру йиборитурким, иншоолло ўз ерида мазкур бўлғай. Ва Фируз Хурмуз зуафога машғуф киши эрди, Озармидўхт ҳавосида беихтиёр бўлуб, ҳарам жонибин раоят қилмай, шаҳват ва нафсониятқа мағлуб бўлуб, киши орага солиб таашшуқ изҳор қилди. Озармидўхт кечага ваъда бериб, ул мавъидқа етканда, буюрдиким ани ўлдуруб, бошин қаср эшигида остилар. Чун тонгласи халойиқ муни кўрдилар, чун улук киши эрди, мутағаййир бўлдилар. Кайфиятни маълум қилғоч, таскин топдилар ва Фируз Хурмузга таън қилдилар. Рустам эшитиб, Хуросондин сипоҳ тортиб Мадойинга келиб, Озармидўхт била масоф қилиб, ани тутуб ҳам отаси қилгон муддаони ҳосил қилди, ҳам қонига қасос қилди. Ва андин сўнгра салтанат қилурға киши топмадилар. Ва анинг салтанати замони олти ой эрди.

Ш е ъ р:

Чу Озармидўхт ўлди маснаднишин,
Бас ошуфта қилди яна мулк ишин.
Қатил ўлди ул дағи топмай даранг,
Вале келтуруб мулк ҳолиға нанг.

Кисро Меҳрижис. Акосира мулки бу ерга етконда, паришонлиғ кўп юзланган учун, тарихи мазбут эмас. Муарихлар ҳар навъ битибтурлар. Аммо Табарийда бу навъ мастурдурким, Кисро Меҳрижис Аҳвозда эрди. Ул Ардашер Бобак наслидин эрди. Акосира аркони давлати ани топиб келтуруб, тахтқа ўлтуртдилар. Ва ул бирнеча кун подшоҳ эрди, ва лекин бу улук иш уҳдасидин чиқа олмади ва ожиз бўлди. Ани дағи дафъ қилдилар. Чун мулк шоҳсиз бўла олмас, Насибин деган ердин биров Хирод Хисрав отлиғ Парвиз ўғлонларидин топдиларки, Шеруя қардошларин қатл қилурда қочиб эрди ва ёшунуб юрур эрди. Ани келтуруб, тахтқа ўлтуртдилар. Ул дағи бошқара олмади. Ани дағи орадин чиқардилар ва рухсат бердиларким, келган ерингга бор. Чун Парвиз ўғли эрди, ўлтурмадилар. Ва яна кўп Нўширавон наслидин Фируз Меҳрон отлиғ кишини топдиларким, онаси Маҳондўхт эрди. Аммо ул киши мажнунваш эрди. Чун тахтқа ўлтуруб, тож бошиға қўюб илайида турдилар, ул паришон сўз айта бошладиким, манга нанг ва ордур бу тахт ва тождин. Кўрди-

ларким, ул дағи бу иш қойили эрмас эрди. Ани ҳам сурдилар. Яна киши тилар эрдилар. То мағриб шаҳарларидин бирида Фаррухзодни топдилар ва тахтқа ўлтуртдилар. Ва ани ҳам Парвиз авлодидин дебтурлар. Ва ул дағи олти ой салтанат қилгондин сўнгра қатла келди. Андин сўнг мутағаййир бўлдилар. Ва ул вақтда Яздижурд бинни Шаҳриёр Истаҳрада эрди, отаси Шаҳриёр Парвиз ўғли эрди ва Шеруя ого-инисини ўлтурурда, Ширин ани қочуруб эрди, ул жиҳатдинким ўзи асраб эрди ва ул ёшурун қочиб юрур эрди. Ва ондин бир ўғул бўлуб, отин Яздижурд қўюб эрди. Отасидин сўнгра ҳам Истаҳрада бўлур эрди. Ани топиб, таклиф била тахтқа ўлтуртдилар. Ва анинг замонида Ажам мулки иши заиф ва мутаазалил бўлди ва ҳар ёндин душманлар истило топдилар, батахсис араб. Ва Яздижурд муддате саъй қилиб, илик — оёғ урди ва бўлдур олмади ва амирал-мўъминин Умар разий оллоҳу анҳу черикига мулкин олдуруб, қочиб мулк араб илкига тушти ва ислом ливоси сарафроз бўлуб, куфр аламингунсор бўлди. Яздижурд қочиб Исфаҳонга бориб, андин Кирмонга кириб, анда ҳам тура олмай, Марвга борди ва кейинча қовғун келиб, ёлғуз бир тегирмонда ёшунди. Тегирмон иёси анинг от-тўниға кўз қорортиб, ани ўлтуруб жиҳотин эгаллади. Яздижурднинг подшоҳлиғи йигирми йил эрди, вассалом.

М а с н а в и й:

Агар Яздижурд ўлсун, ар Шаҳриёр.
Ва гар Баҳман ўлсун, гар Исфандиёр,

Ки қўйди вужуд уйига чун қадам,
Яна анга бўлмоқ керактур адам.

Скандардек олгон юруб баҳру бар,
Агар топса минг йил жаҳонда мақар,

Яна бўлса маъмури тўқуз сипеҳр,
Оти наъли бўлса ёруқ моҳу меҳр,

Борурда чу қолмас булардин бири,
Таманносин айларга қилмас кири

Бировгаки рўзи бўлуб шоҳлиқ,
Замириға солса ҳақ огоҳлиқ.

Ки билса жаҳонға вафо йўқтурур,
Жаҳон аҳлиға ҳам бақо йўқтурур.

Кўзига жаҳон ҳашматин илмаса,
Ҳақ амридин ўзга амал қилмаса,

Адолат учун истаса мулку жоҳ,
Ситам дафъ айларга чекса сипоҳ,

Ҳар ишким бўлур муддаоси анга,
Фараз бўлса тенгри ризоси анга.

Бўлуб салтанат тахтида фақржўй,
Шаҳ ўлса вале бўлса дарвеш хўй,

Муни шоҳлиғ деса эрмас йироқ,
Ки ғафлатдин огоҳлиқ яхшироқ.

Вале қилмади шоҳлардин киши,
Ки бу иш эрур Шоҳ Ғози иши.

Демай айни инсонки инсон айн,
Ҳам инсону ҳам айн Султон Ҳусайн.

Шаҳо, келди шаҳлиғ мусаллам санга,
На шаҳлиқки дарвешлиқ ҳам санга.

Десам айлайин васфинг осон эмас,
Ки мингдин бирин демак имкон эмас.

Ва лекин манга улча мақдур эди,
Ул ишларниким, асру машҳур эди,

Сенинг вақтинг ичра кўруб заъфу ранж,
Замоники наэм айладим «Панж ганж».

Ки ҳар ганжида улча зоҳирдурур,
Нисорингға юз минг жавоҳирдурур.

Ки они киюрған замон қошингга,
Борисин нисор айладим бошингга.

Чу девонға дебоча қилдим рақам,
Сифотингни шарҳ айладим анда ҳам.

Ки ҳар лафзини ақли жавҳаршунос
Кўруб жавҳари фард айлар қиёс.

Чу «Назмул-жавоҳир» битиб отингга,
Укуш васф дарж айладим зотингга.

Ки анжум дуррин гар тўкар чархи куз,
Эмас бир гуҳарнинг баҳоси ҳануз.

Яна дағи кўп назми гавҳарфишон
Басе наср дағи жавоҳирфишон.

Ки чун торттим хомаи мушкбез,
Санинг васфингга айладим нуктарез.

Бори гарчи поку мухайял эди,
Вале борча васфингда мужмал эди.

Киши нуктани қилса мужмал аён,
Яқинким анинг шарҳи топмас баён.

Вале эмди азмим будурким худой
Агар бўлса умрумға муҳлат физой.

Чекиб турфа тарихингга хомани,
Қилиб нуктага тез ҳангомани,

Сифотингни аввалдин охиргача
Хаёлоти махфию зоҳиргача

Валодат кунидин тутуб то бу дам,
Борин шарҳ ила айлагаймен рақам.

Бурунроқ солиб турфа бунёд анга,
Бериб зикр обоу аждод анга.

Суруб нукта султонлар аҳволидин,
Ҳикоят қилиб хонлар аҳволидин.

Добон борчанинг мулку давронини,
Муайян қилиб даври поёнини.

Добонким қаю олди аввал жаҳон,
Жаҳон они не янглиғ этти ниҳон.

Чу маснаддин олди анинг рахтини,
Ким олди жаҳондорлиғ тахтини.

Чу ул топти маснад юзидин фирор,
Яна шоҳлиқ кимга топти қарор.

Анга тегруким сен шаҳи некбахт
Отодин — ото вориси тожу тахт.

Ки холо чалиб салтанат навбатин,
Топибсен жаҳондорлиғ шавкатин.

Адолат била хос әрур йўқса ом,
Жаҳон аҳлини тиндурбсен тамом.

Ки ҳақ айлабон мулку жоҳин фузун,
Ҳаётнинг танобини этсун узун.

Ғаразким бу сўз етса анжомига,
Бу тарих юз қўйса итмомига.

Анга ҳар киши солса очиб назар,
Бўлуб кўнгли мазмунидин баҳравар.

Яқин англағай табъи донишвари,
Ки меросинг әрмиш жаҳон кишвари.

Сенинг ҳаққинг әрмиш жаҳондорлиқ,
Жаҳон хонлиғига сазоворлиқ.

Навоний, чу арз айладинг муддао,
Келу муддао қилғил әмди дуо.

Ало, токи шаҳсиз чу бўлғай жаҳон,
Замон аҳлиға бўлмағуси амон.

Сен ўлғил замон аҳлиға шоҳу бас,
Санга адл тарвижи дилхоҳу бас.

Қиёматқача ҳашматинг мустадом,
Саломинг қилиб шоҳлар вассалом.

ИЗОҲ ВА ТАРЖИМАЛАР

«ХАМСАТУЛ-МУТАҲАЙИРИН»

1. Ул умур — у ишлар.
2. Ул ҳазратнинг мусаннафоти — Жомийнинг асарлари.
3. «Хамсатул-мутаҳайирин» тасмия қилмоқ — Ҳайратланганлар хамсаси (бешлиги) деб ном қўймоқ, бу ердаги «Хамса»дан мақсад — асарнинг беш бўлим (муқаддима, уч мақола ва хотима) дан иборат эканини билдиришдир.
4. Секкиз юз ўн етти — бу ҳижрий йил ҳисобини ҳозирда қўланмоқда бўлган милодий йил ҳисобига айлантирилса 1414 бўлади.
5. Милодий йил ҳисобича 1487/88.
6. «Рашидул-бол» — юрак томчилари.
7. «Ой ва йиллар кенг майдонида худди коптоқдай тақдир чавгони (әгри таёғи) билан ҳолдан ҳолга кўчиб турувчи бўлган мен — пайғамбарнинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратидан саккиз юз ўн етти йил ўтганда, иззат ва қадимийлик парвозгоҳининг энг юқори чўққисидан мана бу энг тубанликка келиб қанот-қуйруқни бўшаштирганман. Букун эса ҳис ва хаёлнинг бу сиқинти ерида умр жilовини саккиз юз тўқсон уч тарихига тортиб келтирдим».
8. 898 ҳижрий — милодий йил ҳисобича 1492. (Бу ҳисобда Жомий 78 йил яшаган бўлади).
9. Бани Шайбон — араб қабиаларидан бирининг номи.
10. Умар — Муҳаммад пайғамбарнинг иккинчи халифаси (ўринбосари).
11. Қазо ва фатво — қозилик ва муфтилик.
12. «Туғилган жойим Жом, қаламим томчиси шайхул-ислом (Аҳмади Жом) номи (қадаҳи)нинг қултумидандир, бинобарин шеърлар дафтаридан икки жиҳатдан тахаллусим Жомий бўлди».
13. «Нафаҳотул-унс» — ёқимли хушбўйликлар. (Авлиёлар ҳақида Жомий ёзган тазкиранинг номи.)
14. Шабоб аҳдининг авоили — йигитлик даврининг бошлари.
15. Ясриб — Мадина шаҳри.
16. Ҳиротга демек.
17. «Ал-мажозу қантаратул-ҳақиқат» — мажоз ҳақиқат кўпригидир.
18. Иттифоқий умур ва ғаробатлиқ сўзлар — тасодифий ишлар ва қизик сўзлар.

19. *Кутуб байъ ва ширеси* — китоблар олди-соттиси.
20. *Шайба қасидаси* — қарилк ҳақида қасида.
21. «Бошим худди гуллаган дарахтдай оқарди, бу гуллашдан келган ҳосил ғам мевасидир, холос».
22. *Зухра* — сайёра номи (хонанда, созандалар ҳомийси ҳисобланар экан).
23. «Қандай яхшики, кўнгил ич-ичидан ҳар замон-ҳар замон сенга майл қилади».
24. «Менинг ёмғир қатрасидай кўз ёшларим инжу бўлди, ҳақиқатан сенинг суҳайл юлдузидай чиқишинг шундай таъсир беради».
25. «Сўз — инжу, шоҳ қулогига таалуқи бор».
26. «Қад» сўзи эски ёзувда икки ҳарф ҳисобланиб «абжад» ҳисоби билан рақамга айлангириса 104 бўлади.
27. *Музаффар Ҳусайн мирзо* — султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғилларидан бири.
28. «Шам ўчса ҳам осмон қуёши айланиб турсин, қатра тўкилса ҳам боқийлик суви барқарор бўлсин».
29. «Фарзанд умр дарахти шохидан бир мевадир, агар ундан мева тўкилса ҳам дарахт барқарор бўлсин».
30. *Оқ уй* — ўтов, чодир.
31. «Соғарий айтар эди: Маъни ўғрилари ҳар қаерда менинг шеъримда бир яхши маъни кўрсалар ҳаммасини олиб кетганлар». Кўпчилик шеърларида бирор маъни йўқлигини кўрдим.
- «Шеъримдаги маънилари ўғирлаганлар», деб рост айтган у».
32. «Фонийлик гориди улар йўқолсалар, мен ҳам тўртинчилари — итлари бўлай».
33. «Мир (Алишер): «Тўртинчилари — итлариман», деди-ю, уларнинг қалбларидан сўз файзини топиб олди».
34. Бу ерда «Қалбуҳум» арабча таркиб бўлганидан «аз»ни ҳам арабча чиқиш келишик «мин» (дан) га айлангириса, грамматик таҳлил қилинган, бу ҳолда «аз қалбуҳим» шаклига ўтиб, қофия бузилади, дейилган.
35. *Таворуд* — бир-бирини билмаган ҳолда икки кишининг фикр ёки сўзининг бир хилда бўлиб қолиши.
36. «Эй хожа, мени ўз лутфинг билан парварिश қилдинг, орқа дунба келтириш билан семиртирдинг, ўтириб олиб, дунбани ўзинг мириқиб единг, орқалаб келтирганингни қорнингда олиб кетдинг».
37. «Хожа бизнинг дастурхонимиз учун сўйган бир-икки қўйининг орқа-пушт (эт) ини келтирди, лекин унинг улуғ сахийлик қўлидан бармоғим ҳам буланмади. Ушандан ўзи тўғрисида шундай тасавури борки, насабда икки пушт билан Хотамга етади».
38. «Хожа Деҳдор, Мир ҳада қилиб юборган тилла-тангадан ҳар нима келтирса, оёқ ҳақисини ола туриб, санамай беш юзу минг, дейди. Ҳисоб кунда шарманда бўлиш фикрини ҳеч эсига келтирмайди».
39. «Деҳдорга айтдимки, менга ҳурмат қилиб юборилган ҳам-ёндай ҳисса ол. Ўз ҳиссаси тўғрисида инсоф юзасидан сўз очиб: «Йўлда олганим етар», деди».
40. *Турдик* — бундаги «дик — син» ўрнида келиб, буйруқни билдиради: *Турсин*.
41. «Бир хушхат (котиб) сўзларимни ҳусни хат билан гўзаллар юзидай безади. Лекин унинг ҳар ерида қалам хатоси билан гоҳо бир нарсани орттирди, гоҳо камайтирди. Гарчи кўнгил тилагандек ҳолга

- юлмасам ҳам, мен ўз хатим билан уни тузатдим. Сўзларим устида ҳар нима иш қилган бўлса, унинг хатига мен камчилик етказдим».
42. «Сизнинг ҳаётингиз бақоси бўлсин» маъносига бўлган бу жумладаги ҳарфларни «абжад» ҳисоби билан сонга айлангириса, 880 х. (1475 мил.) йил чиқади.
43. «Латофат бўстонининг гули Сафий фонийлик боғидан жаннат томон кетганда бир улуғ киши (кўнгил) сўров йўли билан «Сизнинг ҳаётингиз бақоси бўлсин», деб тарих айтди».
44. *Муттаҳам* — тухматланган.
45. «Агар кўнгил билан қўл дарё ва кон бўлса, подшоҳнинг кўнгли ва қўли бўлур».
46. «Ҳар кимнинг оғзига тили бўлса, жаҳон шоҳи мадҳида бўлсин».
47. *Руқъалар* — ёзишмалар, хатлар, мактублар.
48. «Эшигинг тупроғидан бошим узоқлашгандан бери ҳар кун бирор хат орқали бош оғриғи қиламан. Сен томондан хат келганда, хат ичидан беҳабар, сенинг тўғрингда не хабар бўларкин, деб беҳуд бўламан».
49. «Сафарга жўнашинг тўғри келган пайдан буён хотирдан ўтганингда у ёқ-бу ёқни искаб қўяман. Сен томонга қуш учса ёки шамол эсса, бирор хат билан бош оғриғи қилмоқ истайман».
50. «Қаламни олдим ва ўйлаб қардим: бугунларда кетма-кет юборилган хатлар учун узр айтишдан бошқа бирор маъни кўнгилдан ўтмади ва хотирга ўзга сурат етишмади. Агарчи бу ҳам бош оғриғи дағдағасидан холи ва азиз вақтларини бекорга кетказишдан ташқари эмас».
- Агар сенинг олдингда нолиш қилсам у ҳам дардисар бўлур, агар узурни сўрасам у ҳам бошқа бир дардисар бўлур».
51. «Кўнгилдан чиққан у мақтовлар
Ҳама руҳонийларга жон бағишлайди.
Бу фируза ранг макондаги у тоза ис,
Покизаликка мансублар димоғини хушбўй қилади».
52. «Шоҳ ҳазратининг сояи давлатида
Эртаю кеч шундан бошқа ишинг бўлмасин:
Ўз манфаатинг хатини кўнгилдан тарошлаб,
Ҳақ учун халқ таянчи бўлгил».
53. «Юборган саломинг жон қушидай сайрайди,
Худди Исодай жон бағишловчилик қилади,
Ҳамма сўзлари айни келишганликдан
Аҳмади мурсал нутқидай ёқимлидир».
54. «Умидим шуки, Махдум иршоди билан
Мактуб юзасида ҳар бир нарсани ёзилса,
Буйруғидан худди қаламдай бош тортмай,
Юзага келиш муваффақиятидан баҳра олай».
55. *Мавлавий* — Жалолиддин Румий (1207—1273).

56. Тазмин — бировнинг шеърдан ўз шеъри ичига байт, мисраъ ёки ибора кўчирма қилиб киритиш.

57. «Устодлар шоҳи Ҳасандан жудолик шарҳини
Қандай ҳикмоя қилишни найдан эшит.
Унинг бўғим-бўғими бир-бирдан ажралган,
Жудоликдан шикоят қилади».

58. «Қалам найи дилим таржимони бўлди,
Қандай ҳикоя қилишни найдан эшит.
Уткир тил ва ёшли кўз билан
Жудоликлардан шикоят қилади».

59. Айрилиқ кунлари чўзилишининг ҳикояси ва муштоқлик тун-лари узайишининг шикояти шундай зиёдаки, оғзи боғлиқ давот кўмакчилиги ва тили синиқ қалам дастёрлиги билан бу хат доирасида уни арз қилишга қудрат етармикин ва бу саҳифа устида ўрмалашдан у ёзиладиган нарсани ёйса бўлармикин? Ноилож у бобга чек қўйиб, илтимос қилинади:

Узгалар ташвиши бўлмаган соатда,
Ер бўлган қутлуғ мажлисда
Ҳар қанча таъзим билан ер ўпиб,
Дуогўйларнинг ер ўпиш (ҳурмат)ларини етказгайсан.

Битмас давлат, туганмас саодат юзлансин...

60. «Қаламинг найи маъни шакарини
Найшакардай ичидан чиқарган,
Унинг хатини мушқин рангли чизиққа айлантирган,
Хат тағида зебо қизлар мазмунини дарж этган,
Балки, унинг нуқтасидан ҳар бир дона
Маъни тожи учун қимматли бир инжу бўлган».

«Илтифот юзасидан юборган мактублари, балки Уммонга ўхшаш табълари дарёсидан чиқарган гавҳарлари етишди. Ҳар ҳолда бош усти тожиги тикилди ва кўз ҳамда кўнгил уйини у билан ёритилди.

Иршод қуёши ер юзи толибларига ва осмон ичидаги қобиллар бошида тоблансин, вассалом».

61. «Қаламинг найи маъни ёш боласини
Ҳусн наботи билан парвариш қилган.
Тонг бошини тун кокили билан
Навқиронлар чеҳрасининг рашқини келтирадиган қилган.
Сўзнинг қисқаси, менинг узун тунимни
Парча-парча қилиб кундузга айлантирган».

62. «Маънилар билан тўлган шарофатли саҳифа, нозик нуқта-лар билан кўмилган гўзал иборалар ҳузурларга яқин бўлган узоқ-ларни ва узоқдаги яқинларни шарафлантирди. Ҳар сатрининг шаклидан баҳра юз берди ва ҳар ҳарфининг аксидан шодлик тобланди. Шиква шиддатидан шукр ва мақтов гунчалари етил-тирди ва гина тиканидан яхшилаш ва дуо гуллари очилтирди:

Агар сенинг лутфинг тиканзорларга етишса,
Тиканзорлар баҳористонга айланади».

63. «Гина ва шикоят ҳикояси шунинг учун юз бердики, ўзлари каминанинг мактубидан шундай нарса борлигини тасвирлаганлар ва ёзув ичига киритганлар, ҳолбуки:

Сендан шундай муомала бўла олмаски,
Бирор кимсага ундан гина етсин.
Сендан гинадан бошқа ҳеч қанчалик гина йўқ,
Чунки лутфинг уни тубидан узди».

64. «Яхшилар дарёси».

65. «Сирлар теранлиги».

66. «Фикрлар туҳфаси».

67. «Подшоҳ ноғорасининг ичи бўшу, гулгуласининг ҳайқирини бош оғриғидир, кимики, ҳўл-қуруққа қаноатланса, денгиз ва ер юзининг шоҳидир».

68. «Подшоҳ қасри кунгираси Зуҳал мақомидан ҳам юксак бўл-са-да, биғилки, ундан дин қалъасининг деворига рахналар бордир».

69. «Подшоҳлар тожини безорчи ўтли лаъл
Бошларида хом хаёллар пиширувчи лаққа чўғдир.
Жума кунни, ражаб оғи унинг тарихи ёди,
Қизикроғи шуки, унинг тамомланиши шу кун ва ойда
юз берди».

Арабча ёзувдаги «явми жомеъ шаҳри ражаб» тугалланиш йилини билдиради, бундаги ҳарфларни рақамга айлантирилса, 880 ҳижрий йил чиқади).

70. «Тумал қоидаси»—«абжад» ҳисоби билан ҳарфларни сонга айлантариб ҳисоблаш қоидаси.

71. «Дуо айтиш вазифалари адосидан сўнгра маълум бўлсинки, янгидан чопар келди ва янги қасидани етказди,

У қасидадан бир неча жойини ўқиб,
Хослар дилини унга боғланган кўрдим.
Шу аснода ҳушёрлик кўзи очилиб,
Ҳамма дилларни овланган кўрдим.

Ҳарчанд бошдан то охиригача ҳар байт ва ҳар мисраъда ҳар бир ҳарфига хотир фахрланиш нақдиналари суръати билан синчиклаб қа-раган бўлса ҳам, лекин ҳеч бир нуқсон қоралиги, сўз ҳуснига ва ма-

қола лутфига «кўз тегиш»ни дафъ этишга уринишдан бошқа ва ҳеч бир сохта нарсадан бу нуқсонлига камол мақтови либосини кийган ҳолда ўйлов назарига ташланмади, тўғри:

Пардозчи гўзаллар чеҳрасини безаганда,
Зарарни йўқ қилиш учун нилдан чизиқ тортади.

Унинг мазмунидан шундай маълум бўлдики, уларнинг хизматларини иқбол иродаси мақсад қибласига ва ёқимсиз кўринишлардан юз ўгиришга ундовчи бўлган. Аммо агар, масалан, юзадаги ишларни ўзгартиш ва зарур эмас нарсалар билан шуғулланишни тарк этишга кўп уринилмаса, чунки бу азиялар мизожига уйғун эмас ва узоқ эмас ва ҳеч жой йўқки, мақсад зоҳир эмас ва зоҳир бўлиш жамолини зоҳир бўлиш камоли бекитувчи эмас».

72. «Такаллуф тожини тарк қилган бош дўпписини ва жаҳондан «ўл ювган қўлнинг ҳўлини ўзига олувчи парча бўзни юборилди».

73. «Фақирлар эғнидаги кўп ямоқли тўн
Маъни олами юксақлигининг осмони ва юлдузидир».

74. «Эҳ, лочин таъбинг шавқидан
Муқаддас қушлар тустовуқ бўлади,
Киши орқали бир яхши матлаъ юборгансан,
Сўз усталари орасида бунинг мисли борлиги
айтилмайдди».

75. «Қачонгача елдай ҳар томондан жилва қилай,
Хоҳлайманки, ўз сарвим томон елиб югурай.
Фарёд қилиб, бошимга тупроқ сочиб,
Айтаманки, қутқар бу дарбадарликдан».

76. «Жон кўзи билан агар жонимга боқсанг,
Жаҳон бевошлигидан қачон ғусса чекардинг?
Бу бевошлик ҳеч қачон охирига етмайди,
Бевошлик орқали йиғноқ бўл, токи баҳра олгайсан».

77. «Дажла дарёси қирғоғида ёрдан узоқ, диёрдан жудоликда —
лафақ ранг кўз ёшидан кўксимда қон дажласи бор».

78. «Айрилиқ шони (туни) қуёшдай ғарб томонга яширинди,
Ё раб, етишув тонгини шарқ томондан чиқор».

79. «Бу мактуб, мактуб эмас, дардимни дафъ этувчидир,
Оғриқ билан тўла кўнглим оромидир,
Иссиқ дилим ва совуқ дамим тинчлигидир,
Яъни жаҳон кезувчи моҳимдан хабарчидир».

80. «Бу мактуб, мактуб эмас, ҳар бир шодликнинг негизидир,
Хурсандлик ва айш ҳосил қилишнинг яхши сабабидир,
Қисқа ва тўлиқ маъноли эканлиги билан
Гўёки «Жавомиул-калим»нинг қисқарганидир».

81. «Эй зангори фалак, инсоф билан айт,
Бу иккисидан қай бири яхшироқ юриш қилди?
Тонг отишдан чиққан жаҳонни ёритувчи қуёшингми,
Ёки Шом томондан кўринган жаҳонгашта ойимми?»

82. «Сенинг қаламинга қараб хат айтди: ўз юришингда
Шомдан Румга юзлаб яхши совғалар келтирдинг.
Агар ўртада сенинг оёғинг бўлмаса,
Айрилиқда қолганларга дўстнинг саломи етишмасди».

83. «Бир назар ташла, тенгқурлардан фарқли бўлай,
Нажмиддинга манзур бўлган ит, ҳама итларга бошчи бўлди».

84. Эй шамол, дилим яна ёр томон йўналди,
Жонни ҳам олиб бориб, оёғига улоқтир,
У пайтда оёғи ости тупроғидан бир оз олиб,
Жоним эвази учун мен берилганга келтир».

85. «Эй шамол, сен ёр манзилдан келдинг,
Келишингдан кўнглимга сабру қарор етди.
Бу қадар билан жонга қарор келмади, зинҳор,
Энди сен уни олиб бориб, ўзинг билганга топшир».

86. «Саломнинг «с» ҳарфидан ўткир тиш қилиб,
Жон танобидан тугунлар очган,
Салом «л» сининг сочга ўхшаш каманди билан
Аҳли диллар дили тузоққа илинган.
Олий жаннатдан ҳам яхшироқ салом,
Ундаги «алиф» Тубо дарахтидай барваста,
У «алиф» остидаги «мим» чашмасидан
«Тубо» остида гўзал булоқ, аён бўлган.

Шарафли суҳбат тухфаси ва олий мажлис ҳадяси қилиб арз эғи-
ладики, мавлави хизмати учун узанги ўпиш шавқи жилов ушлатгани-
дан, ўзимни унинг тасмасига боғлаш лозим кўринди, бинобарин янги-
дан таҳрирдан ўтган рисолага ҳамроҳ бўлган бу мактубни ҳузурлари-
га юборилди, агар маслаҳат кўрсалар подшоҳга етказсалар, бўлмаса:

Ҳар нимаки пок дилинга мақбул бўлмаса,
Варақлар бетидан ювиб ташламоқ керак.

Келажак саодатига элтувчи тез келган давлат мукаммал равишда муяссар ва ҳосил бўлсин».

(Кейинги шеърларда араб алифбесидоги ҳарф шақллари орқали сўз ўйини қилинмоқда; масалан: س (с) ҳарфи дандонасини тишга,

ل (л) шақлини қайрилган сочга ўхшатилади ва ҳоказо...).

87. «Ҳаддан зиёд саждада қилган «ниёз» (зорланиш) сабабли

Пешанаси «нун» нуқтасидан доғ бўлган,
Уша пайтда кўз шавқи туфайли «ё» дан
Ёзув юзасида дил оҳини изҳор қилган.
Агар «алиф» орқали вафода ягона бўлса,
Чаман сарвидай оёғи ўз жойида бўлур.
«Зо»дан ғам тунини ёритса,
Тепасидаги ойи юлдуз аён қилур.

Юқорида ёзилганидек ниёз арзидан, қалам тилидан ўтган ихлос баёнидан сўнг, муқаддас ошён бандалари ҳузурига арз шуки, шундай эшитилдики, ўн-ўн беш кун хасталик юз бериб, маъни осмоннинг тўлиқ ойи заифликка юз қўйган экан, мухлисларга бу хабардан осмон сингари саргардонлик ва зарра каби паришонлик ҳосил бўлди.

Худога шукурки, икки ҳафтадан сўнг у юксак юришли зот соғлиқ ва жамол буржига юз қўйган, қувват ва камол авжига майл этиб, шукрона саждаларини ерига етказган. Фалончини бу ҳолни аниқлаш ва бу сўзни тасдиқлаш учун юборилди. Илтимос шуки, тезда (у кишини) қайтариб юборсинлар ва бу фақирларни у хабарнинг яхшилигидан батамом хушҳолликка етказсинлар. Нукталар билан тўлиб-тошган рисола кайфиятидан ва қутлуғ мажлисдан ўтганлиги тўғрисида тезда олий мажлисга арз қилинур.

Раҳбарлик соялари қул ва эркинлар бошида абадий ва доимий бўлсин».

88. «Айтдим: кемам ҳар томон ҳайдалади,
Саргашталиқ келтирувчи ва йиғлатувчидир,
Йўқ-йўқ, билади ҳар нарсени, у билармондир,
У ҳам эса айлантирувчи қўлнинг асиридир».

89. «Бизнинг ёзмишимизга қалам
Юритувчи тангри биз билан сенга
Қадимий сирларни билдирувчидир,
Унга бизнинг дилимиз шундай бир
Парга ўхшашдирки,
Шамол уни орқа-ўнгига айлантира беради».

90. «Қаламинг овози билан узоқдагилар чақирилган,
Айрилиқда қолганларга етишиш нидоси берилган.

Касалларга шифо топиш қонуни ёзилган,
У билан куйганларнинг ўти сўндирилган.

У покиза манзилдан садоқатли мухлисларга шарафли мактуб етишиб, ҳар бири беқарорлик тезлиги, фиरोқ ва изтироб аччиғлиги ва муштоқлик ҳароратининг шиддатидан оғриган кўздан ва доғли юракдан улфат ватангоҳида ва яқинлик манзил жойида тинчиди.

У дасту панжа роҳатга ёндошсин,
Чунки у бу иззат-обрў учун ранж тортди».

91. «Яқинлар дидоринг давлатидан узоқ бўлди,
Оғриган жисм билан жон эса ўзларидан кечганлар.
Ғойиблигингдан бунинг ҳар иккисига футур етади,
Васлингга етишиш билан мен шод бўлайин».

Юборилган мактубнинг назми паришон жон билан дилни интизом ипига тортди ва насри ёш тўкувчи кўз гавҳар ва дуррини қаҳрабо ранг юзга сочди. Бу пайтларда узоқнинг узоғидаги мухлисларга айрилиқнинг етишиш давлати эришди. Қайғули жон билан дил изтиробини тинчитиш учун кўкракка қўйдим ва жонсўз йиғиларга ором бериш учун гирён кўз устидан жой бердим. Умидворлик шуки, айрилиқ куйганларини гоҳо шу хилда эслаб турсалар ва иштиёқ ўтида ёнганлар дилини мактуб билан овутиб шод қилсалар».

92. «Бошланиши шавқ ва севги билан тўлган ва ниҳояти қиёматгача чўзиладиган ҳамда худонинг мақбуллашига кўз тикилган дуо зорланиш йўли билан журъат ва хушнудликда йўлланади. Майл ва берилиш мулоқот шарафига эришишга шундан зиёдаки, қалам ва да-вот ишини эрта-ю кеч ишга солинса ўшандан озгинасини адо қилинган бўлур; ноилож қасд ва ният жиловини у орзудан қайтариб, бу икки байтга йўналтирилади:

Қ и т ъ а:

Зийрак у кишики, дунё харобасида
Сирлар хазинаси эшигини қоқади.
Қисқа мартабани оёқ остига ташлаб,
Қўлни узайган давлатга уради.

Кетмас умид боғи мевадор ва абадий саодат дарахтининг шохинунга пайванд бўлсин, вассалом».

93. «Биринчи ҳарфидан ниёз (зорланиш) юзини зоҳир қилган ва иккинчисидан шавқ ўти шўъласини дилдан чиқарган ва бошқа томонидан дил ғамини кўрсатган ва саҳифаси ўровининг чирмашувидан ўшандайин анланган нома (мактуб)ни арзга етказиб, маълум қилинадикки, бу пайтда шарофатли мактуб келди;

М а с н а в и й:

Упиб кўзимга қўйдим,
Бош устига ўрнатдим.

Ҳам кўзим нурининг боиси бўлди,
Ҳам бошим осмондан ошди.

Хат келтирувчи оғзаки сўзлар билан эркалаб, «Муҳаббатнома» китоби ва сандал шаробини элтиш билан севинтирди. Ҳар иккисини қўлига берилди ва уни шарофатли хизматга юборилди. Умид шуки, фироқ меҳнатининг кўринишини унинг мутолаасидан тасаввур қилсинлар ва иштиёқ дарду ранжини висол шарбати билан даво этсинлар. Юксақ соялари муридлар бошидан йўқолмасин, вассалом».

94. «Дашт томондан булут кўринди-ю, кетди,
Ташна лаблардан узоқдан ўтди-ю, кетди.
Биз жигар сўхталар умиди кесилиб,
Нам тўкмай йўлдан қайтди-ю, кетди.

Ҳар ҳолда ноумидлар умиди ҳосил бўлмади ва номуродлар муроди охирига етмади.

Умид шуки, у остона ходимларининг у кишига таалуқли бўлган ҳамма диний ва дунёвий маслаҳатлари ва у давлатхона хизматчиларининг у кишига боғлиқ бўлган моддий ва маънавий саодатлари энг яхши ва энг мукамал йўл билан муяссар бўлсин, вассалом».

95. «Кўнгил васлинг давлати туғини кўтарганда,
Жон ҳам шу йўналишга ўз ҳаёлини йўллади.
Ҳар қайсиси шу муродга яқин етганда,
Фалак номуродларни муродга етказмади.

Арзимиз шуки, толеъ юлдузи агарчи иқбол матландан порласа ҳам, аммо нима фойдаки, ҳасадчи фалак гардишидан шараф буржига етмай қайтиб кетди.

Йўлга чиқиб, хизматкорлик давлати белбоғини боғлаган ва хизматда ҳозир бўлган давлатмандлар қаторига кирмоқчи бўлган ёронлар маҳрумлик кўзини оёқ қафтларига суркаб, ўрду томонига қайтидилар...

Агарчи куёш узоқ кунларимда порлаб турса ҳам,
Фалак Исо нафаслига мени эргаштирмади.

Агар равшан хотирни шунга келтирсалар ва олий ҳимматини шунга ташласаларки, қутлуғ кўшун байроғи шаҳар томон майл қилса ва кундан-кунга ортувчи давлат аркони биргаликда юриш қилсалар, шоядки, азизлар туфайли бу кўз ёши тўкувчи камтарин ҳам ўша саодат ва иқболга, яъни етишув давлати шарафига мушарраф ва баҳраманд бўла олсам, вассалом».

96. «881 йилда дарвешлар дўсти ва уларнинг мухлиси, ҳамма машғулотдан тўқ, фақирлик йўлига ботир амир Низомиддин Алишер (бу киши ўз хоҳиши ва ихтиёри билан даража ва эътиборнинг аъло мартабасидан бет қайтариб, таслим ва ризо қадами билан фақирлик ва фонийлик йўлини қабул қилган) бу фақирдан, кўнгиладан ўтган ва хотирда қарор топган шаклдагидай илтимос қилди, бу билан қадим-

ги орзу янгиланди ва илгариги майл куч олди ва таъкид даражасига етди. Бинобарин чин ҳиммат ва ҳолисона ният билан ўша истакни ўташга ва топшириқни бажаришга киришилди.

Яхши ахлоқ ва шафқат маросимлари илгори бўлган мутолаачилардан умид шуки, «Муқаддас томонлардан эсан ёқимли хушбўйликлар» номланган бу тўплам ва асарнинг мутасадди ва боисини хотирнинг бир чеккасидан унутмасинлар ва хайрли дуо билан ёд қилсинлар».

97. Ҳазрати рисолат — пайғамбар.

98. «Соҳиб давлатки, замонимиз унинг вужуди билан шарафлидир, ҳарчанд унинг қадрининг пояси даража ва ҳашамат мартабала-рига, ҳашаматли подшоҳга яқинликка назаран, фазл ва адаб бобидаги ҳамда табиий ва ҳосил қилинган фазилатлар бобидаги маънавий мадҳияларга қиёсан шундай баланддирки, уни шеър билан таъриф-ланса-ю назм санъати билан тавсиф қилинса. Аммо шариф хотири тавозуъ фазилатини ўзига олиш ва шикаста нафслик воситасила шунга бориб етгандирки, ўзини бу тоифа қаторига ўтказган, бошқаларда уни улар табақасида тутиш ва улар тўдасидан ҳисоблаш жиҳатидан чеккиниш пардаси юқори кўтарилгандир, аммо инсоф шуки, ҳар каерда бу тоифа бўсалар — у бошдир, ҳар қачон бу табақа ёзилса — у дафтарнинг тепасидадир...»

Унинг гавҳар номи шундан улугроқдирки, назмининг ҳар тури унинг садафи бўла олур ва шеърнинг ҳар мақоми ундан шараф топа олур. Шеърдаги тахаллуси бу «муаммо»дан мафҳум бўлур, (буни) қайд қилинди.

Навойи номига «муаммо»:

Номининг моҳиятини тахаллусларда ҳеч ким тополмайди.
Топувчилар лабига ундан бир наво билгил, холос.

Агарчи унга табиат қуввати ва қобилият кенглиги жиҳатидан ҳар икки хил шеър: туркий ва форсий муяссар бўлса ҳам, аммо табиининг майли туркийга форсийдан кўра ортиқроқдир ва унинг газаллари у тилда ўн мингдан зиёда бўлиши керак, Низомий «Хамса»си муқобаласида айтган маснавий (иккилик)лари ўттиз мингга яқин, айтгандек, у тилда ундан илгари ҳеч ким шеър айтмаган ва назм гавҳарини тешмагандир. Форсий шеърлари жумласидан шу қасидадирки, Хусрав Деҳлавийнинг «Даръёйи аброр» номи қасидасига жавоб тарзида воқеъ бўлган ва нозик маънилар ва латиф хаёлларнинг кўпини ўз ичига олгандир. Бошланмаси будир:

Подшоҳлар тожини безовчи ўтли лаъл
Бошларида хом хаёллар пиширувчи лаққа чўғдир.

Баъзи бир Хижоз сафаридан қайтганларни (Жомийнинг ўзини — П. Ш.) табриклар, бу рубойни мактубда ёзган эди:

Эй зангори фалак, инсоф билан айт,
Бу иккисидан қай бири яхшироқ юриш қилди?
Тонг отишдан чиққан жаҳонни ёритувчи қуёшингми,
Ёки Шом томондан кўринган жаҳонгашта моҳимми?

Бу бошқа рубой бошқа бир мактубда:

Бу мактуб, мактуб эмас, дардимни дафъ этувчидир.

Оғриқ билан тўла кўнглим оромидир,
Иссиқ дилим ва совуқ дамим тинчлигидир,
Яъни жаҳон кезувчи ойимдан хабарчидир.

Бу бошқа рубоий янгидан бошқа бир мактубда:

Агар бутхонада бўлсам сенинг гап-сўзингда бўлай,
Агар Маккада бўлсам сени қидирувда бўлай,
Ҳозирлигингда рўпарангда бўлай,
Ғойиблигингда кўнгили билан сен томонда бўлай».

99. Бу асар «Муҳокаматул-луғатайн» билан бирга Навоий «Танланган асарлар»нинг III томи сифатида 1948 йилда Ўздавнашр томонидан нашр этилди.

100. *Муаммо* — бирор байт ёки мисрада бирор номни бекитиш усули, бунда бекитилган номни, махсус қондага асосан, рамз, имо, ишорат, тескари айлантириш, ўхшатиш ёки «абжад» ҳисоби ва бошқа йўллар билан топиб олишга тўғри келади. Бу санъат Жомий ва Навоий даврларида жуда авж олган. Бу ҳақда Жомий учта рисола ва Навоий ҳам битта рисола ёзган.

101. *Интиқод, таркиб, таҳлил* — муаммо қондаси терминлари.

102. «Ё раб, бу гўзал ҳурлар рашкини келтирувчини,
ва бу жаннат боғининг гўзалини
Ҳар бир хушёрнинг кўнгили ва кўзига
Манзур бўлиш муваффақиятига эриштир.
Хусусан у фақирлик йўлидаги ботирга ҳам
Ботирлигидан унга икки шер ном бўлган,
Ундан бири дин йўлида худонинг шеридир,
бошқа бирининг панжаси ҳам бир ов учун очиқдир».

103. Каминаи камтариннинг тухфаси.

104. «*Хамсагайн*» — икки «*Хамса*», Низомий ва Хисравники.

105. «Шоҳгау аркони давлатга муборакдир:
У арслон ҳайбатли ва шер савлатлилар.
Айниқса у мард йигит қадимдан
Насаби ҳам исмидай шер устига шердир.
Мардлик жангалининг ботири бўлганидан
Жаҳон мардлари ичида номи икки шердир:
Бириси даврон қалбаларини қўпарувчи
Бириси қулонларга панжа урувчидир.
Муаммо йўли билан ундан ном чиқардимки,
Умумнинг хаёли ундан узоқдадир.
Шундай бўлмаганда фаҳму идрок у тўғрида нима
қила олади,
Чунки бу пок гавҳарни юзларча қутичага яширгандир.

Таъби шеърда қилни қирққа ажратади,
У қилдан қаламининг учи шеър тўқийди.
Бу мушкин шеър (соч)дан кўнгилга тузоқ қўяди,
У ширин шеърдан кўнгили тилагини беради.
Ошиқлар дили у бирдан бандда қолган,
Гўзаллар лаби бу бирдан ширин кулган.
Инсонларга нур иниши охирга етгандай,
Бу равшан нафаслар унинг зикри билан тугалланди.
Тўғри, одамийлик корхонасида
Ундан бошқалар маҳрамлик йўлини кам топди.
Ҳамиша (унга) даври-олам ҳадияси бўлиб тургунча,
Очкўзлар таъби шоду хуррам бўлаверади.
Кўнгили олам худосига шунчалик сифинсинки,
Олам ҳадиясини хотирга келтирмасин.
Сўзни дуо билан тугалладинг,
Тилни афв сўрашга чоғлагин, эй Жомий».

106. *Тавилуз-зайл* — кети узун.

107. «Баъзи бир ой ва йил доирасидан ташга чиққанлар зикрида
ва баъзи хол нуқтасининг марказинишилари дуосида».

108. «Соқий, у узоқ йиллар турган майни бер,
У эритилган ёқуту суяқ лаъли бер.
У майки, дўстлар ичсинлару,
Бир-бирлари билан меҳр-вафога киришсинлар.
Ҳурқанларга ором бўлсин,
Кесилганларга пайванд бўлсин.
Дўст агар дўстга пайвандлик қилса,
Умид-орзу дарахти унумдор бўлгай.
Умид хазинасининг калити дўстдир,
Абадий айшнинг хушхабарчиси дўстдир.
Мавжудлик мақсади дўстдан бошқа кимдир,
Бу савдо ва фойда дўстдан бошқа нима учундир.
Мавжудликнинг бошланишидан хотимасигача
Бирор қуш ёрдай парвоз қилолмайди.
Хусусан ошналик боғида
Вафо шоҳида Навоий туради.
Яъни Навоий лутф қилса.
Шикасталар дилини эркалайди.
Бундай иш ўрнида бошқа иш йўқдир.
Жаҳон дўстларининг барчаси бу дўстга фидодир».

109. «Кел Жомий, умр бўйи машаққат тортиб,
Кўнглингда бу «беш хазина»ни дунёга чиқординг.
Сенинг бу «беш»нинг шундай кучли панжа бўлдики,

Ундан дарё кафлар қўли буралиб кетди.
 Икки бошли қалам ажиб аждаҳодирки,
 Гавҳар хазиналарини тўкиб ташлайди.
 Аждар хазина эшигидан жой олади,
 Лекин хазина туғадиган аждаҳо оз топилади.
 У аждаҳо сенинг муштингда хазина бўлди,
 Унга илон бармоғинг чирмашиб олди.
 Бу хазина билан илон гавҳар сочар бўлганидан,
 Дунё этаги гавҳарга тўлиб кетди.
 Бироқ кўраманки, ҳар хазина ўлчовчи қаламидан
 Бу ўтар дунё «Беш хазина» билан тўлгандир.
 У «беш»ларга сенинг «беш»инг қачон тенглашарди?
 Уларнинг бир хазинаси сенинг юз хазинадан яхшидир.
 Хусусан у панжаки, Ганжадан сарпанжа урган
 Шерга қарши ўз сарпанжасини урди.
 Туркий тилда ажойиб бир нақш келдики,
 Жоду дамлар лабига муҳр босиб қўйди.
 Бу қаламга фалакдан офаринлар бўлсин.
 Чунки бу ёқимли нақш ўша қаламдан туғилди.
 Бу қалам форсий тил ағаларига, форсича
 Назм дурларини тизувчиларга раҳм қилди.
 У ҳам агарда форсий тилда ёзганда, (бошқаларга)
 Сўз айтишга мажол қолмасди.
 У мўъжизали назмлар мезониди
 Низомий киму Хисрав қанақа бўларди?
 У бошқа бир тилда сўз юритганидан,
 Ақлнинг орадаги фарқи ажратилишига йўл қолмади.
 Эҳ, сенинг табъинг сўз устодидир.
 Қаламинг очқичидан сўзга кушойиш бўлур,
 Равнақи кетиб қолган ва хорлик
 Бурчагидан ўрин олган (туркий) сўзга
 Сен янгидан обрў бердинг.
 Уни ижод майдонига тортиб чиқардинг.
 Сенинг фикринг нуридан сафоли бўлди,
 Лутфинг навосидан наволи бўлди.
 Бу назм дарахтини ўстиришимга,
 Юрак қони билан ҳосилга киритишимга
 Сенинг сухандонлигингдан бошқа,
 Илмий сўз юритишингдан ўзга сабаб йўқдир.
 Ваҳолонки, мен уни безаганимда
 Ҳеч кимдан на эҳсон ва на таҳсин истадим.
 Бахилнинг эҳсонидан нима чиқарди-ю,
 Нодоннинг мақтовидан нима келарди!

Сўз лутфи билан сени мақтар эканман,
 Сени ўз билимим чегараси қилиб кўрсатдим.
 Бу мол ва мартаба жонпарвар бўлса ҳам,
 Сўз етуқлиги ҳаммасидан юқоридир.
 Бу кўҳна фалак бирвошдан айланнишдан тўхтар,
 Бироқ жаҳон бор сўз қолур.
 Сўз ҳам агарчи доим бақолидир,
 Хомушлик эса ажойиб дилкаш ва ёқимлидир.
 Кел, эй соқий, дилкаш қадаҳ келтир,
 Оловдай иссиқ ва равшан май келтир.
 Токи у дилкаш қадаҳга лаб теккизай,
 Барча қалам ва дафтарни ўтга иргитай.
 Кел, эй созанда, чангни тезлатиб юбор,
 Чолғу мизроби билан куйни юксалтир,
 Кўнги қулоғидан пахтани олайлик,
 Ҳама ёқни қулоққа айлантириб, дам олайлик».

110. «Кўринадики, бу қамина аслий табиат ва туғма қобилияти
 туфайли қутлуғ оқибатли сўз санъати ҳукмлари ўқларининг нишона-
 си тушгани ва «мутақаллим» улуг исми сирлари жавҳарларининг
 садафи бўлганидан, ҳаргиз ўз вақтларини буткул бирор назм юзага
 келтириш ва бирор наср яратишдан фориг топабилмади ва холи ки-
 лолмади; бинобарин, йил ва ойларнинг айланиши ва замон ҳамда
 даврларнинг ўтиши билан насрий асарлардан турли-туман рисола
 ва китоблар ва маснавийлардан хилма-хил дафтарлар ва қасида ҳам-
 да ғазаллардан бўлак-бўлак девонлар тўпланган эди. Бу пайтларда
 ҳижрий тарихининг тўққиз юзга тўлишига уч йилдан ортиқ қолма-
 ган эди, дарвишлар дўсти ва муҳлиси, балки уларнинг дўст тутган
 ва ихлос қўйган кишилари Низомиддин Алишер ўзининг шарафли
 ҳимматини шунга олиб келганки, сони учга етишган қасида ва ға-
 заллар девонини учта тоза писта мағзини бир пўст ичида парварши
 қилгандай, бир жилдга бириктириб, бу фақирдан шунини илтимос қил-
 дики, ҳар бириси бир хос исм билан махсусланса, бу билан дудмол-
 лик ва аралашлик тухматидан халослик суратини қабул қилса.
 Бинобарин, юзага келиш вақтлари мулоҳазаси билан, биринчи
 девон йигитлик пайтларида тинчлик ва омонлик замонининг аввал-
 ларида юзага келганлигидан «Ешликнинг бошланиши» деб аталади.
 Иккинчи девон тирикчилик кунлари боғланишларининг ўрталарида
 тартиб топганидан «Боғланиш воситаси» деб номланади. Учинчи де-
 вон ҳаёт охирларида уни тартибга солиш бошланганидан «Ҳаёт хо-
 тимаси» деган исм берилади.
 Умидворлик худога аёндики, ҳамма азизларнинг номлари яхши
 ишлари ва ёқимли сўзлари воситаси билан турмуш саҳифаларида
 қолади:

Бу тўла жафоли фалак ҳеч қачон
 Бизнинг номимизни борлиқ бетидан йўқ қилмасин.
 Чунки унинг (номнинг) боқийлиги дастлабки ўлимдан кейин
 Донишмандлар айтадиларки, иккинчи ҳаётдир...»

111. *Муסיқий ва адвор* — музика ва унинг назарияси ҳақида рисола.

112. «Эй комил, доимо, жоҳилдай бошингда улуғлик айланади,
Мақсаднинг мартаба бўлганидан сени комил эмас, жоҳил
дейман».

113. «Гўзал дилдорим жамолин бир лаҳза кўрсам кошки,
Ул оёқ тупроғидан кўз равшан этсам кошки».

114. *Мусаддас* — олтилик, шеърда бир шоирнинг ҳар икки мисрагга тўрт мисрадан қўшиб, олтиликка айлантириш.

115. Дўст йўли тупроғига жо қилсам эрди кошки,
Ул оёғ тупроғига юз суртсам эрди кошки,
Ул гўзал сарв ўз кўчасидан чиқса эрди кошки,
Порлаган юздан пардасин кўтарса эрди кошки,
Гўзал дилдорим жамолин бир лаҳза кўрсам кошки,
Ул оёқ тупроғидан кўз равшан этсам кошки.

116. *Девоний қилмоқ* — мусодара қилмоқ.

117. *Бурро* — лағмонга ўхшаш хамир овқат.

118. «Менинг қулоғим Масиҳга ўхшаш малакдан сўрсаки, қаерда ҳарам эшагининг ҳанграши хотирга ташвишли бўлади?»
(*Ноҳиқ* — эшак; *наҳиқ* — эшак ҳанграши маъносид).

119. Жомийнинг вафот тарихини бизнинг ҳазирги ҳисобга айлан-тирилса 1492 йил 8 ноябрга тўғри келади.

120. *Мусалло* — намозгоҳ, катта мачит.

121. *Миҳаффа* — тобут.

122. Навоийнинг ўзи.

123. *Хуруф роқими* — ҳарфларни битувчи (Навоий).

124. «Ҳақиқат конининг гавҳари, маърифат дарёсининг инжуси
Ҳақга етишди ва дилида бошқа нарса йўқ эди.
Илоҳий сирнинг кашфиётчиси эди, шу сабабдан, шаксиз,
Вафоти тарихи «кашфи асрори илоҳ бўлди».

(«Кашф асрори илоҳ»даги ҳарфлар сонга айлантирилса 898 ҳ.
(Жомий вафоти) йили чиқади).

Марсия¹²⁵

Ҳар дам осмон анжуманидан бошқа бир жафодир,
Унинг ҳар бир юлдузи бошқа бир бало доғидир.
Кундузу кечаким кўку ҳорадир унинг тўни,
Кечаси бошқа бир аза-ю кундузи бошқа бир азадир.
Балки ҳар лаҳза йўқлик даштидан бир азадирки,
Ҳар дам ажал гуруҳидан бошқа бир фано гардидир.
Дунё бир мотамхонадирки, ҳар тарафидан

Бошқа бир оҳ тутунию, бошқа бир нолаву войдир.
Унинг оҳи дилга қоронғилик орттирур,

Войи ҳам жонга бошқа бир қайғу солур.

Бу боғ гуликим, мотамзадаликдан юз порадир.

Ҳар бири куйган бошқача қатма-қат тўндир.

Унинг суви заҳару, ҳавоси бадбўй, нима қизиқ,

Чунки бу манзилда ҳар лаҳза бошқа бир вабодир.

Аҳли диллар поклик гулшани томон майл этдилар,

Бу шунинг учунки, унда обу ҳаво бошқачадир.

Ишонч эгалари қарашда бу дунё жой эмас,

Бу тоифанинг ҳақиқий ватани бошқа жойдир.

Шу сабабдан, азал жами майининг масти бўлган Жом орифи

Сархушлик билан фано уйдан ватан томон кетди.

* *
*

Эй, сенинг жойинг худога яқинлик ҳарамю,
Жаннат боғи томон қачон парвойинг бор?
Ер ҳарамидан фаришталар оламига сайр қилганинда,
Малак гуруҳи анжуманига ғавго тушди.

Поклик ҳарамии тўтилари сенга дилдан муштоқлар,

Ҳамдамлик чамани булбуллари сенга жондан шайдолар.

Қазо кимёгари сиймойинг равшанлиги асаридан

Осмонга бошқа бир қуёш чиқарди.

Тўққиз фалак чарх уриб атрофинга келишди.

Гўё ҳар бирининг бошида савдойинг бор.

Олами арвоҳга шунинг учун ғавго тушдики,

руҳпарвар нуктангни жон билан ёзсинлар.

Қутблар руҳи истиқболингга келишди,

Авлиёлар жони хоки пойингга йиқилишди.

Сени қўлма-қўл бир жойга олиб боришдики,

Бу ғам маконида ҳам у жойни хоҳлардинг.

Сен ҳақиқий мақсадга эришдингу қолди

қийматгача жаҳонда дол-фарёдинг.

Сенинг фироқингда ғамзадалар дили ғамгин қолди,

Шундан мотамда қолганлар мотам уйининг чекаси қоронғу
қолди.

* *
*

Сен кетдингу жаҳон халқининг дили зор қолди,
Қийматгача фироқингга гирифтор қолди.
Кўйганлар дили оҳининг ўтидан, абадиян,

Бу айланувчи гунбаз букрисиди тутунлар қолди.
Сўфийлар етук муршидсиз юришиб,
Юзларча ҳал бўлмаган мушкиллари шундайча қолди.
Художўйлар сулукида сендан камол етар эди,
Равишларида ожизликлару атворларида нуқсонлар қолди.
Уламога машъал бўлдингу дарс сендан нурланди,
Машъал қоралашдию қиёматгача қоронғи кеча қолди.
Динга юз халал йўл топдики, диндорлар
Тасбиҳи синиб, кафда зуннор ипи қолди.
Ҳақ сирри парда орқасига яшириниб, кўз ёши тўкишдан
сирлар хазинаси дурлари лойга қоришганча қолди.
Наинки юз алам тикани эрқиллар дилигагина қадалди,
Икки юз ситам юки яхшилар танида қолди.
Толиблар фано йўлининг равиши қўлдан кетди,
Ҳар бири юз хаёл пардаси орқасида қолди.
Сенинг ўлимингдан даврга қандай зилзила тушди,
У зилзиладан исломга қандай халаллар тушди!

* *
*

Бу азодан олам бўйлаб на гадо қолди, на шоҳ,
Сенинг мотамингда тортдилар икки юз нолаву оҳ.
Булутдай ўкириб, наъра уриб соя ташлади
Сенинг тобутинг устига карам кўши — тангри кўланкаси.
Муяссар бўлсайди тобутни елкамга тортиб,
Мендай дили куйган мазор томон ҳамроҳ бўлардим.
Жаҳон шоҳлари тандаги тўнни чок қилиб,
Тобутнинг олдида қаттиқ қайғу билан қадам ташлайдилар.
Жаҳон кеккайганлари тобутнинг остида паст бўлиб,
Ҳаммалари йиғлаб, сенинг юкингни букчайиб кўтариб
борадилар.

Тобутинг ҳар пояси бир қутб (улуғ киши) елкасида,
Лекин тўртовлари бир бўлиб, дод солиб йиғлайдилар.
Бир оламни бошқа бир оламга элтмоқлик
Шундай огоҳ юк ташувчилардан бошқага мумкин эмас.
Улуғ бетоқатлик тушдики, шу қадар кўз билан
айланувчи осмон у томонга қарай олмади.
Гарчи сенинг тунинг нур билан ойдиндай оппоқ бўлса-да,
Лекин бундай қора кунни ҳеч ким кўрмаган.
Намозингга минглаб кишилар тўпланди,
Юз минглаб фаришталар ҳавода соф боғлади.
Ҳамма фиғон тортиб, чок дил билан олиб борди сени,

Хазинадай жойладилар тупроқ кўксига сени.
Муридлар гуруҳининг ҳаммасида кўкс тилик,
Буларнинг ҳар бири сени тилик кўксга тортмоқ истади.
Жаҳон покларининг боши эдинг, шунингчун пок тенгри
пок келтирди-ю яна ҳамон пок олиб кетди сени.
Висол дарёсига чўмгансанки, ҳимматинг кўзида
Сенга жаннат гулхану (ундаги) туби дарахти хашакдир.
Пок руҳинг тўққизинчи осмонга (чиқишга) шошилди,
Шунинг учун ҳам танинги ер остига кетишидан сенга нима
зиён?

Осмондан сенинг пок танинги келгани —
Ҳамма жаҳон поклари пок танига етишди.
Фалакларга сайринг шунинг учун бўлдики, пайғамбар
сен билан ҳамдам бўлишни худодан сўради.
Маънилари идрок қилишда ақли расо эдинг,
Шунингчун ҳам идрок сени фикрлай олмайди.
Еронларнинг ҳиссаси зору ғамгинлик экан,
Лекин мен ғамгиндай сенга бирор зор йўқдир.
Махдум чиқсин, деб улуғлар саф тортдилар,
Мухлислари юзингни кўришдан маҳрум этма.

* *
*

Дўстлар, ҳамма фанда олам яғонаси қани?
Одам болалари жинсининг афзали ва энг фасиҳи қани?
Орзуси биёбонда халойиқ ҳалок бўлди,
Ҳамманинг давоси бўлган Исо нафас Хизр қани?
Фироқи тигидан дўстлар дили юз захм бўлди,
Яхши хулқи ҳаммага марҳам бўлган киши қани?
Қалам юзини қора қилиб, ўз кўксини уриб чок қилиб,
деди: олимлар аълами бўлган менинг ғам қани?
Хужра бўшу китоб ва қоғозлар чочилган,
Хужра эгаси қаёқда, уларга назар солувчи қани?
Қасрда ғамзадаларнинг ўз-ўзини ўлдиришида бошқа гап йўқ,
Уларга таскин берувчи ва улар ғамига ғамдош бўлувчи қани?
Хуросонда ҳеч кимса хурсанд эмас деб бўлмайди,
Ер юзида топилган кишининг хурсанди қани?
Бу мотам ёлғиз зоҳидлик хонақоҳига тушмади,
Фонийлик дунёсида ҳам мотамдан бошқаси қани?
Эй қолган умрни фонийликда ўтказишга аҳд қилувчи,
Бу фонийлик дунёсида боқийлик аҳдининг маҳкамлиги қани?
Ишқибозлар қайғудан дилга ўт солдилар,
Жон фидо қилувчилар ҳам бу ғам ўтидан куйдилар.

Эй, сен узундан-узоқ сафарга равона бўлдинг,
 Бу хилдаги сафарга кимки чиқди — яна қайтмади.
 Наинки қалам учидан сеҳрни яна боғладинг,
 Балки тил банди билан жаҳондан муъжизани олиб кетдинг.
 Поклик нафасингни бирор кимсадан қайта топиб бўлмайди,
 Чунки пайғамбардан кейин ҳеч ким ваҳй билан имтиёз

Шоҳнинг жонида сенинг ҳижронинг ўтидан ёнғин қолди,
 Банданинг юз пора дилида сенинг ғамингдан ёвиб ёриш

На шоҳ, на банда, қиёмат кунигача дунёда
 ҳар ким турса, сенинг мотамингда фарёд қилур.
 Гарчи юзингни васл пардаси билан яширсанг-да,
 Иззат ва ноз ҳарамида то абад жилва қилурсан.
 Пурнур руҳингдан ҳам мадад етказки,
 Сенинг ҳажрингда талай талабгорлар харобдир.
 Эй рафиқлар, ҳамманинг ишининг оқибати шудир,
 Охирнинг фикрини бошда қилиш яхшидир.
 Ҳар ким жаҳонда юз аср қолса, афсун билан
 ўйни кўрсатувчи фалак жаҳондан тортиб олади.
 Маъни шоҳининг агар сурати шундай бўлса,
 Қиёматгача сурат билан маъни шоҳ бўлсин, омин.

ҲОЛОТИ САИД ҲАСАН АРДАШЕР

- 1) Зоҳир улуми — зоҳирдаги китоб ва таълим бериш орқали ҳосил қилинадиган илмлар, фанлар.
  - 2) Бир қарн — ўттиз йил.
  - 3) Саккиз юз олтимиш — бизнинг йил ҳисобимизда 1455/56.
  - 4) Ато қилмоқ — бермоқ, бахшиш қилмоқ, бағишламоқ.
  - 5) Мо амкана — имкон борича.
  - 6) Султон Ҳусайн Бойқаро.
  - 7) Мухтасар маскан — кичкина уйча.
  - 8) «Лаъл тошдир, тош қозон ҳам тош, бироқ, ўртада тафсует бордир».
  - 9) 894 ҳижрий — 1488/89 йил.
  - 10) Мазмуни: фонийлик саркардаси Сайид Ҳасан кетди, унинг жойи мангу биҳишт бўлсин. У покиза зот кетидан тарих (вафот тарихи) қидирдилар, айтдимки: «пок жаннат макони бўлсин».
- Юқоридаги «жаннати покаш макон бод» жумласидаги ҳарфларни «абжад» ҳисоби билан тегишли рақамларга айлантириб жамланса, вафот тарихи — 894 ҳ. чиқади (бизнинг йил ҳисобимизча 1488/89).

ҲОЛОТИ ПАҲЛАВОН МУҲАММАД

- 1) Кушти — кураш тушиш; куштигир — кураш тушувчи полвон; куштидонлиғ — кураш усулини билиш.
- 2) Адвор ва мусиқий илми — композиторлик ва музикашунослик билими.
- 3) Эй соқий, қиш кетди-ю, эртаги аҳвол номаълум, ўзимизни бугун хурсанд қилайлик, эртани эса ким кўрган?
- 4) «Чеҳранг тобланишдан ҳар бир хонага шамъ пайдо бўлади, девоналар дили қатма-қат сочинг асиридир».
- 5) «Гоҳо тингиги ошиқлар қатли учун чиққанда, бир мушоҳада билан юз шаҳиднинг мақсади ҳосил бўлади».
- 6) «Котибий ғам тунидан нолима, Абусаид давлати баракатидан саодат тонги отиб қолади».
- 7) «Даргоҳингга ёлвориб билан юзланганимда, кўнгил юзини иқбол каъбасига йўналтирган бўламан».
- 8) «Айтдим: ишқинг оламида ишим ғам биландир. Лаб остидан кулиб деди: ғам йўқ, олам ишидир».
- 9) «Унинг буралган мушкли кокили хаёлидан кўнгил дуди «Куштигир»нинг боши устида худди туғ бошидаги қора нишондир».
- 10) «Эй соқий, косани айлантир ва нўш қил, дастлаб ишқ осон кўриниб эди, бироқ мушкли тушди».
- 11) «Ҳозирда ўзим учун шундай маслаҳат топдимки, майхонага кўчайину у ерда шод ўтирайин».
- 12) «Олтин хазинаси бўлмаса ҳам, қаноат хазинаси боқийдир, уни шоҳларга, ановисини гадейларга берди».
- 13) Баъзи ёронлар — Навоийнинг ўзи.
- 14) «Ажал агарчи ношод тандан жонни олса ҳам, асло меҳрингни менинг ёдимдан ололмайди. Хоҳлайманки, тупроқ бўлаю, шамол олиб кетса, шундай бўлсаки, Астрободга олиб кетса».
- 15) «Ром бўлган оҳуингни унутма, Ром бўлган овлоғингни унутма. Ром бўлган ётоқхонаси. Ром бўлган оҳуингни унутма».
- 16) Лангари — такия, дарвишлар, фақирлар ётоқхонаси.
- 17) Худонинг сояси такиямга ўз соясини тушириш билан унинг шарафини юксак осмондан ҳам юксалтириб юборди. Агарчи осмон ўз атласини шоҳга пояндоз қилган бўлса ҳам, кошки ўзим бўлардим, жонимни унга чочқи қилардим».

- 18) «Агар ҳолим фалакка маълум бўлса, Юз кўз билан аҳволимга йиғларди. Менда янги очилган гул ҳосили бор эди, Хайфки, хазон шамоли олиб кетди. Умр бўйи яхшилик уруғи эқдим, Униб чиққач, хирмон кўтаролмадим. Шунинг учун тирикчилик менга заққум бўлди. Кексалик мени ёшлиқдан иргитиб ташлади. Мен энди у занжирли шер эмасман, Кексалик ғами мени бутунлай олиб кетди. Ота болани шунинг учун тарбия қиладики, Токи у катта бўлганда ғамхўрлик қилсин. Ундан йигитликда натижа чиқсинки,

Кексалик пайтларида у ишга ярасин.

Мени кексалик охирида шундай итқитдики,

Иигитлик менинг учун ҳеч фойда бермади.

19) *Санойиъ ва аруз* — шеърда ишлатилган турли санъатлар ҳамда шеър вазнлари.

20) *Махраж ва тажвид* — қуръон ўқиш қоидалари.

21) *Нужум илми* — юлдузларни текшириш илми, астрономия.

22) *Ҳикмат* — фалсафа ва унинг қисмлари.

23) *Султон Ҳусайн Бойқаро*.

24) *Ушқлари* — болалари.

25) *Фалокат айёмидин...замониғача* — яъни Навоийнинг тушқунлик, ғариблик (фалокатли) кунларидан бошлаб, то машҳур бўлиб кетган замониғача.

26) *Била* — бирга.

27) *Мафосил марази* — бўғин зирқираш касали.

28) Фақирлик йўлида сенинг иршодинг биланмиз.

Кеча-кундуз ҳамиша сенинг ёдинг биланмиз.

Фонийлик доирасида номингни такрорлаш биланмиз,

Яъни: сенинг Неъматободинг етимларимиз.

29) «Эй Мир, сен пирсан, биз сенинг иршодинг биланмиз,

Доим сенинг дуойинг ва ёдинг биланмиз.

Бу шаҳар сенга яхши-ю, биз сен билан шодмиз,

Ўлдиқ, Астрободингни харобидирмиз».

30) Шеър ёзиб, охиридан «абжад» ҳисоби билан воқеанинг тарихини (йилини) чиқариш.

31) «Етти ўлка паҳлавони Муҳаммад

дунёда унинг мисли ва тенги йўқдир.

Сўфиларнинг боши ва сарҳалқаси

дунё қайдидан қанот ёзиб кетди.

Иқбол юзасидин даврининг ҳурматли кишиси бўлган

олам таянчи Жом маърифатчиси (Жомий) кетидан

бир йилдан кейин ранг-баранг ҳолдаги бу кўҳна

дунёдан жаннат томонга юриш қилди.

Кимки ўлим тарихини сўраса,

айтингки, — «Махдумдан сўнг бир йилдан кейин»

(кетди)».

(Мазкур ҳарфларни сонга айланттирилса 899 ҳ. йил — 1493 мил

чиқади).

«МУҲОКАМАТУЛ-ЛУҒАТАЙН»

1) *Такаллум аҳли* — сўз ағаси, сўзловчи; шоирлар, адиблар.

2) *Муфарриҳ* — ҳурсанд қилувчи; марваридни енчиб қўшилган хушмаза, хушбўй дори.

Бу шеърнинг мазмуни: «Инжуни дори учун олганда, майдалаб

бир мисқолини бир тангага сотилади. Подшо қулоққа соладиган бўлса, бутун ҳолда олинади, демак, қиймати мулклигига, эътибори моллигига қараб бўлади...»

3) Бу шеърнинг мазмуни: «Сўз шундай гавҳардирки, мартабасини аниқлашдан нутқ эгалари ожиздир: мартабаси — ёмон сўзнинг ҳалок қилувчанлигидан тортиб, яхши сўз билан Исонинг мўъжиза кўрсатишига (одам тирилтиришига) қадар боради».

4) *Тўюр, баҳойим ва сибоъ* — қушлар, ҳайвонлар ва йиртқичлар.

5) *Мутанаввиғ шаҳр вақуро вожибол ва саҳро ва беша* — турли хил шаҳар, қишлоқлар, тоғлар, саҳро ва жангал.

6) *Аҳодис* — ҳадислар, сўзлар (пайғамбар сўзи).

7) *Қойил* — сўзловчи.

8) *Фуруъ* — шаҳобча, тармоқ.

9) *Манишаъ* — келиб чиққан.

10) *Нубувват, рисолат* — пайғамбарлик, элчилик.

11) *Сорт* — Навоий бу сўз билан форсий тилида сўзлашувчиларни кўзда тутди.

12) *Ихтилот алас-савия* — аралашув тенг, баб-баравар.

13) *Биажмаиҳим, муҳиқ* — ҳаммалари, ҳақли.

14) *Возеъ, вазъ* — ясовчи, ясах (сўзни).

15) *Мўълим* — алам берувчи, оғритувчи.

16) *Тажнис ва ийҳом* — икки ва ундан кўп маъноли сўз. Шеър мисраъларида шу хилдаги сўзни келтириб, турли маъноларни ифода қилиш санъати, туюғ.

17) *Алам* — от, исм.

18) *Шағи муҳриқ* — қўйдирувчи нарса.

19) *Мурур* — ўтиш, юриш, кетиш.

20) *Муқаммирга бурд жиҳатидин амр* — қимор ўйновчига (қиморда) ютмоқ учун буйроқ.

21) *Маъхулдий албиса* — эскидан маълум кийимлар.

22) *Икки мафъуллуқфеъл* —

23) Бу арабий жумланинг мазмуни: «Ақчани Зайдга бағишладим».

24) *Мубтадий* — бошловчи, янги бошловчи.

25) *Муътод* — одатланган.

26) *Сабо авони* — ёшликнинг бошлари.

27) *Шуур синни* — англаш, тушиниш ёши.

28) *Масун, маъмун* — асралган, сақланган, қўриқланган.

29) *Табъ бевек ва лоуболий* — табъ ботир, қўрқмас ва парвосиз.

30) *Замир сайрафиси* — кўнгил саррофи, заршуноси.

31) «Махзанул-асрор». («Сирлар хазинаси») буюк Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1141—1209) асари. Низомийнинг бу асарига жавобан Навоий «Ҳайратул-аброр» («Яхшилар ҳайратланиши») ни ёзган.

32) «Ширин ва Хисрав» машҳур ҳинд шоири Амир Хисрав Деҳлавий (1253—1325) «Хамса»сининг иккинчи достони. Навоий бу ерда «Фарҳод ва Ширин» достонини ёзишда мазкур асардан илҳомланганини қайд этади.

33)

34) *Ашраф* — XV аср ўрталарида ўтган шоирлардан «Хамса» ёзган. Навоий бу шоирни ўзининг «Хамса»сидаги достонлари «Хамса»навислар қаторида эслаб ўтади, бу ерда ҳам шунга ишора қилади.

35) Ҳазрати Махдум — Навоий ўзининг асарларида, кўпинча, Жомийнинг отини атамай, «Ҳазрати Махдум, Махдумий Нуран, пир» каби сўзлар билан тилга олади.

Жомий (1414—1492) Навоийнинг яқин дўсти ва улуғ устозидир. Икковлари бир даврда бир шаҳарда яшаб, бирликда, бамаслаҳат ижод қилганлар.

Жомий Искандар ҳақидаги достонини «Хирадномаи Искандарий» деб атаган. Навоий бу ерда шуни ёслатиб ўтади.

36) «Зубдатут-таворих» («Тарихлар хулосаси») — бу асар «Тарихи анбиё ва ҳукамо» ҳамда «Тарихи мулуки Ажам» номлари билан машҳур бўлиб, икки айрим асар ҳисобланиб юрган китобларнинг ўзи бўлса керак, чунки Навоий юқоридаги номли икки асари борлигини бирор ўринда тилга олмайдиган ва иккинчиси биринчи китобнинг давомига ўхшайди. Шунинг учун биз «Зубдатут-таворих» мазкур икки асарнинг ўзи деган фикрдамиз.

37) «Насоимул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари») — бу асар Жомийнинг «Нафаҳотул-унс» номли асарининг қўшимча ва иловалар билан тўлдирилиб, Навоий томонидан қилинган эркин таржимасидир.

38) Муҳаммад пайғамбарнинг куёви, тўртинчи халифа Алининг ҳикматли сўзлари «Насрул-лаолий» («Марваридлар сочмаси») номи остида тўпланган, Навоий буни шеър билан таржима қилган ва «Назм-мул-жавоҳир» («Жавҳарлар тизмаси») деб атаган.

39) Насир Тусий аруз илми назариячиларидандир. Навоий шеър вазнлари ва унинг назарий масалалари ҳақида «Мезонул-авзон» («Вазнлар ўлчови») номли асар ёзган.

40) Расоил — рисоалар; Макотиб — мактублар.
41) Алфоз истиғфоси ва иборат истиқсоси — сўзларни ўзлаштириш ва иборат (мазмунининг) тағига етиш.

42) Давовин — девонлар.
43) Хожа Ҳофиз Шероъий — атоқли форс-тожик шоири, 1320—1325 йиллар орасида туғилиб, 1389 йили вафот этган.

44) Қўш тирноқ орасига олинган арабча иборалар мазмуни: «худодан инган ваҳйдек», «пайғамбар ҳадисидек».

45) Тагаббуъ — тенглашиш учун пайравлик қилиш, изидан бо-риб жавоб айтиш.

46) Маъни истиғфоси вафийдур — мазмунни қамраб олиш етар-лидир.

47) Кофий — етарли.
48) «Подшо ногорасининг ичи бўшу шовқин-сурони бош оғриғи-дир, кимки хўл-қуруққа қаноат қилса, ер юзи-ю, денгиз подшоҳидир».

49) «Лужжат-ул-асрор» — «Сирлар теранлиги»
50)

51) «Тухфат-ул-афкор» — «Фикрлар совғаси».

52) «Подшолар энини безовчи ўтли лаъл, улар бошидаги хом хаёлни пишириш учун чўғдир».

53) Таъмиюмиз — муаммоли.
54) Тақсир — камчилик, нуқсон.

55) «Миръот-ус-сафо» — поклик кўзгуси.
56) «Кўнглим ёш боладир, ишқ пири забондан, устоздир, юз қоралик сабақу мискинлик мактабхона бурчидир».

57) «Жило-ур-руҳ» — руҳ равшанлиги.
58) «Муаллим ким?» — Ишқдир. Хомушлик бурчаги мактабидир, дарс — нодонлик, доно дилим унинг сабақ олувчи ёш боласидир.

59) «Насим-ул-хулд» — жаннат шаббодаси.
60) «Муаллим ишқдир, ақл пири сабақ ўқувчи боладир, болага адаб бериш учун фалак отланувчи чарх бўлди... (Эски мактабда «фалак» (фалақ, фалоқ) деб аталган қийнов қуроли бўлган, уни бола-

нинг икки оёғидан ўтказиб, айлантирар ва оёқ кафтига урар эдилар. Бу ерда фалак сўзи билан шунга ишора қилиб, фалакнинг айланиши-ни мазкур қийнов қуролига ўхшатишган).

61) «Рухул-қулс» — пок руҳ.
62) «Қандай яхшики, қудрат қалами билан нарсалар тасвирлан-ган, ундан ҳар замон минг хил ажойиб нақш пайдо бўлади».

63) «Айнул-ҳаёт» — ҳаёт чашмаси.
64) «Кеча посбонлари қора чодир ёйганларида, ой юзли гўзал-ларга жилва берадилар».

65) «Минҳожун-нажот» — нажот йўли.
66) «Кишилар кўзи нурланди юзинг шаъмидан, жаҳон кўз қора-ғи бўлдинг аини инсонликдан».

67) «Қувватул-қулб» — юраклар қуввати.
68) «Жан-фано катта йўлнинг тор манзилдир, у ерда турма, шоқу гадонинг ўтар йўлидир».

69) «Фусули аръбаа» — тўрт фасл.
70) Бурдат — совуқлик; юбусат — қурғоқлик.
71) Хожа Калимиддин Салмон — бу шоирни Навоий Салмон.

Салмони Соважий ҳам деб зикр этади. Машҳур форс-тожик шоири, 1377 йили вафот этган.

72) Маснуъ — санъаткорона шеър.
73) Тарсий санъати — икки мисраъ шеърни бир-бирига мос сўз-лар билан безаб оҳангдош қилиш санъати.

74) «Покиза юзини софлиги баҳор юз сувини тўқди, жаннатдек манзилнинг ҳавоси хушбўйлик тарқатди».

75) «Бўстонга баҳор фаслининг шаббодаси шундай ёддики, ун-дан дўстларга ёр васлининг хуш исн етишди».

76) Халил бинни Аҳмад — араб тилшунос олимларидан бўлиб, аруз вазнларининг ижодчиси ҳисобланади. 786 йили вафот этган.

77) «Эй, сенинг юзинг жаҳонни безовчи юлдуздир, Эй, сенинг исинг хушбўйликдан жон роҳатидир, Сочингиз кишига афтодалик келади,

Қора кокилинг фиғонли тунга ўхшайди».

78) Шайх Муслиҳиддин Саъдий — классик форс-тожик шоири ва файласуфи. Ҳазратнинг «Гулистон» ва «Бўстон» номли асарлари би-лан бутун дунёга шуҳрат қозонган. Шу билан бирга лирик ғазална-вислиқда ҳам устоздир. 1208 йили туғилиб, тахминан 1292 йили вафот этган.

79) Луғаз — чийстон, топнишмоқ.
80) Ҳақ — тарашлаш, саралаш, пардозлаш.

81) Анварий — Авҳадиддин Анварий энг уста форс-тожик қаси-дагўй шоирлардан бўлиб, унинг қасидалари ўзининг юксак санъат-лики билан машҳур бўлган. 1191 йили Балхда вафот этган.

82) Мир Шоҳий — Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»да айтиши-ча, сабзаворлик бўлиб, оти Мир Оқмалик экан. Навоий билан замон-дош бўлса-да, Навоий уни кўрмаган, лекин ораларида алоқа бўлиб турган. Навоий унинг шеърдаги юксак маҳоратини алоҳида кўрсатиб ўтади.

83) Мавлоно Котибий — XV асрда ўтган шоирлардан. Навоий «Мажолисун-нафоис» асарида бу кишининг юксак санъаткор шоир эканини айтиб, бирмунча асарларини санаб ўтади ва умрининг охи-рида «Хамса» ёза бошлаган эди, дейди.

84) Мусавалда, мусавалда — қоралама, чернавик.

85) *Бир қарн* — 30 йил.

86) *Мажман* — тўпланадиган жойи.

87) *Мухотиб* — ўзига хитоб қилинувчи.

88) *Мушорун илайҳ* — ўзига ишора қилинувчи.

89) Навоий бу ўринда тилга олган Хусайн Бойқаро рисоласини сўнги кунларгача пайқамай келар эдик. Ҳақиқатан шундай бир рисола мавжуд бўлиб, бир қўлёмаси Туркияда топилиб, фотосурати 1945 йили Истанбулда нашр этилган. Бунинг бир нусхасини боқулик профессор Ҳамид Орасли қўлга киритган, бунинг бизга тақдим этди. Насрда ёзилган кичик ҳажмдаги бу рисолада Хусайн Бойқаро ўзининг хусусий аҳволи тўғрисида маълумот беради ва Жомий билан Навоийга алоҳида ўрин ажратади. Навоийнинг ўзи айтганидек, Султон Хусайн уни гоёта ҳурмат билан зикр этиб, сиёсий ва адабий хизматларига юксак баҳо беради ва шундай буюк зот замонда яшаганлиги учун фахрланади ва ўзбек тили ва адабиётининг равнақи йўлида кўрсатган жонбозликлари учун уни Қаҳрамон ва Соҳибқирон деб атайдди.

90) *Саддақа* — рост, тўғри демак.

91) *Ҳассон Собит ва Бақит* — арабларнинг машҳур шоирларидан, ҳижрий тарихининг бошларида яшаган.

92) *Иброҳим Маҳди (779—839)* — араб Аббосий халифаларидан Маҳдининг ўғли. Бағдодда халифалик қилган. Замонасининг олимларидан бўлиб, санъат ва адабиётда ихтисос эгаси бўлган.

93) *Маъмун халифа* — IX асрда Бағдодда ҳукмронлик қилган араб халифаларидан Ҳорунарашиднинг ўғли. Бунинг даврида араб маданияти анча юксалган.

94) *Ҳоқоний* — Халлоқул-маоний деган буюк унвонга эга бўлган улуғ шоир Афзалуддин Иброҳим Ҳоқоний 1120 йили дунёга келган. У форс тилида ижод қилган. Уз вақтида маҳоратли қасидагўй сифатида шуҳрат қозонган забардаст шоирдир. 1199 йили вафот этган.

95) *Камол Исмоил* — атоқли форс-тожик шоирларидан бўлиб, 12000 байтдан иборат катта девони бор. 1238 йили ўлган.

96) *Заҳир* — асли хоразмлик бўлиб Табризда яшаган. 1202 йили ўша жойда вафот этган. Шеърлар девони ҳам бор экан.

97) *Фирдавсий Абулқосим* — машҳур «Шоҳнома» эпосеясининг муаллифи. 934—936 йиллар орасида Туснинг бир қишлоғида туғилган. Фирдавсий 40 ёшга қадар илм таҳсили билан шуғулланиб, шундан кейин «Шоҳнома»ни ёзишга киришиб, 30 йилда тамомлаган. Бу катта эпосеянинг ҳажми юз минг мисраъдан ортиқдир.

Фирдавсий Тус шаҳрида 1020—1026 йиллар орасида вафот этган.

98) *Султон Тўғрул* — Салжуқий ҳукмдорларининг охиригиси. Ироқда подшолик қилган.

99) *Шоҳ Шужоъ* — Эронда ҳукм сурган Оли Музаффар ҳукмдорларидан. Узи олим ва шоир ҳам бўлган. 1385 йили вафот этган.

100) *Хулоғухон (Ҳалоқухон)* — Чингизхоннинг невараси, Элқония давлатининг биринчи ҳукмдори бўлган, 1283 йили ўлган.

101) *Темур Кўрагон* — 1336 йили туғилиб, 1405 йили 71 ёшида вафот этган машҳур жаҳонгир подшо — Амир Темур. Темурийлар сулоласининг асосчиси.

102) *Шоҳрух султон* — Амир Темурнинг тўртинчи ўғли, 1376 йили Самарқандда туғилган, 42 йил подшолик қилиб, 1446 йили вафот этган. Улуғбек Шоҳрухнинг ўғлидир.

103) *Саккокий* — XIV асрнинг охириги чораги ва XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда яшаб ижод қилган ўзбек шоирларидандир.

104) *Ҳайдар Хоразмий* — хоразмлик бу шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида ҳозиргача керакли маълумотга эга эмасмиэ. Ҳайдар Хоразмийнинг асосан Низомий Ганжавийнинг «Маҳзанул-асрор» дostonидан илҳомланиб ва кенг фойдаланиб ёзилган мазкур номдаги бир асари бизгача етиб келган.

105) *Атоий* — Тошкент билан Сайрам оралиғидаги бир қишлоқдан бўлиб, насаб жиҳатидан Аҳмад Ясавий қариндоши Исмоил ота авлодидан бўлганини Навоий «Мажолисун-нафоис»да қайд этади.

Атоий ижодининг барқ урган даври XV асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Атоий девони қўлёмасининг бир нусхаси СССР ФА Осиё институтининг Ленинград бўлимида сақланади.

106) *Муқимий* — Навоий билан замондош бўлган Ҳирот шоирларидан. Навоий «Мажолисун-нафоис»да: «Дарвеш машраб киши эрди. Суфия истилоҳатидан ҳам вуқуфи бор эрди... туркийгўй эрди, туркча таржеъ айтибдиқим, хил чошнини бор... Қабри Ҳирийда-дур» дейди. Ҳозиргача бу шоирнинг асарлари топилган эмас.

107) *Яқиний* — ўзбек адабиётида мунозара жанрини давом эттирган адиблардан бири. Унинг ўзбек тилида проза билан ёзилган «Уқ ва ёй мунозараси» асари бизгача етиб келган. Бу шоир ва адиб ҳам Навоий билан замондошдир.

108) *Амирий* — исми Юсуф бўлиб, Амирий тахаллусидир. XV асрнинг биринчи ярмида яшаган шоирлардан.

Амирий асарларини асосан ўзбек тилида, қисман форсийча ёзган. Унинг ўзбекча асарларидан бизгача етиб келганлари: 1) «Девон», 2) «Даҳнома», 3) «Банг ва чоғир мунозараси».

109) *Гадойий* — Навоийнинг энг улкан замондошларидан бири. У XV асрнинг бошидан охиригача қадар яшаган замонасининг машҳур шоирдир. Унинг ҳақида Навоий «Мажолис»да юксак баҳо беради ва икки газалидан намуна келтиради.

Гадойийнинг газалларидан бир қисми кейинги вақтда топилиб, нашр этилди.

110) *Мавлоно Лутфий* — Ҳиротнинг энг забардаст шоирларидан бўлиб, 1366/67 йиллар мобайнида туғилган. У, Ҳиротнинг чека қишлоғи Деҳқанорда фақирона умр кечирди.

Лутфий ўз замонининг туркигўй ва форсийгўй шоирдир. Лутфийнинг форс-тожик тилидаги шеърлари бизгача етиб келмаган. Бу улкан шоирнинг ўзбекча шеърлар девони ва «Гул ва Наврўз» номи гўзал дostonи нашр этилди.

Шоир Лутфий 99 йил умр кўриб, 1465/66 йилларда Ҳиротда вафот этди.

111) *Султон Бобир (Абулқосим Бобир)* — 1452 дан 1457 йилгача Хуросонда ҳукмронлик қилган. Навоийнинг айтишича, «Дарвешваш, фоний сифат ва карим ахлоқ киши» бўлган ва таъби ҳам назм айтишга мойил экан. Форсий ва туркий тилларда шеърлар ёзган.

1457 йилда ўлдирилган.

112) *Султон Ҳусайн Баҳодирхон* — Султон Ҳусайн Бойқаро, Ҳусайн Бойқаро номлари билан машҳур бўлган бу Хуросон ҳукмдори темурий наслининг охириги подшоладандир. У, 1438 йили туғилган, 1469 йили Ҳиротда тахтга ўтириб, 37 йил ҳукмронлик қилди.

Султон Хусайн билан Алишер ёшлиқдан яқин муносабатда бўлдилар, бирга ўқиб, бирга тарбияландилар. У тахтга ўтиргандан кейин Навоийни Самарқанддан олдириб келиб, сиёсий ва давлат арбоби даражаларига кўтарди. Навоий билан биргаликда катта сиёсий, илмий ва адабий ишларни олиб борди. Ўзбек тили ва адабиётини ривожлантириш бобида Навоий билан ҳамкорликда зўр кураш олиб борди. Бу курашнинг исботи учун махсус насрий рисола ёзди. Ажойиб лирик шоир сифатида Хусайний тахаллуси билан махсус шеърый девон тузди. Бу девондаги байтларнинг адабий таҳлили учун Навоий «Мажолисун-нафоис»да бутун бошли бир бобни—8-мажлисни бағишлаган, ғоят юксак баҳолаган. Насрий рисоласини ва унинг аҳамиятини, Навоий, юқорида кўрганимиз каби, «Муҳокаматул-луғотайн»да эслатиб ўтади.

Султон Хусайн Бойқаро Навоийдан 5 йил кейин 1506 йили Хиротда вафот қилди.

113) Калом аҳлига тарфия ва ибтиҳотлар сўз аҳли: (шоир ва адиблар)га шодлик ва осойишталик.

114) Уторид (Аторид)— сайёралардан (Меркурий планетаси), қалам аҳллариининг ҳомийси дейдилар.

115) Ал-мутакаллим— сўзловчи, сўз эгаси, сўз устози.

116) «Муҳокаматул-луғотайн»— икки тил муҳокамаси, икки тил ҳақида муҳокама.

117) Рубоийда айтилишича, асарнинг ёзилиш тарихи жумодиул—аввал ойи, чоршанба куни, 905 ҳижрий йилдир. Бу тарихни ҳозир амалдаги милодий йил ҳисобига айлантирилса: 18 декабрь 1499 йилга тўғри келади. Рубоийда йининг нечанчиси экани кўрсатилмаган, декабрь ойида 4 та чоршанба (4, 11, 18, 25) бор. Биз булардан ўртагини олиб 18 декабрь дедик.

Навоий бу якуновчи асарини ўлимидан икки ойча муқаддам ёзиб тугатганлиги маъкур тарихдан маълум бўлади.

«МЕЗОНУЛ-АВЗОН» ҲАҚИДА

«Мезонул-авзон» гениал Навоийнинг адабий меросида ва адабиётимиз тарихида муҳим ўрин тутди. У, ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос бир даврда майдонга келди ва адабиётимизнинг шаклланишида ва ривожланишида жуда катта роль ўйнади.

«Мезонул-авзон»нинг аҳамиятини умумийроқ равишда бўлса ҳам тасаввур этиш учун, ақалли унинг ёзилиши, майдонга келиш сабабларини аниқлаб чиқиш кифоядир.

«Мезонул-авзон» қайси шароитда ва нима мақсад билан ёзилди?

«Мезонул-авзон» аруз назариясига бағишланган асардир. Аммо «Мезонул-авзон»ни аруз назариясини ўзбек тилида популярлаштириш учунгина ёзилган оддий қўлланма деб ҳисоблаш хато бўлур эди.

Навоий бутун поэтик ижод соҳасида бўлганидек, илм соҳасида, шу жумладан, аруз илми соҳасида ҳам ўз замонасининг энг пешқадам олимларидан ўрганди. Чунончи, Навоий «Мажолисун-нафоис»да, ёшлиғида мавлоно Дарвеш Мансурнинг аруз ҳақидаги рисола-сини ўқитганини ёзади. «Мезонул-авзон»дан Навоийнинг ўзидан аввалги энг машҳур арузчилар: Шамс Қайс, Хўжа Наср Тусий ва

Абдураҳмон Жомийдан фойдалангани ва шунингдек, аруз илмининг асос солувчиси Халил ибн Аҳмаднинг илмий назариялари билан таниш экани кўриниб турибди.

«Мезонул-авзон» маълум даражада Навоийнинг ана шу билимларини йиғиб, системага солган ва тушунтириб берган асаридир.

Аммо «Мезонул-авзон» учун бу сифат характерли эмас. Унинг учун бошқа сифат характерлироқдир: «Мезонул-авзон» аруз илмининг проблемаларини популярлаштириш мақсадидагина эмас, балки аруз проблемаларининг бирмунча янги талқинини бериш ва арузни бойитиш мақсадида ёзилган асардир.

«Мезонул-авзон»нинг бутун мундарижаси ана шундан гувоҳлик беради.

Навоий «Мезонул-авзон»да арузнинг ҳаммага маълум қондаларини тушунтириш билангина чегараланмайди, балки арузга қўшимчалар ва янгиликлар киргизади.

Арузни қўшимчалар ва янгиликлар билан бойитиш ва мукамаллаштириш Навоийда икки йўл билан боради: 1) араб ва форс тилларидаги поэзияда қўлланилиб келган аруз системасига қўшимчалар киргизиш, 2) ўзбек поэзиясининг ва фольклорининг неча юз йиллик тажрибаларини биринчи мартаба текшириб, умумлаштириб, арузга таққослаб, арузга қўшимчалар киргизиб, уни (арузни) бойитиш.

Уз олдига аруз назариясини фақат популярлаштириш эмас, балки бойитиш ва мукамаллаштириш вазифасини қўйганини, Навоий ўзи алоҳида кўрсатиб ўтади. Навоий ўз замонасида аруз ботида энг катта нуфузли қўлланмалардан бўлган Халил ибн Аҳмад, Хўжа Наср Тусий ва Абдураҳмон Жомий қолганини, бу вазиларни аруздан ўзи топганини ва «Мезонул-авзон»га киргизганини ёзади.

Аммо бу—Навоий олдига қўйган вазифанинг бир қисмидир. Вазифанинг иккинчи, бундан ҳам жуда муҳим қисми шуки, Навоий тарихда биринчи ўлароқ, туркий (қадимий ўзбек) поэзиясининг формаль қондаларини ўрганмоқчи, умумлаштирмоқчи, чунки, ўзбек поэзияси майдонга келгандан бери ҳеч ким унинг қонда ва қонунлари ҳақида ҳеч қандай асар ёзмагандир.

Навоий томонидан арузга киргизилган қўшимчалар ва янгиликлар арузнинг ҳамма проблемалари соҳасига ондир.

Навоий, даставвал, арузнинг ҳар бир соҳасини олиб текширганда араб, форс поэзияси билан ўзбек поэзияси практикасини доимо таққослаб боради, арузнинг ҳар ботида араб-форс поэзиясига оид фикрларни айтиш билан бирга, шу соҳада ўзбек поэзиясидан қандай хулосага келиш мумкинлигини гапирди. Масалан: рукунларнинг майдонга келишини гапирар экан, Навоий арузнинг рукунлари ҳам араб, ҳам форс ва туркий халқлар поэзиясида бир хил майдонга келишини айтиб ўтади:

Арузнинг асоси бўлган асллар ҳақида ва араб поэзиясида саккиз асл қўлланиши ҳақида гапирар экан, Навоий яна бу масала туркий халқлар поэзиясида қандай ҳал қилиниши масаласини қўяди, Навоийнинг фикрича, арузнинг саккиз асл рукунидан бештаси (мафозийнул форсий поэзияда кўпроқ ишлатилади, бошқа аслларнинг ишлатилиши жуда ҳам кам (мустасно тариқасида) учрайди.

Шуниси характерлики, Навоий аслларнинг зиҳфот ва фуруъи ботида фақат шу беш аслигагина тўхтади, форс ва ўзбек поэзиясида учрайдиган (ёки кам учрайдиган) аслларнинг зиҳфотини таҳлил

атмайди. Бу билан, бизнингча, Навоий ўз олдида қўйган вазифанинг спецификасини (ўзбек ва форс арузини ўрганишни) уқтириб ўтади.

Баҳрлар бобига келганда ҳам Навоий арузда қабул қилинган 19 баҳрнинг қайси бири турк-форс ва қайси бири араб поэзиясида татбиқ этилиши масаласига муфассал тўхтайтиди.

Навоий аруздаги баҳрлардан тавил, мадид, басит, вофир ва комил баҳрларини алоҳида ажратади ва уларнинг ўзбек ва форс поэзиясида кам ишлатилишини қайд этади.

Шуни унутмаслик керакким, бу қисқача фикрлар тагида Навоий томонидан узоқ йиллар мобайнида олиб борилган ҳар тарафлама ва кенг текшириш иши ётади. Бундай қисқача фикрнинг ҳар бири Навоий томонидан арузнинг ўзбек ва форс адабиётида татбиқини ўрганиш устида қилинган катта меҳнатнинг натижасидир.

Баҳрларни группалаб, маълум доираларга жамлаганда, Навоий арузда маълум мухталифа ҳам мунтазиъа доираларига яна уч доира қўшимча қилади ва уларнинг қандай қилиб майдонга келтирилганини тушунтиради.

1) «Доираи мужтамаи» Навоий томонидан аруз системасида биринчи мартаба юзага келтирилган доиралардандир. Навоий мунсарих, музориъ, муқтазаб, мужтасс, сари, жадид, қариб, хафиф ва мушокил баҳрларининг солим (ўзгартилмаган, бутун) шакллари орасида умумийлик топади ва бу умумийликни уларни бир доирага киргизиш билан ифода этади.

2) «Доираи мухталиъа»ни Навоий шеърда кам ишлатиладиган комил ва вофир баҳрларидан тузади. Навоийдан аввалги арузчиларда бу доира кам учраган:

3) «Доираи муштабиҳа» доираси ҳам аруз назарияси учун янгиликдир. Навоий уни араб поэзиясига хос бўлган тавил, мадид ва басит баҳрларидан тузади.

Тақтеъ масалаларига Навоий «Мезонул-авзон»да жуда батафсил тўхтайтиди. Бу бобда Навоий ўзбек тилининг ва ўша вақтдаги илмнинг хусусиятларидан келиб чиқадиган бир кўп янги хулосаларни келтиради.

Баҳрлар ва вазнлар ҳақидаги бобнинг охири, «Мезонул-авзон»нинг жуда қимматли қисмидир. Бу жойда Навоий туркий халқларнинг ёзув поэзияси ва фольклор тажрибаси асосида арузнинг вазнлар бобига ва умуман поэтиканинг жанрлар бобига фавқулудда аҳамиятли қўшимчалар қилади. Навоийнинг фикрича, одатда аруз ҳақидаги китобларда келтириладиган вазнлардан ташқари, яна бир неча вазн борким, ажам (форс ва ўзбек) шоирларининг сўнгилари ва Навоийнинг замондошлари асарларида учрайди, аммо арузга тааллуқи бўлса ҳам, аруз ҳақидаги китобларда қайд этилмаган.

Навоий томонидан жуда таъсирли деб таърифланувчи сўнги шакл («чанги») шу жиҳатдан характерлики, у халқ поэтик шаклларидадир (Навоийнинг айтишича, «турк улуси зифоф ва қиз кўчирув тўйларида уни айтурлар», унинг бир навъи аруз қондаларига тўғри келмайди, яъни бармоқ вазнидадир).

Ҳаммаси бўлиб Навоий тўққизта янги вазн ва шеърый шаклни қайд этади. (Навоий уларнинг халқда машҳур номларини келтиради, ёки номи йўқ шакллари уларнинг аруздаги вазнлардан қайси бирига тўғри келса, шу вазн номи билан атайди).

Навоийнинг шеърый шакллар ва вазнлар ҳақидаги фикрларининг яна бир муҳим томони бор. Вазнлар бобида Навоий фольклор поэ-

зиясининг метрикасига ҳам тўхтайтиди. Биринчидан, Навоий туркий халқларда аруздан бошқа яна мустақил поэтик вазн, метрик форма борлигини бир неча мартаба қайд этади.

«Мезонул-авзон»нинг майдонга келишига иккинчи катта сабаб Хуросон адабий доираларида аруз ҳақида (айниқса, ўзбек тилида) мукамал ва популяр асарга бўлган катта эҳтиёждир. Ўзбек адабий тилига асос солишни ўзига олий муддао билган Навоий бу эҳтиёжни сезмаслиги мумкин эмас эди.

«Мезонул-авзон» ёзилган даврда (XV асрнинг охири) аруз ўзбек ёзма адабиётида аллақачондан бери ягона ҳукмрон метрик форма бўлиб келаётган эди. «Қутадғу билик»нинг аруз билан ёзилганини ёсга олсак, Навоий даврида энди аруз туркий адабиётда тўрт-беш аср умр кўрмоқда экани равшан бўлиб қолади. Аммо арузнинг классик адабиётимизда XV асрдан аввал ҳам шунча узоқ умр кўрганига ва XV аср поэтик практикасида ҳукмрон ролни ўйнаётганига қарамай, қийин ва мураккаб аруз назариясини яхши биладиган кишилар кўп эмас эди.

«Мезонул-авзон» Навоийнинг замондошлари томонидан катта қаноат билан қабул этилгани бежиз эмасдир. Буни бу асарга Хондамир томонидан берилган юқори баҳодан кўриш мумкин: «Эҳсонлар агаларидан энг гўзалининг (яъни Навоийнинг И. С.) таснифларидан тагин бири «Рисолаи мезонул-авзон»дир. Бу китоб туркий тилда аруз фани ҳақида ёзилган бўлиб, олий ҳазратнинг чуқур ва нозик шеърлар тўқишда жуда кўп истеъдодли ва ортиқ даражада маҳорати бор эканлиги мана шу шоирларнинг сезгилари нури тушмаган бир ўтмишдаги олимлар ва шоирларнинг сезгилари нури тушмаган бир қанча мақбул баҳр қўшиб, аруз доирасига киритган».

«Мезонул-авзон» адабиётшуносликнинг муҳим соҳаларидан бири бўлган шеърнинг тузилиши назариясига бағишланган асардир. Алишер Навоий ўзининг бу асарида адабиётшунос сифатида майдонга чиқади. Машҳур «Мажолисун-нафоис» билан бир қаторда, «Мезонул-авзон» — Навоийнинг адабиётшунос сифатида адабиётимиз ва маданиятимиз тарихида ўйнаган ролини характерлайдиган илмий ва тарихий ҳужжатлардан биридир.

Иззат Султонов

ТАРИХИ МУЛУКИ АЖАМ

Бу асар буюк Алишер Навоийнинг ажойиб тарихчи эканидан дарак беради. Бу асарини ёзар экан, муаллифнинг ўзидан илгари ўтган машҳур тарихчилар асарларини қунт билан ўрганиб чиққани кўзга аяқол ташланади.

Асарда Эроннинг афсонавий ва тарихий ҳукмдорларидан тўрт сулола — Пешдодийлар, Каёнийлар, Ашконийлар ва Сосонийлар ҳамда шу сулолаларнинг ҳар бирига мансуб бўлган подшоҳлар ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтади.

«Тарихи мулуки Ажам»да кўтарилган диққатга сазовор масалалардан бири Хисрав Парвез ва Искандари Зулқарнайн тарихидир. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Хисрав Парвез билан тарихий Хисрав Парвез бир-биридан тамомила фарқ қилишини кўриб қайратда қоламиз. Шоир Алишер Навоий бу образга бошқача муносабатда бўлган, тарихчи олим Навоий ёса Хисрав Парвезнинг реал портретини чизиб берган. Худди шундай ҳолатни Искандари Зулқарнайн ҳаётига оид саҳифаларда ҳам учратамиз.

Р. Комилов

МУНДАРИЖА

Хамсатул-мутахаййирин	5
Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер	73
Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад	87
Муҳокаматул-луғатайн	103
Мезонул-авзон :	133
Тарихи мулуки Ажам	183
Изоҳ ва таржималар	239

На узбекском языке

АЛИШЕР НАВОИИ СОЧИНЕНИЕ В 15 ТОМАХ Том XIV

Редактор РУСТАМ КОМИЛОВ

Рассом М. Я. Шчировский
Расмлар редактори Э. Валиев
Техн. редактор В. Н. Шуклинова
Корректорлар М. Абдушукурова, Ш. Собирова

Босмахонага берилди 25/XI-66 й. Босишга рухсат этилди 29/V-67 й. Формати 84×108/32. Босма л. 8,5. Шартлаи босма л. 14,27. Нашр л. 12,87. Тиражи 10000. Гафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 184—66.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети матбуот Давлат комитетининг 3-босмахонасида 1-қозоғга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1967 йил.
Заказ № 3. Баҳоси 1 с. 5 т.

Н14

Навоий Алишер.
Асарлар. 15 т. Т. 14 Т., Гафур Гулом номидаги бадий адабиёт
нашриёти, 1967.
(ЎзССР Фанлар Акад. А. С. Пушкин номидаги тил ва ада-
биёт ин-ти).
Т. 14. Хамсатул-мутаҳаййирин. (Хайратланганлар хамсаси, Тах-
рир хайъати: Ойбек, В. Зоҳидов, А. Қаюмов ва бошқ. Изоҳ ва тарж.
билан нашрга тайёрловчилар: Порсо Шамсиев, Иззат Султонов ва
Латиф Халилов. Муҳаррир: Суйима Ғаниева). 272 бет. Тира-
жи 10000.

Навои А. Сочинения. Т. 14

Н14

Индекс 7-3-3

Ўз1
Н14

10.51